

CONTRIBUȚII EPIGRAFICE
LA
ISTORIA CREȘTINISMULUI
DACO-ROMAN

DE
VASILE PÂRVAN

BUCUREȘTI
ATELIERELE GRAFICE SOCEC & Co., SOCIETATE ANONIMĂ
1911

CONTRIBUȚII EPIGRAFICE
LA
ISTORIA CREȘTINISMULUI
DACO-ROMAN

35332

DE ACELAȘ AUTOR:

— ACTIVITATEA POLITICĂ A LUI ALEX. PAPIU ILARIAN, în «PRINOS LUI D. A. STURDZA», — București, «Carol Göbl», 1903.

— CÂTEVA DATE NOUĂ CU PRIVIRE LA FAMILIA CUZA, — București, «Socec», 1904.

— ALEXĂNDREL VODĂ ȘI BOGDAN VODĂ. — ȘEPTTE ANI DIN ISTORIA MOLDOVEI (1449-1455), — București, «Minerva», 1904.

— UN VECHIU MONUMENT DE LIMBĂ LITERARĂ ROMÂNEASCĂ (1639-1668), — București, «Socec», 1904.

— RELAȚIILE LUI ȘTEFAN-CEL-MARE CU UNGARIA, — București «Socec», 1905.

— «UNIRE», — Conferință ținută la «Societatea Academică Română» din Berlin în ziua de 24 Ianuarie st. v. 1906, — Budapesta, «Luceafărul», 1906.

— CÂTEVA CUVINTE CU PRIVIRE LA ORGANIZAȚIA PROVINȚIEI DACIA TRAIANĂ, cu prilejul unei cărți noi asupra acestei cestiuni, — București «Carol Göbl», 1906.

— SALSOVIA, — București, «Carol Göbl», 1906.

— DIE NATIONALITÄT DER KAUFLEUTE IM RÖMISCHEN KAISERREICH Eine historisch-epigraphische Untersuchung, — Breslau, Fleischmann, 1909.

— M. AURELIUS VERUS CAESAR ȘI L. AURELIUS COMMODUS. A. D. 138-161. Studiu istoric, — București, «Minerva», 1909. — *Scriere premiată de Academia Română.*

ÎN PREPARAȚIE:

— VIAȚA ROMÂNĂ LA DUNĂREA DE JOS: I. *Autohtonii*; II. *Cultura română.*

CONTRIBUȚII EPIGRAFICE
LA
ISTORIA CREȘTINISMULUI
DACO-ROMAN

DE
VASILE PÂRVAN

BUCUREȘTI
ATELIERELE GRAFICE SOCEC & Co., SOCIETATE ANONIMĂ
1911

Scriere tipărită cu cheltuiala Administrației Casei Bisericei

IOANNI · BOGDAN

D · D · V · S L · L · M

AVCTOR

PREFAȚĂ.

Sânt cam două veacuri de când scriitorii moderni despre antichitatea clasică n'au mai avut timpul de reculegere necesar, pentru a excerpta din nou, dintr'un punct de vedere mai apropiat concepției actuale despre istorie, materialul literar și monumental antic, care s'a salvat prin veacuri până la noi. Încă în momentul de față, d. p., «Istoria împăraților romani» a lui Lenain de Tillemont, sau ediția Codicelui Theodosian alcătuită de Gothofredus, sânt așa de indispensabile cercetătorului contemporan, ca și cum ar fi apărut ieri. — Singurul «umanist» al vremilor noastre a fost Theodor Mommsen: pe umerii săi stă astăzi întreaga «antichitate romană» și toți cei ce se mai ocupă cu ea dela dânsul pornesc. Dar el a lăsat o sumă de domenii ale vieții romane nestudiate mai de aproape. Mai înainte de toate *istoria internă a provinciilor romane*, a fost numai schițată de el; istoria spiritului public roman în lumea antică, marile mișcări religioase, în general *civilizația creatoare ori vegetativă* a imperiului roman, mai nici n'au fost atinse de el; Mommsen a pregătit numai drumurile spre aceste regiuni: prin publicarea și critica științifică a izvoarelor, prin lămurirea și expunerea organizației politice și administrative, prin sistematizarea «encyclopedică» a faptelor vieții materiale; școlarii săi au mers apoi, pe drumurile deschise de dânsul, *mai departe*: dar, numai întrucât au avut înșiși sârguința «umanistă» a maestrului. Și de aceștia au

fost puțini. Pentru Europa sud-estică n'a fost chiar nici-unul.

Prin urmare, o *nouă* excerptare, a *tuturor* izvoarelor — *literare* și *monumentale* — cu privire la Europa sud-estică, în desvoltarea civilizației omenеști de aici, între granițele de timp, 1000 a. Chr. — 1000 p. Chr., și între granițele geografice, Alpii norici — Bosporul cimmerian — Carpații nordici — Olympul, ar putea prefăce radical cunoștințele noastre despre acest ținut — ceva cam urgisit — al Continentului prin excelență «luminat». În special însă acel popor al Europei sud-estice, care nu numai e cel mai numeros printre neamurile de aici, dar e — ca origini etnice și culturale — și cel mai vechiu, cel daco-român, ar căpăta o nouă istorie, și, nu mai puțin, o nouă valorare în mijlocul popoarelor europene: el ar fi recunoscut ca cheia de boltă a culturai mediteraneane în Sud-Estul european și ca un element prin excelență statornic și nobil în lumea neastâmpărată, pestriță și — sufletește — încă nelimpezită a acestor ținuturi.

Pentru învățatul român, care și-ar luă asupră-și sarcina mai sus descrisă, s'ar mai ivi însă, încă o dificultate: împreună cu alții, ori singur, — după cum ar găsi ori nu, tovarăși harnici și pricepuți — el ar trebui acum, *ad hoc*, să sape și să publice și rămășițele antice, în cea mai mare parte încă nedesgropate, ascunse în pământul țării noastre. Dacă față de o așa de multiplă activitate ca adunător și editor de izvoare cu privire la istoria *veche* a Europei sud-estice, i-ar mai rămâne celui cercetător și timpul de a prelucra tot el, într'o scriere istorică proprie, materialul adunat, e o întrebare. Dar dacă nu i-ar fi dată această răsplată ideală *), atunci la

*) Singura pe care o putem avea într'o viață de «singurătate, studiu și reculegere», unde nu are ce căută lumea din afară cu brutala ei existență, — în care «les médiocrités intrigantes arrivent par degrés à la domination par leur activité grossière et matérielle, et cette sorte d'adresse à laquelle ne peuvent descendre

ce bun, din punctul de vedere personal, să-și mai închidă viața în munca ingrătă a adunării de material?

Și totuși, admitând că lumea noastră științifică și cea oficială s'ar arăta înclinată să susțină moral și material o lucrare ca cea mai sus caracterizată, știu că ar fi cineva — destul de sceptic față de propria-i glorie postumă, și destul de entuziast pentru anume idealuri «antice», — care să-și consacre activitatea operei pomenite.

Lucrarea de față — pentru a cărei publicare am a

les esprits vastes et généreux» (Alfred de Vigny), — și în care acele «mediocrități intrigante» hotărâsc de soarta tuturor după placul și interesele lor: «*totius autem iniustitiae nulla capitalior est quam eorum qui, cum maxime fallunt, id agunt ut viri boni esse videantur*», — «*maximam autem partem ad iniuriam faciendam aggrediuntur, ut adipiscantur ea quae concupiverunt*» (Cicero, *de off.*) — Căci iată un exemplu, când o viață, începută și întocmită și pentru viitor, întru ideal și armonioasă activitate, părea că se va sfărma, supt loviturile acelei *capitalis iniustitiae*, de care vorbește mai sus scriitorul antic, și poate s'ar și fi sfărmat, și *credinciosul* ar fi devenit un *sceptic* ori un *cinic* ca atăția din cei dimprejurul lui, dacă geniul său ocrotitor — «*θεός σωτήρ*» — Cugetarea, «calmă, sfântă, puternică» (Vigny), nu l'ar fi răpit cu ea înapoi, în «reculegerea, studiul și singurătatea» binecuvântată, unde sufletul nostru e totdeauna senin și larma mulțimei nu se mai aude...:

Acum un an, un coleg a încercat' — nepedepsit — asasinarea morală a unui alt coleg, mai tânăr, care voia să ocupe definitiv catedra de antichități, pe care o suplinia: cel dintâi a ridicat împotriva acestuia din urmă acuzarea că într-o ultimă lucrare a sa a copiat — fără s'o mărturisească — o simplă Enciclopedie nemțească! Colegul cel tânăr aveă, ce-i dreptul, la activul său un anume trecut științific destul de îndelungat și apreciat, care să-i stea cheazășie pentru cartea sa. Totuși, potrivit stării de spirite din anume timpuri și țări, unde oamenii integri și leali sânt în minoritate și deci simpla exprimare a bănueli se identifică repede, sau cu adevărata acuzare, sau cu sentința de condamnare, colegul mai tânăr, fără multă zăbavă, fu încredințat binevoitoarei atenții a unei comisii de cercetare, iar alți colegi mai bătrâni, în dragostea și delicateța lor cu adevărat cerească față de cel învinuit, comunicară prin presă și publicului mare — *profanum vulgus* — acuzarea de «plagiat»: deși ea eră adusă cuiva, care chiar atunci era recunoscut și lăudat în Apus pentru activitatea sa

mulțămii și aici domnilor Spiru Haret, Ministrul Cultelor, și Petru Gârboviceanu, Administratorul Casei Bisericii. — e o simplă *pildă* despre legăturile indisolubile între trecutul *roman* și prezentul *român*: instituții și numiri antice ajung până la noi, dar astăzi lipsite de un înțeles concret: simple formule tradiționale, — își recapătă strălucirea trecută în atingere cu lumea lor veche, și devin clare și firești, încep o altă viață, căpătând din nou sufletul plecat odinioară din ele, ca din toate cele

tocmai în domeniul în care voiă aici la noi să reprezinte și oficial știința. «Potrivit legii» colegul acuzat nu se putu înfățișa comisiunii de cercetare, spre a se apăra. Aceasta chibzui singura. După oarecare discuții umiltoare și dureroase pentru cel învinuit, se hotări totuși că colegul cel tânăr e un om cinstit. La câteva luni după aceea «acuzatul» era numit definitiv la catedra sa, iar cartea lui cea cu ponosul era premiată de Academia Română, în urma unui raport deosebit de favorabil — Dar colegul cu acuzarea gratuită? Acela — bucurându-se și mai departe de stima multora, iar în chestia prezentă sigur de cauza sa dreaptă — își redactă cu îngrijire contra-memoriul său și-l înaintă autorităților în drept, spre a fi tipărit, alături cu celelalte acte respective în «Monitorul oficial». În toamna «opera» apărură: de-abia atunci putu vedea și fostul acuzat, care i-a fost vina. Ea era în adevăr mare: căci din exces de modestie el pregetase de a cere Autorității superioare, ca d. coleg mai bătrân, care încă dela început voise, părăsindu-și propria catedră, să treacă la cea vacantă (dar fusese în chip foarte măgulitor rugat de Facultate, să nu întrerupă strălucitoarea sa activitate dela catedra cea veche), — să facă, dacă ținea cu orice preț să-și părăsească obiectul, mai întâi un curs de repetiție la colegul cel tânăr — Căci iată:

Orice elev de gimnaziu, neamț, e dator să știe, sub pedeapsa căderii la abiturum: 1°. Că în timpul Imperiului nu edihii, ci pretorii au grija jocurilor publice (lucrul îl pot ceti școlarii chiar în cărțile lui Goschen, vol. resp., p. 41, 119, etc., iar ai noștri în manualul lui Bouché-Leclercq, p. 132, 136, 527, etc.); 2°. Că toți, magistrații și deci și questorii dădeau jocuri la intrarea lor în funcțiune (cf. B.-L., p. 131); 3°. Că dela Claudius, în anul 47 fu «*impusă questorilor obligația de a da regulat în fiecare an pe cheltuală lor*» *«lupte de gladiatori»* (ibid.); 4°. Că ficțiunea de drept sacru a jocurilor private (*ludi privati*), de caracter funebru, cu gladiatori, se menține «chiar supt Imperiu, atunci când magistrați, pretori și questorii,

omenești. — Există, ce-i dreptul, la noi prejudecata, că cine cunoaște bine lucrurile de azi, și le-ar putea reconstrui și pe cele din trecut, ba chiar, la urma urmei, ar putea reconstitui și însăși viața daco-romană. Adepții acestei prejudecăți, cari uită că o sumă din instituțiile și practicile vieții noastre actuale sânt, în ce privește conținutul lor logic-sufletesc, cam tot așa de clare și convingătoare ca expresiile și formele osificate,

presidau în amfiteatru) (*ibid.*, p. 527) Aceste lucruri elementare însă nu sânt știute de profesorul universitar român de filologie clasică: el scrie și subscrive: «în ceea ce privește funcționarii cari dădeau asemenea jocuri» [de gladiatori, în timpul Imperiului!] «aceștia erau edili, nu quaestorii»!!... Și ca să dovedească acest lucru, ilustrul erudit citează și acest pasaj dintr'un Reallexikon nemțesc: «namentlich lag es den Edilen (!) ob, sobald sie d[as] (tipărit în M. O.: *die*) Amt angetreten, durch die munera aedilium [D]ank und Bitt[e] für die Zukunft auszuspre[c]hen...», adică ce am clasificat mai sus la No. 2; învățatul român însă compromise pe bietul neamț gratuit, citându-l pentru nenorocita sa afirmare. Firește acum, că neștind lucrurile de mai sus, poți găsi pe Mommsen însuși că «nu cunoaște bine antichitățile romane» și «că interpretează greșit textele latinești», dacă nu cumva chiar pradă și el, în chip neinteligent pe cei dinaintea lui.—Căci bietul «coleg bătrân» văzând în Encyclopedia nemțească expresia «und gab sofort em Gladiatorenspiel», iar la «colegul cel tânăr»: «*curând* după intrarea în funcțiune el dădă și jocuri de gladiatori», își zise: «iar l-am prins»: *sofort* și *curând* fiind acelaș lucru(!), iar în textul latin neexistând nici-o aluzie la timpul precis (*curând* după intrarea în funcțiune), când s'au dat aceste jocuri, nu rămâne decât că «colegul cel tânăr» a furat pe Neamț, «fără să spună». În adevăr: «colegului celui tânăr» nici nu i-ar fi dat mâna să citeze pe Neamț, întrucât acesta spune *altceva!* *Sofort* înseamnă «imediat», pe când «*curând*» se zice *bald* (*darauf*); între cei doi termeni fiind și lingvistic, și d. p. d. v. al dreptului public, resp. sacru, o deosebire simțitoare (v. orice manual de antichități!) «colegul cel tânăr», afară numai dacă n'ar fi fost tot așa de erudit ca adversarul său, nu putea să citeze pe Neamțul cu Encyclopedia! — Dar să mai vedem pe colegul cel bătrân și în alte manifestări ale umitoare sale «*polyhistoria*»:

Voind, mai departe, să dovedească pe «colegul cel tânăr» drept neștutor în anume chestii elementare «colegul cel bătrân», deși mai bătrân, arată în contra-raportul său — acum tipărit — că

antiquate și mystice ale descântecelor,—vor găsi în studiul de față măcar câteva exemple despre neexactitatea părerii lor.

Cunoștința vieții sufletești actuale, nu în formele ei, ci în spiritul ei, se poate dobândi numai plecând dela originile ei daco-romane: noi continuăm azi gânduri născute în mintea străbunilor noștri: unele idei lor le erau neclare, nouă ni s'au lămurit,— altele însă și-au pierdut de mult interesul pentru noi, — înfășurît câteodată

el totuși încă nu auzise în viața sa — pentru vremea Imperiului — de «consiliile», ci numai de «ședințele» Senatului, deși *consulere in publicum* înseamnă pe latinește (chiar și la Plinius cel tânăr!) pur și simplu «a-și expune părerea în Senat», *fit publici consilii particeps* = «ia parte la deliberările Senatului», — *consilio publico* = «prin un decret (al Senatului)», — decretul Senatului se numesc *senatus consulta*, iar *consulo* înseamnă «a delibera», *consilium*, «deliberare, decret, consiliu, sfat, adunare deliberantă, comisie», etc (vezi orice dicționar latinesc), iar regretatul Mommsen, care dacă nu va fi fost mai erudit în istoria romană, cel puțin, atunci când a făcut ultima corectură a cuvântului respectiv, eră mult mai bătrân decât colegul nostru «cel bătrân», și deci avea mai multă practică, — zice Senatului simplu *Rathaus*; cu o candidă convingere bătrânul nostru coleg afirmă că «nu există consilii de-ale Senatului, ci ședințe», și deci nu rămâne atunci ca explicare pentru «consiliile» colegului celui tânăr decât că «a tradus greșit» (!) din nemțește vre-un loc din dicționarul encyclopedic, pe care îl pradă. În adevăr, cu o perspicacitate excepțională, colegul cel bătrân a și descoperit acel loc: iată «plagiatul» pus — în «Monitor»! — pe două coloane:

Pag 47 din cartea cu pricina

«El luă parte foarte regulat la consiliile Senatului încă înainte de a fi exercitat această funcție, fusese introdus de Pius în ședințe»^{*)}

*) Vita Veri 3, 5»

Encyclopedie nemțească, I 2285

«Auch den Amtshandlungen des Kaisers wohnte er häufig bei, um sich auf seine[n] künftigen Beruf vorzubereiten»¹⁾.

¹⁾ Marc. 6, 5—7»

Colegul cel bătrân zice: «prin Amtshandlungen se face aluzie... la «Consilium Principis»,...»: deci «consiliile» dela colegul cel tânăr nu pot fi (întrucât Senatul pe vremea Imperiului ține ședințe numai ca să șadă, iar nu să delibereze!) decât... «consilium Principis»!.. Furtul, ignoranța și lipsa de cea mai elementară inteligență sânt deci deplin dovedite la colegul cel tânăr de către co-

noi nu facem decât să repetăm subconștient forme și vorbe moarte. Cine altul decât istoricul ne-ar putea lămurii asupra acestor *fapte*?

Firește, în atari cercetări multe concluzii par premature ori nu îndeajuns de convingătoare: dar aceasta e în general inevitabil în istorie, care lucrează mai înainte de toate cu elemente pur spirituale, imponderabile și incalculabile. Toate izvoarele istorice, fără nici-o excepție — fie ele literare, monumentale, ori etno-psiho-

legul cel bătrân. Și e de mirare că acesta din urmă se mai ostenește să adune și alte argumente critice, ori paralele româno-germane. Eră deajuns la urma urmei numai cea de sus, împreună doară cu afirmarea, că colegul cel tânăr «*n'a scris până acum un rând*» de epigrafie, căci «obiecțiunea că» el «s'a ocupat cu epigrafia în teza d-sale de doctorat e o simplă glumă, fiindcă aci d-sa n'a făcut decât să utilizeze documente epigrafice studiate de alții, ceea ce nu e tot una cu a studia însuși acele documente». În adevăr: această afirmare a bătrânului coleg a fost aproape textual exprimată și de un profesor neamț, care zicea despre aceeași scriere a colegului celui tânăr următoarele: «diese... umfangreiche Dissertation ist ein erfreuliches Zeugnis für den wissenschaftlichen Ertrag eingehender und gründlicher epigraphischer Studien. Sie bildet ein würdiges Seitenstück zu der von Mommsen anerkannten Dissertation des späteren Nürnberger Gymnasialrektors W. Harster über die Nationen des Römerreiches in den Heeren der Kaiser». Iar un alt «glumeț», un oarecare Eduard Meyer, probabil după pilda puțin lăudabilă a altui neserios reprezentant al antichităților clasice în Apus, Ulrich Wilcken, citează în ale sale *Kleine Schriften* (1910) scrierea colegului nostru celui tânăr împreună numai cu o singură altă, ca publicații speciale mai însemnate, în direcția respectivă, în ultimii ani.

Dar cetitorul mirat se va întreba în fine nerăbdător: «adică e posibil, ca un profesor de cultură antică la o Universitate, fie ea și din cel mai întunecat Orient, să fi afirmat, scris, și, mai presus de toate, să fi lăsat să se tipărească, supt proprie iscălitură lucruri ca cele citate textual mai sus, ca izvorite din mintea «colegului celui bătrân»? — Din nenorocire a fost posibil. lamentabilul «raport» e acum eternizat oficial, în coloanele «Monitorului», rămânând ca un document în adevăr *caracteristic*, pentru superficialitatea culturii noastre contemporane.

logice—sânt fragmentare : fie ca intenție, fie ca execuție, fie ca păstrare. Istoricul trebuie să le completeze, el, cu propriul său suflet. Dar sufletul omului nu se poate, însuși, într'un moment dat, decât tot fragmentar manifesta. Popoarele însăși, în întregi epoce, trăesc o viață sufletească fragmentară : unele prin excelență artistică, altele cu deosebire politică, altele aproape numai animalică. Viața sufletească a omului e ἐν δυνάμει infinită, ca dumnezeirea, dimpotrivă ἐν ἐντελεχείᾳ mărginită și înlănțuită : asta e și deosebirea între zei și oameni : primii trăesc posibilitatea în sine, cei din urmă numai posibilitatea faptelor precise și mărginite.— Istoria e manifestarea tendinței spre nemurire, inerente omului : ea arată în chip logic-evolutiv viața sufletului omenesc în înfățișările sale din toate locurile și timpurile, reconstituind astfel metafizic sufletul Umanității, ca al unei ființe unitare, egal îndreptățite cu cealaltă entitate universală, a cărei viață se desfășură numai ἐν δυνάμει, Divinitatea.

Tradiția istorică și cultul trecutului au la neamurile luminate tocmai acest rost, de a hrăni sentimentul de continuitate spirituală între strămoșii, ori anticii, idealizați și între luptătorii pentru ideal ai vremilor de azi. — Strămoșii noștri sânt însă tocmai anticii, a căror viață e pentru întreaga lume contemporană un izvor de bogăție sufletească și de avânturi înălțătoare.

Grija pioasă și stăruitoare a națiunei noastre pentru urmele antice lăsate în pământul țării de strămoșii dacoromani, ar da vieții sufletești a întregului popor un orizont mai larg, reînviind o tradiție nobilă și idealistă și alungând măcar în parte spaima zilei de mâine : prin trezirea unui anume sentiment de siguranță, ba chiar de nemurire a rasei, și prin întărirea credinței într'un viitor binecuvântat al neamului romanic dela Dunărea de jos.

București, în Noemvrie, 1910.

V. P.

CUPRINSUL.

	Pag
Prefața	V
Cuprinsul.	XV
Introducerea	1
I. Creștinismul în Illyricum.	8
Răspândirea Creștinismului în Illyricum până la a. 325 .	9
Răspândirea Creștinismului în Illyricum în sec. IV—VI .	14
Dalmatia și Istria : Creștinismul	14
Dalmatia : Gnosticismul.	24
Pannonia.	28
Noricum	42
Raetia	45
Relațiile Illyricului latin cu Italia	46
Răspândirea Creștinismului la Dunărea de jos	47
Moesia superioară	47
Thracia	56
Moesia inferioară	58
Scythia minor	62
Episcopatele din Moesia inferioară și Scythia minor	67
Încheiere la capitolul I	73
II. Creștinismul daco-roman	74
Răspândirea Creștinismului în Dacia în. de a. 270	74
Știrile literare	74
Inscripția din Napoca	75
Răspândirea Creștinismului în Dacia după a. 270	85
Terminologia noastră creștină de origine latină	85
<i>Ecclesia</i> și <i>basilica</i>	86
<i>Romanus</i> = «rumân» (vid. «român»)	92
<i>Pavimentum</i> = «pământ» și <i>terra</i> = «țară»	96
«Dumnezeu» și «Duminică»	101
<i>Calatio</i> (— <i>nem</i>) = «Crăciun»	108
<i>Rosalia</i> = «Rusali»	111
<i>Dracco</i> = «drac».	116

	<u>Pag.</u>
<i>Dianaticus</i> = «zăuatic»	120
<i>Diana</i> = «zână»	122
«Sărbătoare»	123
Alți termeni creștini de origine păgână	130
Termeni de origine pur creștină: «cuminec», «lege», «martur», «păgân», «răposă», «vărgură», «zău». . .	131
Constatări generale	143
Relațiile Daciei traiane cu Moesia superioară	144
Alte dovezi despre existența în Nordul Dunării a unor Romani creștini după a. 270	149
<i>Judele</i> Athanarich.	151
Missionarii creștini în Nordul Dunării.	154
Missionarii de limbă și cultură greacă la Goți . . .	155
Acțiunea apostolică latină a S. Nicetas, episcopul Re- mesianei, în Sudul și în Nordul Dunării	158
Alte mărturii și dovezi despre creștinarea Daco-Roma- nilor în sec. IV—V și despre organizarea bise- ricei lor	175
S. Hieronymus	175
Procopius	178
Iustinian (<i>Novellae</i>)	183
Resturile arheologice creștine dela Drobeta . . .	190
Încheiere la capitolul II	192
«Continuitatea» romano-creștină în Dacia . . .	193
Încheiere	195
Indice	202

Elementele fundamentale ale credinței creștine poartă la poporul român numiri de origină latină, cari arată prin forma lor o vechime egală cu aceea a însăși limbei noastre ca idiom romanic. Pe de altă parte termenii privitori la organizarea bisericească a poporului nostru arată o puternică înrăurire slavă.

Originile și dezvoltarea acestui fenomen istoric-cultural nu sânt încă destul de bine cunoscute, din pricina lipsei aproape generale a izvoarelor contemporane, atât la noi cât și în ținuturile învecinate ale Dunării de mijloc și de jos.—În adevăr, în afară de puținele izvoare de natură archeologico-epigrafică, ce ne vin în ajutor pentru secolii IV—VI (și încă numai pentru ținutul din dreapta Dunării), nu avem alte informații decât cele date de viețile sfinților și martirilor ori de actele conciliilor. Acestea, ce-i dreptul, sânt destul de numeroase: din nenorocire însă valoarea lor documentară pentru răspândirea noii credințe în părțile noastre e, cu cât ne coborîm spre stabilirea Creștinismului ca religie de stat, exclusivă, adică în sec. IV—VI, din ce în ce mai restrânsă.—Căci la concilii nu luau parte *toți* episcopii ¹⁾; iar în ce privește actele martirilor, numai cele mai vechi, bazate pe protocoalele oficiale ale pro-

¹⁾ «Din numărul episcopilor prezenți în Nicea (a. 325) nu se poate conchide nimic pentru răspândirea episcopatului (și cu atât mai puțin pentru răspândirea religiei creștine); căci din Europa și Africa de Nord veniseră numai foarte puțini episcopi și chiar dintre episcopi Orientului lipsiau o sumă...». A. Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, ed II, Leipzig, 1906, vol. II, p. 71, n. 1.

ceselor ținute înaintea autorităților imperiale ²⁾, au o valoare istorică; dimpotrivă actele mai noi, ca și în general istoria veche a «missiunei» Bisericei ³⁾, sânt pline de legende și povestiri tendențioase ⁴⁾, cari le fac aproape cu totul inutilizabile ⁵⁾ pentru istoric.

Dar să ne oprim un moment la izvoarele cu o reală valoare istorică. Pentru secolul al IV-lea și cele următoare știrile vrednice de credință asupra răspândirii Creștinismului trebuie să fie și sunt de fapt destul de numeroase: Creștinismul e acum religie de stat și, mai înainte de toate, legislația imperială și monumentele publice și particulare arată în chipul cel mai evident schimbarea produsă în viața antică: ceeace mai înainte eră ascuns cu grijă, se răsfășă acum biruitor, ba chiar violent-persecutor, în întregul imperiu. Totuși, pentru ce vrem noi să știm, cât de răspândit, și în ce localități anume eră stăpânitor acum Creștinismul, în provinciile romane dela Dunăre,—astfel de informații precise tot nu căpătăm, cel puțin nu căpătăm în așa măsură cum ne-am așteptă.

Cauzele acestei insuficiențe chiar a izvoarelor de mână întâi sunt numeroase. În primul rând părinții Bisericei — scriind despre aceste timpuri — iau acum ca un fapt dat răspândirea religiei creștine pe toată

²⁾ Cf. K. J. Neumann, *Der römische Staat und die allgemeine Kirche bis auf Diocletian*, I, Leipzig, 1890, p. 277 sqq

³⁾ Cf. Harnack, *o. c.*, vol. I, prefața la ed. I, p. V: «... căci formarea legendelor cu privire la misiunea apostolică începe încă din sec I și a înflorit până în evul mediu, ba chiar în timpurile mai noi; lipsa ei de valoare e astăzi recunoscută de toată lumea». Vezi și vol. II, p. 16 sq.: «treptat-treptat se inventă pentru fiecare țară de pe pământ o istorie a misiunei, care să înceapă cu înșși Apostolii». Cf. p. 48: falsificate cu privire la actele martirilor

⁴⁾ Harnack, *l. c.*, și Neumann, *o. c.*, p. 279.

⁵⁾ Neumann, p. 278: «sind.... so gut wie gar nicht zu verwerten».

fața pământului (cu barbari cu tot), iar autorii vieților de sfinți și martyri au grija să dovedească și «istoric» universalitatea răspândirii Creștinismului. Deci, din această parte, sau tăcere, sau învăluire a adevărului originar în legende fără nici-o valoare istorică ⁶⁾).

Mai departe: păgânismul continuă a exista până cel puțin în secolul al VI-lea în masele mari ale populației rurale. Acest lucru nu ne e însă mărturisit decât indirect, prin măsurile legislative luate de împărații prea-creștini împotriva adoratorilor vechilor divinități ⁷⁾; inscripții, ori alte mărturii monumentale, nu mai putem avea: căci creștinii nu sânt acum mai puțin energici decât păgânii înainte de 312, în urmărirea protivnicilor lor ⁸⁾. Deci există încă mulți păgâni, dar nu știm precis localitățile, unde, și câți anume mai există.

⁶⁾ Cf. p. 2, n. 3

⁷⁾ Vezi *Codex Theodosianus*, ed. Mommsen-Meyer I 2 (1905) XVI 10, 12 (392 Nov. 8); XVI 10, 16 (399 Iul. 10); XVI 10, 19 (408 [407] Nov. 15); însfârșit, în general XVI 10, 2 sqq. — Cf. scrierea mea *Salsovia*, București 1906 *passim*, pentru secolul al IV-lea, iar pentru timpurile și mai târzii, L. Friedlander, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*, ed. 8, Leipzig 1910, vol. IV, cap II: «Die religiösen Zustände».

⁸⁾ Caracteristic e în această privință edictul dat de Theodosius la 14 Noembrie 435, prin care interzice toate sacrificiile păgâne și poruncește, ca toate clădirile de cult ale păgânilor să fie desființate și, prin așezarea crucei pe ele, purificate, resp. prefăcute în lăcașuri ale cultului creștin. Pasajul sună: *cunctaque eorum* (scil. *paganorum*) *fana templa delubra, si qua etiam nunc restant integra, praecepto magistratuum destrui conlocationeque venerandae Christianae religionis signi expiari praecipimus*: contravenitorii vor fi pedepsiți cu moartea! (*Cod. Theod.*, ed. Mommsen-Meyer, XVI 10, 25) — Interpretarea dată mai sus acestui pasaj urmează pe aceea a lui Gothofredus (comm. la legea citată) și a fost socotită ca dreaptă și de J. P. Kirsch, *Die christlichen Cultusgebäude im Altertum*, Köln 1893, p. 36, — unde se pot găsi și o sumă de exemple cu privire la prefacerea templelor păgâne în biserici creștine. (Data edictului e — urmând pe Gothofredus — neexactă la Kirsch: 426 în loc de 435).

În sfârșit, în al treilea rând, nici știrile monumentale, pe care le avem despre creștini nu sunt mai numeroase: Creștinismul e până târziu în secolul al V-lea, mai înainte de toate religia orășenilor⁹⁾: dar tocmai vremea când creștinismul urban ar fi putut să se desvolte mai repede, adică dela anul 312 înainte și până în secolul al VII-lea, ba pentru Răsărit încă și mai târziu, e ocupată de năvălirile barbare, care distrug tocmai viața orășenească romană, readucând o mare parte din imperiu la viața rurală dela început. Prin urmare, mărturiile monumentale cu privire la creștinismul din provinciile dunărene în secolul al IV-lea și cele următoare nu pot fi prea numeroase.

Adăogând acum la cele de mai sus faptul, că, pentru răspândirea creștinismului latin în stânga Dunării, nu avem pentru primele cinci secole *aproape* nici-o mărturie directă, s'ar părea că o cercetare asupra Creștinismului tocmai în aceste locuri și din acest timp, e încă dela început condamnată să rămâe zadarnică. Totuși lucrurile stau altfel: izvoarele sânt, ce-i dreptul, puține; dar din ele se pot scoate încheeri destul de hotărâte, dacă nu și asupra amănuntelor, cel puțin asupra liniilor generale ale răspândirii Creștinismului în stânga Dunării până la Iustinian.

Studiul de față va cuprinde în chip firesc două părți: una care să urmărească întinderea Creștinismului în dreapta Dunării, deci să stabilească punctul

⁹⁾ O scriere specială asupra acestei teme e: Theod. Zahn, *Weltverkehr und Kirche während der drei ersten Jahrhunderte* 1877, repărită în *Skizzen aus dem Leben der alten Kirche*, Erlangen-Leipzig 1894. Cf. V. Schultze, *Archäologie der altchristlichen Kunst*, München 1895.—Cf. și constatarea, lapidar exprimată, a lui J. P. Mahaffy, *Greek Life and Thought*, ed. II, 1896, p. 376: «The real conquests of Hellenism, as of early Christianity, were among nations, who had reached a certain stage of culture».

de plecare pentru Creștinismul din stânga Dunării; a doua parte se va ocupa în amănunte cu însăși acest Creștinism nord-danubian, formând deci tema propriu zisă a studiului meu.

Pentru prima parte a cercetării am *până la anul 325*, rezultatele lucrării lui Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums*, în a doua ediție, din 1906: la materialul strâns de el nu se mai poate adăoga deocamdată nimic ¹⁰). Dimpotrivă, dela anul 325 înainte — și acesta e, aproape exclusiv, timpul cu care mă ocup în lucrarea de față — izvoarele își așteaptă încă culegerea și prelucrarea. Despre izvoarele literare-bisericești ale celor dintâi trei veacuri după Constantin am pomenit mai sus, că sânt numeroase, au nevoie de o critică foarte amănunțită și severă, și nu făgăduesc multe rezultate precise; istoricii bisericești ai acestui timp: Philostorgius, Socrates, Sozomenus și Theodoret, în Orient, — Sulpicius Severus și Orosius, în Occident: cu toții aproximativ contemporani: prima jumătate a secolului al V-lea, — apoi Evagrius în Răsărit, Cassiodor și Iordanes în Apus (sec. VI[—VII]), — ne dau numai lămuriri mai generale asupra mersului bisericei oecumenice, sau, în cazul lui Iordanes, știri numai cu privire la o anumite biserică creștină-națională, interesantă, dar nu hotărâtoare pentru Creștinismul nostru.—Izvoarele literare profane nu ne dau nimic deosebit cu privire la răspândirea Creștinismului, întrucât punctul lor de vedere e cu totul altul.—Dimpotrivă izvoarele monumentale, archeologico-epigrafice ¹¹), lăsând la o parte

¹⁰) Cf. chiar vorbele lui în prefața la ediția a II-a a cărții: «meine Kritiker haben die Liste [der Orte, in denen ich das Christentum vor Constantin nachweisen konnte] nicht zu vermehren vermocht» (vol. I, p. IX).

¹¹) Pentru primele trei secole inscripțiile creștine nu au de cât o importanță cu totul secundară, ele fiind foarte puține, nu numai în provincii, ci chiar în catacombele din Roma (cf. De

siguranța nediscutabilă a mărturiilor lor, sânt și în deajuns de numeroase, pentru a ne da o idee destul de clară despre răspândirea în linii mari a Creștinismului în dreapta Dunării ¹²⁾.

Întrucât însă această răspândire nu mă interesează deocamdată decât ca punct de plecare pentru cercetarea Creștinismului din stânga Dunării, voi alege dintre izvoarele mai sus citate, în afară de inscripții, numai izvoarele literare de o însemnătate hotărîtoare. Mai târziu, când, pe baza tuturor izvoarelor literare și monumentale, voi încerca a scrie «istoria religiei creștine în provinciile romane dela Dunăre până la Iustinian», izvoarele literare de mîna a doua vor fi avute și ele în vedere după cuviință ¹³⁾.

În ce privește partea a doua a «Contribuțiilor» de față, informația va fi dată tot de inscripții, dar nu ele

Rossi, *Inscriptiones christianae urbis Romae saeculo VII antiquiores*, 2 vol.).

¹²⁾ Un argument favorit al învățaților, cari nu-și dau osteneala să folosească mărturii epigrafice, e că descoperirea acestor izvoare atîrnă într-o prea mare măsură de voia întâmplării și că deci știrile lor nu pot avea și vre-o valoare mai generală, ori statistică. Cercetările epigrafice din ultimii ani au dovedit tocmai contrarul. Dar, pentru a ne opri la chestiunea noastră: ciudată întâmplare trebuie să fie aceea, care scoate la iveală inscripții creștine tocmai în orașele, unde, din izvoarele literare știm, că au existat comunități de acest fel, — și că tocmai în centrele mai însemnate s'au găsit și mai multe inscripții ori alte obiecte de cult creștin.

¹³⁾ O amănare a unei cercetări pe un plan mai vast în această direcție e cerută și de o altă împrejurare. Micile obiecte creștine, lămpi, inele, obiecte de cult sau casnice, cari sânt un izvor de mîna întâia pentru fixarea în chip geografic-statistic a răspândirii Creștinismului din cele dintîi veacuri, n'au fost încă strânse sistematic, însemnătatea lor fiind recunoscută de abia în ultimul timp. Săpăturile noi, cari se fac acum pretutindeni, după noi principii de folosire a descoperirilor, vor aduce nu peste multă vreme material din belșug, pentru a scrie, cu totul pe alte baze ca în prezent, o istorie a Creștinismului dela Dunăre

vor formă baza cercetării, — ci vor servi numai ca ajutoare la interpretarea istorico-culturală a terminologiei noastre creștine de origină latină, — resp. vor da materialul primar pentru expunerea legăturilor Daciei Traiane cu celelalte provincii, și deci pentru explicarea prezenței Creștinismului în stânga Dunării încă din prima jumătate a secolului al III-lea.

Înainte de a intra acum în tratare, cred necesar să adaog cu privire la îndreptățirea studiului de față, că, indiferent de rezultatele precise la care ar ajunge, el își are un îndoit rost metodic. Epigrafiia creștină a Răsăritului e încă până azi așa de lăsată în părăsire, încât Harnack își aproprie la 1906 în totul cele spuse de Cumont la 1895: «Je ne sais s'il existe une catégorie de textes épigraphiques, qui soit plus mal connue aujourd'hui que les inscriptions chrétiennes de l'empire d'Orient»¹⁴⁾: o încercare de a pune în valoare tocmai aceste izvoare oropsite nu va fi dar în niciun caz inoportună.—Pe de altă parte începuturile creștinismului nord-danubian — independent de poporul la care s'a desvoltat — prezintă, atât ca fenomen de istorie culturală, cât și ca îpsăși metodă de cercetare, cea mai deplină analogie cu cheștiunea originilor națiunei noastre: din cercetarea unei probleme se poate să iasă puncte de vedere noi pentru adâncirea mai cu folos a celeilalte.

¹⁴⁾ F. Cumont, *Les inscriptions chrétiennes de l'Asie Mineure* Rome, 1895, p. 5 (Extrait des *Mélanges d'Archeologie et d'Histoire*, tome XV), — la Harnack, *o. .*, vol. II, p. 71, n. 1.

I

Harnack constată pentru secolul I, înainte de Traian, comunități creștine, resp. creștini, în următoarele locuri din peninsula balcanică:

Philippi, Thessalonike și Beroea în Macedonia: toate trei încă din vremea apostolului Paul; iar în Grecia propriu zisă alte trei: în Atena, Corint și Cenchreae lângă Corint: din aceeași vreme. Apostolul Paul pomeneste ca ținut al misiunii sale și Illyria (în general), iar despre discipolul său Titus știm că a fost prin Dalmatia ¹⁵⁾.

Până la anul 180 (moartea împăratului Marcus) Harnack mai constată în aceleași regiuni încă următoarele noi centre creștine: Debelum, Anchialus și, probabil, Byzantium în Thracia, Larissa în Thessalia, și Sparta ¹⁶⁾.

Așă dar până la 180, — în afară de mențiunea cu totul neprecisă a ținutului illyro-dalmat, unde, după Harnack, Paul poate că nici n'a călcat ¹⁷⁾, iar Titus, dacă a predicat ¹⁸⁾, apoi a făcut-o desigur în porturile grecizante de pe coastă, — nu avem nici-o singură mențiune despre creștinarea provinciilor latine ale Illyricului.

Pentru timpul până la anul 325 Harnack observă:

¹⁵⁾ Harnack, *o. c.*, II, p. 73 sq.

¹⁶⁾ *Ibid.*, p. 76.

¹⁷⁾ P. 73, n. 4.

¹⁸⁾ Cf. Harnack, p. 74, n. 1

«Răspândirea [Creștinismului în peninsula balcanică] a fost foarte variată. În «Europa» (ținutul din fața Bithyniei asiaticе) și în Thracia trebuie să fi existat multe biserici înainte de 325. Aceasta ne arată istoria bisericească a Thraciei în secolul al IV-lea. Corintul și Thessalonica aveau comunități înfloritoare... Dar cele mai multe părți ale peninsulei nu pot să fi avut până la 325 decât o populație creștină rară»¹⁹⁾. Centre însemnate ale Macedoniei și Thraciei au fost în acest timp următoarele: Philippi, Thessalonike (mitropolit), [Larissa, Theba și Pele în Thessalia: cu episcopi; Nicopolis și Buthrotum în Epir], Stobi: episcop, și Pydna, — în Macedonia; Debelum și Anchialus: cu episcopi încă de la sfârșitul secolului al doilea; Philippopolis: episcop, [Byzantium: episcop, și Heraclea-Perinthus: episcop, în «Europa»], Adrianopol, Drizipara (= Drusipara) și Epi-bata, — Thracia. În sfârșit se constată și în Scupi (Üsküb), în Dardania (vechea Moesie superioară de Sud), un episcopat la anul 325²⁰⁾.

Toate localitățile până aici pomenite țin de sfera de influență greacă: atât în ce privește — în general — curentele culturale, cât și — în special — ca limbă. Se știe că biserica creștină a folosit oarecum ca limbă sacră multă vreme limba greacă și o sumă din inscripțiile Catacombelor din Roma, sânt alcătuite în grecește: de abia cu secolul al IV-lea încetează această precumpănire a ei²¹⁾. — Dacă acum considerăm faptul caracteristic, că în provinciile de cultură latină de la Dunăre, Creștinismul nu prinde rădăcini până către sfârșitul secolului al III-lea²²⁾, de la sine se prezintă încheerea că Crești-

¹⁹⁾ P. 197.

²⁰⁾ P. 196 sqq.

²¹⁾ Cf. O. M. Dalton, *A guide to the early Christian and Byzantine antiquities, British Museum*, 1903, p. 11

²²⁾ Cf. Harnack, *o c.*, II, p. 201 „Bisericile din Moesia și Pannonia erau tinere încă pe vremea lui Eusebiu. El scrie *(vita*

nismul n'a mai avut nevoie aici să înceapă în forma greacă întâi — ca la Roma și în Italia, Gallia, etc., — ci a început deodată în forma latină, predicatorii fiind acum activi în Apus mai numai în limba latină. Această concluzie e de o însemnătate deosebită pentru noi; dacă ea n'a fost trasă până acum, cauza e prejudecata în deobște răspândită, că tot ce ține mai de aproape ori mai de departe de peninsula balcanică trebuie să-și aibă izvorul de viață spirituală în Răsărit. Harnack însuși se face vinovat de acest «apriorism», nu numai afirmând că și Pannonia ar fi ținut de sfera de înrăurire greacă ²³⁾, dar reprezentând și în chip grafic această dependență, pe harta alcătuită de el pentru răspândirea Creștinismului până la a. 325, în vreme ce unește și Pannonia (cu cele două Moesii și Dalmația) cu Răsăritul grec, despărțindu-le (pe toate) printr'un mare gol ne-creștin de Italia ²⁴⁾, deși tocmai drumul italo-pannonic Aquileia—

Constant. IV, 43), că la sfințirea bisericii din Ierusalim Moesia și Pannonia ar fi trimis *τὰ παρ' αὐτοῖς ἀνθιστά καλλὴ τῆς τοῦ Θεοῦ νομοθεσίας*» În orice caz, actele martirilor încep a ne da știri despre aceste ținuturi de-abia dela Diocletian înainte.

²³⁾ Vol. II, p. 202: «Selbst das ferne Pettau (jetzt in der Steiermark) hatte um das Jahr 300 einen Bischof, und zwar einen als Theologen und Schriftsteller bekannten, mit griechisch-christlicher Literatur vertrauten Mann, Victorin. Pannonien war romanisiert; aber das Griechische mag in seinen letzten Ausläufern bis in diese Provinz gedrungen sein». Harnack uită când scrie acestea, că în secolul al III-lea nu e nici-o minune că un om cult știe, în Apusul latin, grecește: doară literatura de seamă în întreg imperiul se scrie încă pe grecește. «Barbarizarea» Apusului, prin despărțirea culturală de Elenism se întâmplă de-abia în secolul al IV-lea, când Grecii se cred ei datori să scrie în latinește. Prin urmare dacă Victorin știa grecește, nu urmează că și pastoriții lui erau supt influența culturii grecești. Dar ipoteza lui Harnack e contrazisă și de izvoarele monumentale, care nu adică mai nimic hellenic la lumină, ci confirma numai strânsurile legături cu lumea latină.

²⁴⁾ Vol. II, harta a 2-a

Sirmium, resp.—Salonae, eră cea mai însemnată arteră de comunicație a Răsăritului cu Apusul, pe când drumurile din Thracia și Macedonia spre Moesia și Pannonia nu aveau decât o importanță secundară, și anume mai mult pur economică decât culturală; iar cât privește drumul cel «mare» al Răsăritului, din Pannonia, prin Moesia și Thracia: Niș, Sofia, Adrianopol, spre Constantinopol, el nu a fost în aceste timpuri decât un drum oficial, imperial: circulația economică și culturală și-a ales alte drumuri, directe, dela Nord la Sud și Est la Vest, precum vom vedea în amănunte mai jos; deocamdată citez ca singură dovadă pentru cele afirmate, faptul că din antichitate și până în ziua de astăzi orașele cele mai însemnate ale peninsulei balcanice nu s'au dezvoltat pe acest drum, sau prin acest drum, ci la cele patru mări, resp. în Macedonia și la Dunăre.

Concluzia neexactă trasă de Harnack își are pricina în necunoașterea materialului epigrafic profan, *singurul* izvor de mână întâi, dar extraordinar de bogat, pentru viața economică și spirituală antică în Europa illyro-thracă. La timpul său voi reveni mai jos cu amănunte asupra acestei chestiuni.

Cât privește acum lista localităților constatate de Harnack ca creștine până la anul 325, în Moesia, Pannonia, Dalmația și Noricum, iată care sânt, și ce avem de observat din punctul nostru de vedere la fiecare:

Actele martirilor arată, că încă dinainte de a. 325 au existat creștini în Tomi, Noviodunum, Axiupolis și Durostorum. În Marcianopolis se constată pentru anul 325 o episcopie: titularul scaunului, Pistus, apare printre subscriitorii hotărîrilor synodului din Nicaea ²⁵⁾. Le Quien mai admite ca autentică și știrea din viețile sfinților ²⁶⁾

²⁵⁾ Harnack, *o. c.*, II, p. 201.

²⁶⁾ *Acta Sanctorum* (Bolland), Luna Iulie, II, p. 539 sqq

cu privire la creștinii din Halmyris și episcopul Evangelicus al Scythiei, fără îndoială rezidând în Tomi, pentru timpul lui Dioclețian ²⁷⁾.—Din «Dacia» întâlnim ca titular al episcopiei din Serdica, la Nicaea, pe Protogenes, — episcopul, care în conciliul ținut peste douăzeci de ani în chiar reședința sa, Serdica, se înfățișează, alături de venerabilul Osius, din Corduba, ca șef al bisericii orthodoxe în lupta cu Eusebianii arianizanți ²⁸⁾.—Harnack admite ca probabilă, încă înainte de 325 și existența unui episcopat în Naissus (Moesia super.) ²⁹⁾. Tot la această provincie e de socotit și episcopatul din Singidunum ³⁰⁾.

În ce privește provinciile panonice: cea mai veche comunitate creștină, sigur cunoscută, e cea din Cibalis, probabil încă din timpul lui Valerian (cu un episcop). Pe roditoarea fâșie de pământ udată de Drava, Sava și Dunăre, mai întâlnim — în afară de Cibalis — încă, unul lângă altul, următoarele episcopate ori centre creș-

²⁷⁾ Așa dar cel dintâi episcop al Scythiei, sigur constatat: *Oriens Christianus*, Paris, 1740, I, 1211 — Că episcopul Theophilus din «Gothia», care ia parte la Synodul din Nicaea, ar fi de socotit tot ca episcop de Tomi, precum înclină a crede Harnack, *l. c.*, p. 203, e exclus, — întrucât numele provinciilor și orașelor episcopale sânt în deobște exact redate — după titulatura oficială: cf mai jos n. 28, Mansi, *passim*—de subscriitorii diferitelor concilii,— ar în cazul de față provincia respectivă — Scythia minor — tocmai pe vremea lui Constantin și a fiilor săi, când e așa de înfloritoare, nu se putea confunda nici de cel mai ignorant copist cu vre-o «Gothie» oarecare.—Asupra Creștinismului în Tomi, și în general în Scythia minor, există o monografie a Monseniorului Raymund Netzhhammer, *Das altchristliche Tomi*, Salzburg, 1903, — la care trimet pentru informația mai de aproape

²⁸⁾ Cf. J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio* III, Florentiae, 1759, p. 131 sqq.,—și C. J. v. Hefele, *Conciliengeschichte*, I, ed 2, 1873, p. 544.

²⁹⁾ *O c.*, II, p. 201.

³⁰⁾ Nu la Pannonia, cum printr'o scăpare din vedere face Harnack, *l. c.*, enumerând acest episcopat printre cele existente în Illyricum înainte de 325

tine prae-nicaenice : Mursa (episcopat), Sirmium și Siscia. Ceva mai departe spre Vest, pe Drava, Poetovio (episcopat: c. 300: învățatul Victorin)³¹⁾, iar spre Nord, în Pannonia superior, Savaria și Scarbantia. Din care episcopat panonic va fi fost episcopul Domnus, care ia parte la synodul din Nicaea, e greu de hotărît.

Despre Noricum avem foarte puține știri : și anume, dinainte de Constantin numai despre comunitatea creștină din Lauriacum, iar pentru prima jumătate a secolului al IV-lea, despre diferite episcopate norice (nenumite mai precis), printre cari vor fi poate de socotit cel din Teurnia (Tiburnia) și cel din Iuvavum ³²⁾.— În Dalmația, precum am văzut mai sus, Creștinismul a pătruns foarte de timpuriu, așa că nu e de mirare, dacă o sumă de inscripții — din mulțimea enormă descoperită în cimitirile creștine din Salonae — cade chiar în timpul dinainte de Constantin. În orice caz descoperirile arheologico-epigrafice ne arată că Salonae a fost cel mai însemnat centru creștin din întreg Illyricul ³³⁾.

Harnack n'are pentru episcopul Theophilus din «Gothia», care apare printre membrii synodului din Nicaea, decât două ipoteze: sau e din vre-un oraș grecesc din Crimeia de azi ³⁴⁾, împreună cu celalalt episcop din «Bosporus», Cadmus, sau, «poate», e pur și simplu episcopul de Tomi. A doua ipoteză, am arătat mai sus ³⁵⁾, e inadmisibilă. Prima e de fapt acceptabilă, dar «Gothia» poate fi în acest timp (vremea lui Constantin) tot așa de bine căutată și în Nordul Dunării — în fosta Dacie

³¹⁾ Cf. mai sus, n. 23

³²⁾ Vezi Harnack, *o. c.*, II, p. 202.

³³⁾ Vezi mai jos și cf. în general CIL. III (index). Cf. pentru bibliografia mai nouă Harnack, p. 203, sau, în amănunte, CIL. III, *passim*

³⁴⁾ Așa îl localizează pe harta VII dela sfârșitul vol. II, al *o. c.*

³⁵⁾ Nota 27 De altminteru această ipoteză a fost propusă încă de bătrânul Valesius: cf. M. Le Quien, *Oriens Christianus*, I, Paris. 1740, col 1211 sq.

romană — unde Goții dela 270 înainte erau oarecum reprezentanții oficiali ai siguranței publice romane, față de ceilalți barbari de primprejur. Firește, la ceva sigur nu se poate ajunge, câtă vreme n'avem alte știri de ajutor ³⁶⁾.

* * *

Mărturiile epigrafice antice asupra Creștinismului din provinciile dela Dunăre cad, cu puține excepții, în timpul dela Constantin la Iustinian (sec. IV—VI). O sumă dintre ele poartă și indicarea precisă a datei punerii lor. Pentru scopul nostru: acela de a constată, *unde* apar comunități creștine, nu la o anume dată de an și de zi — aceasta a fost interesant de știut până la Constantin, când Creștinismul eră încă în faza răspândirii extensive — ci numai, precis, *unde*, adică în ce localitate nouă dintr'un ținut cunoscut dinainte ca creștin, s'aș mai întemeiat o comunitate: deci care e intensitatea răspândirii într'un loc și un timp dat, — pentru accest scop ne sânt de ajuns și datările aproximative ale inscripțiilor și celorlalte mărturii monumentale înăuntrul unui veac ori a unei jumătăți de veac.

Cercetarea răspândirii geografice (mai mult decât istorice) a Creștinismului la Dunăre, urmărind *direcțiile* de răspândire—ca atare—a noii credințe și mediul cultural în care s'a desvoltat într'un ținut dat, ne poate da răspunsuri mai hotărîte, atât asupra problemei Creștinismului latin (în contrast cu cel grec) în interiorul și mai ales în afara Imperiului, cât și asupra problemei Creștinismului rural de pretutindeni.

Locurile, unde s'au găsit inscripții și obiecte creștine din sec. IV—VI, sânt, după provincii, următoarele:

† În *Dalmația*: Salonae, Tragurium, insula Nigra Corcyra, Doclea, și alte centre mai mici.

³⁶⁾ Pentru alte amănunte cf. Harnack, *o. c.*, II, p. 203 sq.

Salonae. Cele mai însemnate descoperiri s'au făcut în cimitirele creștine de lângă oraș. Jelić crede că începuturile unora din mausolee pot fi puse chiar în prima jumătate a secolului al II-lea ³⁷⁾. Cu toate năvălirile barbare din veacurile următoare, monumentele creștine, cari au ajuns până la noi, sânt extraordinar de numeroase și se urmează, întrucât sânt datate, în șir aproape neîntrerupt din secolul al III-lea până într'al VII-lea ³⁸⁾. Ce-i dreptul, nu trebuie uitat, că Salonac, împreună cu toate orașele de pe coasta apuseană și nord-vestică a mării adriatice au ținut economic, cultural, și, de foarte multe ori, și politic, de Italia, dela primele cuceriri ale Romanilor în Dalmația și, putem zice, până în timpurile noastre. Așa s'a făcut, că pe când în interiorul peninsulei balcanice, ori în ținuturile dela Sava, Drava și Dunărea de mijloc, cultura romană eră cu totul spulberată de năvălitorii germani, asiatici, ori, în special, slavi, coasta răsăriteană a Adriaticei a putut fi cu izbândă apărată prin arme, ori în chip priceput salvată

³⁷⁾ *Das Cometerium von Manastirine zu Salona*, în *Römische Quartalschrift für christl. Altertumskunde u. f. Kirchengeschichte*, V, 1891, și aparte. Cf. J. P. Kirsch, *Die christlichen Cultusgebäude im Altertum*, Köln, 1893, p. 25 și 46 și Harnack, *o. c.*, II, p. 203.

³⁸⁾ Fără dată precisă, dar probabil încă din sec. III : CIL. III, 8752 și p. 2261 (inscr. funer); 9549 și 9550+pp. 2139 și 2261 : *id*, a doi episcopi salonitani; 9587 : sarcofag; 9626 : epistyl dela intrarea principală a basilicei salonitane : *† deus noster † propitius esto † rei publicae † Romanae*, și 9629+12878 : *fon]s huc es[t] vitae* : prima jumătate a secolului al IV-lea; cam din aceeași vreme, ori ceva mai târziu, următoarele sarcofage și stele cu monogramul creștin *†*, *✱*, *✶*, *α* *✱* *ω*, ori *α* *†* *ω* : 2661 [cf. p. 1032] : *diac(omssa?) sanctae ecclesiae*; 2662; 9586 : *Flaviae, infanti dulcissimae, quae san[a] mente salutifero die Paschae gloriosi fontis gratiam con[sec]rta est supervixitque post baptismum sanctum mensibus quinque; vix(it) ann(os) III m. X. d. VII. Flavianus et Archelaus parentes filiae puissimae. Depositio XV. kalendas Septembres* : prin urmare copilă a fost botezată la vârsta de 3 ani, 5 luni și 7 zile; 12877 (=9625+9628) : reprezentări figurate ale mielului Domnului, cu monogramul sacru,

prin tratate, de pustiire, și vechea moștenire romană a putut dăinui aici mai adăpostită decât în orice altă parte a Răsăritului romanic.

numele celor 12 apostoli săpate împrejur și inscripția: *ecce agnus dei qui tollit peccatum seculi*; 13137; 9642; 9643; 9644 + p. 2141; 9653 + p. 2141; lămpi cu monogramul lui Christ: 10184⁴⁹, a b. c.; 6399: sarcofag cu o lungă inscripție, interesantă pentru latina târzie, dar încă literară, spre deosebire de inscripțiile ce vor fi citate mai jos în text și cari arată înfățișarea cu adevărat populară a limbii latine târzii.—Apoi, cu indicarea precisă a datei, chiar în inscripție: 2654: *Fl. Iulius zaconus (= diaconus) et Aurelia [Ma]ria comux eius hoc(!) sarcofagum sibi vivi (= vivi) posuerunt; si quis post nostram pausationem hoc sarcofagum aperere voluerit, inferat ecclesiae Salon(itanae) argenti libras quinquaginta; alătura: dep(ositio) Iuli zaconis(!) și data: 2 Nov. 358; 9503: a. 359 și 360; 9504: a. 360; 9505: Syriani creștini din Apamea și Epiphania Coelesyriei: grecește: a. 372; 9506: un *v(ir) clarissimus* ex proconsule Africae și soția lui: *martiribus adscita cluet* a. 375; 9507: a. 378; 9508: *si quis(!) super hunc(!) corpus alium(!) corpus ponere volueret(!), inferet ecclesiae argenti p. X Fl. Theodotus curator reip. Peregrinum filum in lege sancta christiana collocabi eum. depos(iti)o Dommonis die* (episcop și martir din timpul lui Diocletian¹) *III. kal. De[c]enbris con(sule) Antonio*: a. 382; 9509: a. 380 și 385; 13121: a. 385; 13122: a. 395; 9523 + 12861: a. 395; 13123 și p. 2263: un «fenician» din Damasc: grecește: a. 400; 9510: a. 402; 2655: a. 403; 2656: a. 411: după Mommsen; 9511 și 14306: a. 407; 9512: a. 412; 9513: a. 414; 9514 și 12857: a. 421; 9515: o *civis Dunnonia*, deci din Cornwall ori Devon în Anglia: țara Dumnonii-lor (cf. CIL. VII, p. 12 sq.): a. 425; 13124: a. 426 sau 430: *hic requiescit in pace Duion(a) ancilla Balentes (= Valentinus) sponsa (p. isponsa) Dextri... adiuro per Deum et per leges Creșteanorum(!), ut quicumque extraneus voluerit alterum corpus ponere, det ecclesie (sic) catolice Sal(onitanae) aur(i) libras tres*; 2657: între 425 și 435; 9516: a. 431; 9517 și 12858: a. 432; 13962: a. 435; 2658: a. 440—1(?); 9518: a. 437; 9519 și 12859: a. 440; 9520—21 și 12860: a. 442—3; 14304 și p. 2328¹²⁷: a. 443; 2659: 28 Nov. 443; 13126: a. 443; 13127: a. 459; 9522: inscripție greacă a unui syrian din ținutul Apamenic: a. 460; 9524: a. 464(?); 9525: a. 511; 9526: a. 517(?); 2659: grecește: a. 535; 14305: sec. VI: *vundedit* (p. vendidit), *usteari* (p. ostiarius); 13131: a. 592—620: *Maximo arcep(iscopo)*: Bulic; 9527: 13 Aug. 599; sec. VII: n. 9551 și p. 2139: sarcofag al sfintei *abtissa Iohanna* din Sirmium.— Cf. însfârșit inscripția din pavimentul de mosaic al unui fost baptis-*

O înșirare a tuturor inscripțiilor creștine găsite în Salonae, și care pomenesc în fond mereu aceleași lucruri foarte cunoscute, ba chiar dela sine înțelese, cu privire la organizarea bisericeii și a cultului⁸⁹), nu-și poate găsi locul aici. Vom cită însă în extenso câteva inscripții, care prezintă un interes excepțional, fie din punctul de vedere al legăturilor Salonei creștine cu alte centre creștine, fie pentru prefacerea limbei latine într'o limbă romanică, precum se știe, foarte înrudită în caracterele ei specifice cu limba noastră.

Cu trei orașe creștine constatăm, mai ales, în inscripții că a avut legături Salonae: Ravenna, Aquileia și Sirmium: că inscripțiile pomenesc cu deosebire aceste orașe și nu altele, nu e o simplă întâmplare. Din

terium, cu frumosul cuvânt al Psalmilor (41, 2): *su[ut cer]vus* (în loc de *quemadmodum*: Vulgata) *desiderat ad fontes aquarum, ita desiderat anima mea ad te Deus* (CIL. III, 2673) și deasemenea interesante inscripții nr. 2674 și 2115 (= 8592).

⁸⁹) Astfel: (*sancta*) *ecclesia (catholica) (Salonitana)*: 2115 și 8592; 2654; 2661 și p. 1032; 2666; 2704 și 9706; 6399; 9508, 9535, 9537 (și p. 2140), 9585, 9597, 9661, 12842, 12870, 12872, 12874a, 13124, 13142, 13147, *13174, 13961, 14313, (= 6402), 14905, 14919; *archiepiscopus*: 13131; *episcopus*: 9547, 9549, 9550 (p. 2139 și 2261), 9691 (p. 2142), *13158, *13159, 14895, 14897—99; *chore episcopus*: 9547; *presbyter*: 9552, 9527, 9553 (p. 2139), 12842a, 13129, *13160; *diaconus*: 2654, 14893; *diaconissa* (?) 2661, 12885; *puer sanctae ecclesiae*: 13147 (= 13961); *subdiaconus*: 9555, [*sacerdota*]: 14900; *martyres*: 9506, 9508, 9545, 9546, 12864, 12839, 12870, 13153; p. 2328¹²⁶ la n. 9549 și 9550; *14304 și p. 2328¹²⁷; 14663 ¹ (= 13134); *14892, 14896: *ὁ υἱὸς Μητρός*; 14897: *nepos Domniones martores*: episcopul Primus, care păstorește c. 312 sqq. în Salonae: cf. Harnack, o. c. II, p. 203; *sancta abtissa*: 9551; *minister dei*: 9559; *lecto[r]*: 13148; *†neof[ita]*: 14311; *servus dei*: 13177a, — etc., etc. — Cf. pentru organizația bisericeii vechi creștine: K. J. Neumann, *Der romische Staat und die allgemeine Kirche bis auf Diocletian*, vol. I, Leipzig 1890 și, în general, Joseph Kardinal Hergenrother's *Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte*, ed. IV, prelucrată din nou de J. P. Kirsch, vol. I: *Die Kirche in der antiken Kulturwelt*, cu o hartă, Orbis Christianus, saec. I — VI Freiburg im Breisgau 1902.

Ravenna se conduc în veacul IV--VI și destinele Dalmației; Aquileia e poarta de Răsărit a pământului italic; Sirmium e în secolul al IV-lea una dintre reședințele favorite ale împăraților creștini ai Occidentului în ținutul oriental al stăpânirii lor ⁴⁰⁾, loc de adunare al mai multor synoade și, după trecerea orașului în privegherea Goților, la a. 380, încă multă vreme, totuși, un însemnat centru roman la Dunărea de jos. — Despre legăturile cu Ravenna, în afară de multele inscripții păgâne ⁴¹⁾, ne dau știre și patru inscripții creștine: în două se pomenesc creștini din Salonae, cari au repauzat în Ravenna: ... *recessit Raven(nae)* ⁴²⁾, — *deces]sit Ravenn(a)e*, și anume la a. 437 ⁴³⁾; în a treia—din nenorocire cu totul fragmentară—se pomeneste—foarte probabil—biserica din Ravenna: *[ecc]lesia Ra[vennas]* ⁴⁴⁾; în a patra, care coprinde versuri grecești și o încheiere latinească, se vede că e iarăși vorba de Ravennați în Salonae ⁴⁵⁾. — Relațiile Salonei cu Aquileia apar până acum numai în inscripții păgâne ⁴⁶⁾. Totuși una din aceste inscripții s'ar putea să fie crypto-creștină ⁴⁷⁾, în-

⁴⁰⁾ Cf. asupra acestui punct și mai jos.

⁴¹⁾ Atât Tacitus, *hist.* III, 12, cât și inscripțiile ne arată, că o mare parte a marinarilor flotei din Ravenna eră formată din Dalmați și Pannoni: cf. d. p. CIL. III, 8385 (Dalmația): *crudele(m) luctum domui Ravenna remisit...*, și adnotările lui Hoernes; 8821 (Salonae): *[? defunctu]s Ravennae*. Invers, Ravennați în Salonae: 8836 (Salonae), cu restaurările lui Buecheler: *Sossius hic sit[u]s est Suc[cessus uire peritus] | Ravennae gentus, Salon[is funere raptus], | libera que(m) ratio semper [deduxit ad aequum]*; 2120 (Salonae): inscr. funerară a fiicei lui D Cornelius Herma și a Cornelei Tyche, — *domo Ravenna, parentes infelicissimi*.

⁴²⁾ CIL. III, 9543.

⁴³⁾ CIL. III, 9518.

⁴⁴⁾ CIL. III, 9665.

⁴⁵⁾ CIL. III, 9579.

⁴⁶⁾ CIL. III, 2133, 8827, 12925.

⁴⁷⁾ Cf. asupra inscripțiilor cryptocreștine, C. M. Kaufmann, *Handbuch der christlichen Archäologie*, Paderborn, 1905, p. 206.

trucât din p. d. v. păgân e cu totul neexplicabilă: doi *coservi* pun o piatră mormântală unui al treilea *servus*, căruia împotriva legei îi indică și *domus*: *domo [Aq]uileia*⁴⁸). Că au trebuit însă să fie relații și între comunitățile creștine din cele două mari centre, încă înainte de 325, deducem din faptul că nu numai Salonae, ci și Aquileia e constatată ca centru creștin anterior datei pomenite⁴⁹). — Cât privește legăturile Salonei cu comunitatea creștină din Sirmium, inscripțiile ne dau excelente lămuriri atât pentru secolul al V-lea, cât și pentru începutul celui de al VII-lea. O inscripție funerară din secolul al V-lea, găsită în Salonae, sună: *[depo]setio infantis [Do]mnicae VIII. kaled(as) Octobres, — quae a Sirmio Salonas adducta est*⁵⁰); o alta, probabil din primii ani ai secolului al VII-lea, săpată pe un sarcofag, de asemenea găsit în Salonae, are acest cuprins: *hic quiescit in pace... sanct(a) abtissa Iohanna... Sermensis* (i. e. Sirmiensis) *[q]ui bixit annos XL...; die Veneres exiit de corpore... III idus Maias indictione qu[în]ta decima*⁵¹) În ambele cazuri constatăm deci o retragere a populației creștine romanice din Sirmium spre adăpostul sigur atât pentru vii, cât și pentru morți, al Salonei. Un fapt vrednic de cea mai mare luare aminte pentru problema originelor poporului român⁵²).

⁴⁸) CIL. III, 8827.

⁴⁹) Cf. Kaufmann, *o. c.*, p. 102.—Pentru inscripțiile creștine, foarte numeroase, găsite acolo, cf. CIL. V, p. 78 sqq. și 1023 sqq.—Ca operă arhitectonică, s'a constatat pentru timpurile acestea un *baptisterium*: Kaufmann, *l. c.*, unde se dă și literatura chestiunii.—Pentru relațiile Aquileiei cu alte centre creștine din Illyricum, vezi mai jos, în text.

⁵⁰) CIL. III, 9576.

⁵¹) CIL. III, 9551 + p. 2139 Cf. asupra datării observațiile lui Kubitschek, în *Corpus*, *l. c.*

⁵²) Și la care, ca o a doua analogie, e de avut în vedere retragerea Romanilor dela Dunărea de sus în urma pustirilor barbare, din Noricul ripens, la sfârșitul secolului al V-lea, spre

În toate inscripțiile citate până acum, am observat că, după puțină, e păstrată limba și pronunția *literară* latină: chiar d. p. în inscripția așa de târzie a abatesei Iohanna din Sirmium. Că poporul însă nu mai vorbiă așa latinește, ci încă din secolul al IV-lea, latina populară, cel puțin în Dalmația, sună cu totul altfel, ne arată în chip hotărâtor două inscripții, de mare însemnătate și pentru «chestia română». Una, care pentru monogramul lui Christ, de pe capacul sarcofagului pe care e săpată: $\alpha \chi \omega$, în cerc, nu poate fi sub nici-un cuvânt pusă mai târziu de începutul secolului al V-lea, dar, foarte probabil, e încă din secolul al IV-lea, sună: *Fl. Virgi, lianus, qui bixit annus XXX et Aur. Ursilla oxor eius- qui se vivi sibi urdenaverunt unc sartofagum; siquis autem voluerit super hec duo corpora punere, infere hecliseae argenti libras quinquem*⁵³): aproape fiecare cuvânt conține și un element «romanic». O altă inscripție, deasemenea, în nici-un caz, mai târzie de secolul al V-lea, e însă și mai concludentă: *Aur(elius) Secundus qui cunparabid (= comparavit) ab Au(relio) Alexsio piscina(m) at dua corpora deponenda, meum et coiuge(m) meam Renata(m), et ne[as] quadrabit nobis parentib(us) ut pureremu(s) (= poneremus) filiam nostram in ac piscina. sane co[n]iurabi[t] ut supra birginiam (= virginiam, i. e. uxorem) sua(m) nu[llum] aliud corpus ponatur?*⁵⁴). Că formele, care apar în aceste două inscripții, sânt încă tot forme latine, dar dialectale, în sensul nașterii de

adăpostul sigur al Italiei, tot așa ca din Sirmium spre Salona, nu numai cu VIII, ci și cu moaștele Sf. Severin, precum ne povestește Eugippius în viața Sfântului.

⁵³) CIL. III, 9585.

⁵⁴) CIL. III, 9567: «tabula rotunda calcaria litteris malis saeculi quinti».—Într-o altă inscripție din Salona, păgână însă, gasim următorul prețios document pentru istoria limbei: *hoc monumentum sive (!) sepulcrum est, extranum heredem non sequetur*: n. 2082; cf. inscr. creștină, n. 9533: *siquis extraneus*, etc.

dialecte chiar în sânul limbei *latine* vorbite în Illyricum, e după mine evident. Apoi: că dialectul latin vulgar, care apare aici, cu forme ca *eclesia* (și nu *basilica*), *pure-remus*⁵⁵⁾ (la câteva decenii numai după forma *punere*, din cealaltă inscripție), nu poate totuși sta direct, la baza limbei române, cred că e și linguistic clar. — Ca istoric voi reveni însă asupra vocabulelor *ecclesia*=*basilica*, în amănunte, mai jos, când voi discuta istoric-cultural origina și conținutul *terminologiei creștine* de origină latină în limba română

În Tragurium, nu departe de Salonae, avem următoarele resturi creștine de înregistrat: o inscripție funerară din anul 438—pe un sarcofag⁵⁶⁾,—o alta, de asemenea pe un sarcofag—mare: pentru doi—probabil cam tot din aceeași vreme⁵⁷⁾: ambele inscripții în latina literară,—și o tăbliță de plumb din veacul al VI-lea: o raritate în epigrafia creștină⁵⁸⁾; anume tăblița conține o imprecăție în felul blestemelor păgâne⁵⁹⁾ [cu încredințarea dușmanilor în puterea zeilor infernali], adaptată însă acum la concepția creștină, și dând o formulă pentru alungarea duhului rău din apropierea persoanei sau locului cu tăblița: † *In nom(ine) d(omi)ni Ieso Cri[s]ti denontio tibi, inmondissime spirete tartaruce, quem angelus Gabriel de catenis igneis religa[vit]*,—etc.. urmează o definiție mai deaproape a diavolului și apoi

⁵⁵⁾ O Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, I, Paris, 1901, p. 53 sq. susține — ce-i dreptul — că *pureremus* din această inscripție e o greșeală de lapid argumentarea sa nu mi s'a părut însă convingătoare.

⁵⁶⁾ CIL. III, 14929.

⁵⁷⁾ CIL. III, 2704 (= 9706).

⁵⁸⁾ O a doua *defixio* de acest fel, în Muzeul național de antichități. din București (vezi mai jos).

⁵⁹⁾ Cf. corpul complet al acestor blesteme, alcătuit de A. Audollent, *Defixionum tabellae quotquot innotuerunt tam in Graecis Orientis quam in totius Occidentis partibus, praeter Atticas in Corpore inscriptionum Atticarum editas*, Paris, 1904

imprecația⁶⁰): limba întrebuițată e, precum vedem, cea latină vulgară.

Între Salonae și Naronă, la malul mării, s'a găsit inscripția de inaugurare a unei fântâni--care până azi există--făcute de Pelagia, soția (?) quaestorului Licinianus (c. 446—74): în afară de crucile, cari împodobesc piatra, cuprinsul inscripției—metrice—e cu totul păgân, menționând întreaga populație divină a apelor dulci și sărate: încă o dovadă despre laxitatea formelor literare «creștine», în cari — ca figuri poetice — aveau voe să intre toți zeii păgâni⁶¹).

Pe drumul dela Naronă, prin Scodra, spre Epidamnus, s'a găsit un sarcofag cu data a. 462: *dep(ositio) et requies s(an)c(t)i ac venera(ndi) Anastasi pr(es)b(yteri)*⁶²), — iar lângă Doclea, pe acelaș drum, o pateră de sticlă, cu litere și figuri săpate cu stilul, și cuprinzând scene din vechiul și noul testament, predilecte în arta primitivă creștină: Ionas, Abraham și Isaac, Daniel, Susanna, și alte figuri, printre cari Petrus, ca Moses, scoțând apă din stâncă, cu inscripția, cursivă, lămuritoare: *Petrus virga perquosset: fontis ciperunt quorere*: iarăși, cu forme populare latine⁶³); ca dată, această pateră e așezată pe la mijlocul secolului al IV-lea, în vederea caracterului încă sepulcral al reprezentațiilor ei figurate⁶⁴).

În insula Nigra Corcyra (azi Curzola) s'a găsit

⁶⁰) CIL. III, p. 961, XXVI, unde e de comparat nota lui Zangemeister asupra caracterului superstițios, păgân, trecut în Creștinism, al acestei *tabella*, precum și literatura mai veche (înainte de Audollent) asupra chestiunii — Pentru lupta creștinilor vechi împotriva demonilor și importanța ei extraordinară în propaganda creștină antică, cf. Harnack, *Mission*, I, 108—26 și 202 sq.

⁶¹) CIL. III, 1894.

⁶²) CIL. III, 14623.

⁶³) CIL. III, 10190 — Vezi mai jos și episcopi provinciei praevalitane, din Scodra și Doclea, în § despre Creștinismul Moesiei superioare

⁶⁴) C. M Kaufmann, *o. c.*, p. 588.

această inscripție creștină, probabil din veacul al V-lea :
† *Valentinianus memoratus est qum coniuge sua Sabbatia* ...
(restul distrus)⁶⁵), — singură în mulțimea inscripțiilor
păgâne, printre cari una de pildă, destul de târzie, do-
cumentează ridicarea unui templu Venerei Pelagia :
*Signia Ursa*⁶⁶) *Signi Symphor(i) f. templum Veneri Pela-*
giae a solo fecit et signum ipsius deae posu(t), sac(er)dote)
*L. Cornificio Secundo k. Mais*⁶⁷).

Însfârșit într'o sumă de alte locuri mai în interio-
rul provinciei Dalmația (astăzi Bosnia și Herțegovina)
s'a dat peste resturi de vechi capele, biserici, ori mor-
minte creștine : astfel în Borasi, Dabravina (distr. Vi-
soko) și Zenica (vechiul Bistue : episcopat în sec. VI),
Gornji Turbe (distr. Travnik), Jajce, Mali Moschunji,
Šipovo și Stolac (aproape de vechiul Dalluntum)⁶⁸). —
Actele conciliului din Aquileia, la a. 381, pomenesc un
episcop Felix în Iader⁶⁹), — iar la Žirovac în nordul Dal-
mației, chiar lângă granița despre Pannonia și la Ră-
sărit de drumul mare, care duceă dela Siscia, spre Sud-
Vest, în Dalmația, s'a găsit un inel de aur cu inscripția
creștină : *Paulina bibas* (= *vivas*) *Costhanti* (scil. *uxor*) :
scrisă cu litere grecești și invers, spre a putea servi ca
pecete⁷⁰).

Pe de altă parte în Istria, care în antichitate Ținea
în cea mai mare parte de Italia, geografic formează
însă o unitate cu Dalmația, și, cultural, e mijlocitoarea

⁶⁵) CIL. III, 10092.

⁶⁶) Nume, care — cu variantele lui — se întâlnește foarte des
în inscripțiile Illyricului și în special în cele creștine

⁶⁷) CIL. III, 10083 ad n. 3066

⁶⁸) Vezi articolul lui Ciro Truhelka, *Die christlichen Denk-
maler Bosniens u der Herzegowina*, în *Römische Quartalschrift für
christl. Altertumskunde*, etc., 1895, p. 197 și urm., — care de altmîn-
terî cuprinde mai multe neexactități istorice și archeologice, asupra
căroră mă vouu opri cu alt prilej

⁶⁹) Mansi, III, 599 sqq.; Hefele, II, 2, 34 sqq

⁷⁰) CIL. III, 15219.

între peninsula italică propriu zisă și între Illyricum, s'au găsit deasemenea o mulțime de antichități creștine: urme de basilice în Parenzo, un cimitir în Pola, o necropolă în Slano și o basilică în Triest ⁷¹⁾.

Toate resturile creștine din Bosnia și Istria, precum și o mare parte a celor din Dalmația, sânt însă mai târzii decât a. 325, unele chiar mai târzii decât secolul al IV-lea, ori al V-lea: această constatare atrage după sine încheierea, că răspândirea Creștinismului în Dalmația e, cu excepția Salonei, din vremea creștină a imperiului roman, când Creștinismul eră propagat la nevoie chiar cu ajutoarele foarte energice și eficace ale puterii publice ⁷²⁾.

Dimpotrivă înfățișarea eretică a Creștinismului pare a fi în Dalmația mai veche decât secolul al IV-lea. În adevăr se știe că Gnosticismul, ale cărui origini păgâne, pe deoparte astrologico-mystice, orientale, pe de altă parte filosofice, grecești (în special platonice, resp. neoplatonice) sânt mai vechi decât Creștinismul, a înflorit supt înrăurirea puternică a doctrinei creștine despre răscumpărare și salvare pentru viața eternă, cu deosebire în secolul al II-lea și al III-lea, decăzând repede în sec. IV, supt loviturile aprige ale teologiei orthodoxe creștine. Forma superstițioasă magică a Gnosticismului, cu numele mystice Abraxas, Ailoe, Iao, Adonai (ulti-

⁷¹⁾ C. M. Kaufmann, *o. c.*, p. 102, unde se găsește și bibliografia specială a cercetărilor archeologice noi

⁷²⁾ Asupra cercetărilor mai noi și a continuelor descoperiri archeologico-epigrafice dalmatine, în special ale celor doi învățați de frunte ai Dalmației, L. Jelić și Fr. Bulić, cititorul se poate informa an de an din *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, Salona Spalato, condus de Bulić, din mai sus citata *Romische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte*, condusă de A. de Waal și J. P. Kirsch, Roma, sau din *Oriens Christianus: romische Halbjahrshäfte für die Kunde des christlichen Orients*, condus de A. Baumstark, Roma, 1900 și urm

mele trei de origine ebraică: Elohe, Iahvê, Adônai), săpate pe inele, geme, etc., cari puteau fi purtate ca un fel de amulete, spre îndepărtarea spiritului rău, ne întîmpină tocmai în Dalmația, în mai multe locuri, și ceeace e și mai important, în afară de o singură mărturie gnostică din Celeia în Noricum ⁷³⁾, numai în Dalmația și nicăiri în altă parte a Illyricului. Lucrul își are însă explicația. Am constatat și mai sus ⁷⁴⁾ prezența a numeroși Syrieni în Salonae ⁷⁵⁾. Ei apar, apoi, tocmai în Celeia ⁷⁶⁾ și, într'o inscripție foarte caracteristică, în Sirmium: un syrian, care făcea negoț la Dunărea de jos, moare în Sirmium și de acolo e adus și înmormântat în Salonae ⁷⁷⁾: încăodată deci documentată artera comercial-culturală illyrică Salonae-Sirmium ⁷⁸⁾. Orientalii aceștia au fost fără îndoială nu numai răspânditori ai dreptei credințe creștine, așa precum i-am întâlnit mai sus ⁷⁹⁾, ci și ai eresurilor gnostice ⁸⁰⁾, care — precum vedem—apar tocmai și numai în acele ținuturi

⁷³⁾ Dar tot în apropierea Dalmației, și pe drumul cel mare pannonic, dela Emona la Poetovio, direct prin Celeia și colțul Noricului, care se prelungește în această parte înlăuntrul Pannoniei superioare.

⁷⁴⁾ Cf. nota 38

⁷⁵⁾ Mulți din ei, creștini, — toți însă de meserie negustori: cf. asupra lor scrierea mea *Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche*, Breslau, 1909, p. 112.

⁷⁶⁾ CIL. III, 11701: mai mulți Syrieni din Zeugma și, 14338 17 (sec. V), un creștin.

⁷⁷⁾ CIL. III, 2006 = Henzen 7257. Cf *Die Nationalität der Kaufleute l. c.*

⁷⁸⁾ Cf. mai sus, p. 19.

⁷⁹⁾ Locurile citate în notele 74—78.

⁸⁰⁾ Cf Sulpicius Severus, *Chron.* II, 46 (pentru mijlocul sec IV) «namque tum primum infamis illa Gnosticorum haeresis intra Hispanias deprehensa, superstitione exitiabilis arcanis occultata secretis. origo istius mali Oriens atque Aegyptus. primus eam intra Hispanias Marcus intulit, Aegypto profectus, Memphi ortus»

unde se constată și prezența Syrienilor. Dar iată chiar documentele:

În satul Lapac, pe râul Una, afluent al Savei, nu departe de coasta dalmatină, și probabil în legătură chiar din antichitate cu importantul centru comercial Siscia de pe Sava, s'a găsit o gemă cu inscripția obicinuită IAO ADONIS ABRAXAS⁸¹⁾: în litere latine.

Lângă Ladjevina⁸²⁾, aproape de Sarajevo, pe drumul care în vechime ducea direct peste munți, dela Salonae, spre Răsărit, prin Delminium, Konjica, Sarajevo, Višegrad, Municipium Mal... și Horreum Margi fie la Sirmium, Singidunum, Viminacium, fie la Naissus și Ratiaria, s'a găsit o altă gemă, care, pe lângă inscripția, de data aceasta pe grecește: 'Ιαω, 'Αβρααξ, —, 'Αβρρααξ, Αἰλωε, 'Αδωνε. cuprinde și reprezentarea figurată, mystică, a supremei zeități, obicinuită pe gemele gnostice: «cu cap de cocoș, simbolul soarelui, corp de om, doi șerpi în loc de picioare, și cu un scut și un biciu în mâini»⁸³⁾.

Însfârșit în Celeia s'a găsit un inel de argint cu inscripția: · I · A O · F A C · O A · I · = *Iao fac, Iao*, care, după Frankfurter⁸⁴⁾, e traducerea formulei din rugăciunile evreești «Iahvê assê» ori «assê Iahvê». Ca și

⁸¹⁾ CIL. III, 10188, 29

⁸²⁾ Cf. CIL. III, p 2175, 5: Via ad Drinum fluvium: existența și direcția acestui drum a fost deplin asigurată prin descoperirea de către Patsch, a unui pod roman și a urmelor șoselei antice în apropiere de Ladjevina (*Arch.-epigr Mitt. aus Oesterreich* XVI, p. 90)

⁸³⁾ Cf. la Dalton, *A guide to the early Christian und Byzantine Antiquities of the British Museum*, 1903, p. 30-31 și fig. 17, descrierea unei geme analoage aflătoare în Museul Britanic.—Ca în tăblița de plumb din Tragurium (mai sus, p. 21), cu imprecăția împotriva Demonului și invocarea arhangelului Gabriel, e și un oarecare element gnostic-târziu, contopit însă cu credința orthodoxă, amintesc numai, pentru completarea informației, lucrul neavând nevoie de altă discuție mai întinsă.

⁸⁴⁾ *Arch.-epigr Mitt.* XI (1887), p. 84

gemele Dalmatine, acest inel ⁸⁵⁾ serviă ca amulet și așezarea literelor pe inel contribuia prin intervertirea lor la întunecarea — mystică — a senzului inscripției pentru cei neinițiați ⁸⁶⁾: acesta e doară fundamentul Gnosticismlului: ἡ γνῶσις, cunoașterea doctrinei *adevărate* despre natura ființei supreme divine și a emanațiilor ei, a numelui mystic al divinității, a singurei formule eficace pentru îndepărtarea acțiunii pierzătoare a diavolului prea puternic: toată această *gnosis* a rostului universului și a soartei omului nu se poate ajunge decât prin *inițiere*: cel neinițiat în taina cunoștinței, nu are parte de salvarea din întunerecul cel fără sfârșit ⁸⁷⁾.

Elementul iudaico-creștin adaos gnosticismlului iranianoplatic e, precum se vede chiar din numele ebraice ale divinității supreme, și după forma lor greacă, nă latină, de origină direct-orientală. Că acest element își putea însă găsi o hrană pentru creșterea și întărirea lui chiar în Apus, și în special, în ce ne privește acum, chiar în Dalmația, ne dovedește și următoarea inscripție din Senia, port în Dalmația de Nord: ΑΥΡΗΑΙΟΥΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥΣ ΙΟΥΔΕΟΥΣ ΤΙΒΕΡΙΗΝΟΙΣ ΑΝ ΧΧΧΧ ΦΙΛΙΩΡΟΥΝ ΤΡΙΟΥΝ ΠΑΤΕΡ, adică, transcris pe latinește: *Aurelius Dionysius Iudeus Tiberi[en]sis an(norum) XXXX filiorum*

⁸⁵⁾ CIL. III, 12033, 8

⁸⁶⁾ Cf. Frankfurter, *l. c.* în nota 84

⁸⁷⁾ Asupra lui *Abraxas* vezi cartea cu acest titlu, a lui Albrecht Dieterich, Leipzig 1891, p. 22. 43 sq., etc. Despre *Iao*, în special, Graf v. Baudissin, *Studien zur semitischen Religionsgeschichte*, I, 181 sqq.; K. Buresch, *Klaros. Untersuchungen zum Orakelwesen des späteren Altertums*, Leipzig 1889, p. 48 sqq.; apoi, cf. W. Bousset, *Hauptprobleme der Gnosis*, Göttingen 1907,—E. de Faye, *Introduction à l'étude du Gnosticisme*, Paris 1903; pe scurt: P. Wendland, *Die hellenistisch-romische Kultur*, Tübingen 1907; carte principală, excelenta scriere a lui G. Anrich, *Das antike Mysterienwesen in seinem Einfluss auf das Christentum*, Göttingen 1894.—Asupra literaturii speciale—foarte bogate—cu privire la mysteriile antice nu cred necesar a mă opri aici mai mult.

triun pater: un evreu din Tiberias în Palestina, înmormântat în Senia Dalmației de către ai săi, cari știu vorbi latinește, dar nu încă și scrie în alfabetul apusean ⁸⁸).

Legăturile excepțional de strânse între Dalmația și Dacia lui Traian sânt prea cunoscute, pentru a mai insistă aici asupra lor ⁸⁹). Se pune însă acum întrebarea: poate fi vorba de introducerea Creștinismului ori Gnosticismului în Dacia, înainte de a. 270, deadreptul din Dalmația? Răspunsul e simplu: înainte de 270 tot Illyricul latin, nu numai Dacia, e încă păgân — precum am arătat mai sus; singură Salonae e creștină, dar evident mai mult prin Orientalii, decât prin Romanii ei. Dacia își aveă însă și ea Orientalii ei ⁹⁰): dacă va fi fost aici Creștinism ori Gnosticism înainte de 270, el puteă veni de-adreptul dela izvor. Un lucru rămâne nestrămutat: ce apare ca element creștin în Illyricul latin înainte de Constantin cel Mare e un element cu totul sporadic și nesigur: creștinarea Romanismului oriental cade în vremea creștină a Imperiului. — Dar să nu anticipăm nimic, ci să continuăm deocamdată cu cercetarea mai departe (tocmai a acestei vremi!) în mărturiile monumentale rămase de-atunci.

Pannonia. Primul centru comercial însemnat pe calea care plecă din Aquileia către Răsărit, spre a uni prin întreita arteră de comunicație a Savei Occidentul cu Orientul, eră *Emona*. Ca urme monumentale creștine, nu ni s'a păstrat de aici decât o singură inscripție funerară, aparținând probabil secolului al IV-lea (a doua

⁸⁸) CIL. III, 10055

⁸⁹) Cel mai bun studiu asupra lor e cel publicat de C. Patsch în *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina*, VI: *archaol.-epigr. Untersuchungen zur Geschichte der rom. Provinz Dalmatien*, Wien, 1899.

⁹⁰) Cf. cartea mea *Die Nationalität der Kaufleute, passim*.

jumătate; sau, cel mai târziu începutului sec. V)⁹¹⁾. Dar în actele conciliului ținut la Aquileia în anul 381 găsim subscriși pe acești trei episcopi din Illyricum: Armenius⁹²⁾ din Sirmium, Maximus din *Emona* și Felix din Iader⁹³⁾. — Mai departe, spre Răsărit, dăm peste orașul și mai însemnat decât Emona, *Siscia*. Aici am constatat o comunitate creștină încă dinainte de a. 325⁹⁴⁾. — Actele conciliului ținut la Serdica în anul 344⁹⁵⁾ poartă însă chiar iscălitura unui episcop din Siscia, Marcus⁹⁶⁾. Ca știri monumentale avem trei inscripții funerare în latină bună: *huic arcae inest Severilla (amula Christi...⁹⁷⁾, — ...maritus sepulchrum eorum collocavit...⁹⁸⁾, — ...domus aeterna Gaudentio filio piissimo...⁹⁹⁾*: toate trei par să fie încă din secolul al IV-lea, în orice caz nu mai târziu de începutul secolului al V-lea. Însfârșit Siscia posedă, ca și Aquileia și Sirmium, o turnătorie de bani a Imperiului, cu caracter creștin¹⁰⁰⁾. — Mergând mai departe spre Răsărit, ajungem la *Sirmium*, capitala Pannoniei inferioare, sediul praefectului praetoriului pentru Illyricum și reședința imperială illyrică a secolului al IV-lea.

În afară de Salonae, Sirmium posedă cele mai nu-

⁹¹⁾ CIL. III, 14354¹⁴

⁹²⁾ În actele conciliului dela Roma, din anul următor, 382, episcopul din Sirmium, singurul din Illyricum, care ia parte la synod, se numește Anemius (Hefele, II², 37 sqq.): el e desigur identic cu Armenius din 381; care e forma exactă a numelui, nu știm, dar e, pentru chestiunea noastră și cu totul indiferent.

⁹³⁾ Mansi, III, 599 sqq; Hefele II², 34 sqq.

⁹⁴⁾ V. mai sus, p. 13.

⁹⁵⁾ Vezi asupra datei conciliului dela Serdica, Mansi III, col 87 sqq. și Hefele, I, p. 536.

⁹⁶⁾ Mansi, col. 43 sqq.; Hefele, p 542 sqq.

⁹⁷⁾ CIL. III, 3996.

⁹⁸⁾ CIL. III, 3996a: rău păstrată.

⁹⁹⁾ CIL. III, 15181².

¹⁰⁰⁾ Cf. Kaufmann, *o. c.*, p. 597 sqq. și în special p. 603: monete cu monogramul și crucea, bătute aici, cu efigia lui Constantin cel Mare.

meroase resturi vechi creștine, iar în ce privește istoria generală a Bisericei, orașul pannonic are, cel puțin pentru serolul al IV-lea, o însemnătate chiar mai mare decât capitala Dalmației ¹⁰¹). — Creștini a avut Sirmium încă înainte de a. 325 ¹⁰²). Dar supt Constantin el trebuie să fi obținut, desigur, și un scaun episcopal, căci împăratul a aprobat înființarea a numeroase episcopate ¹⁰³), și nu e de admis ca tocmai comunitatea din Sirmium să fi rămas fără episcop: în adevăr inscripțiile creștine găsite în Sirmium poartă în mare parte monogramul sacru Φ , Ψ , cu A și Ω , caracteristic primei jumătăți a secolului al IV-lea, resp. în genere acestui veac ¹⁰⁴), și ele pomenesc nu numai simpli credincioși ¹⁰⁵), ci și pe un episcop al bisericei sirmiense: *ecclesie Sirmiensis episcopus* ¹⁰⁶), pe martyrul *Syneros* ¹⁰⁷), un *diacon* Macarius ¹⁰⁸), basilica din Sirmium ¹⁰⁹), iar din o inscripție citată mai sus am cunoscut pe *sancta abtissa Iohanna Sermensis*, dela înce-

¹⁰¹) Cf asupra importanței Sirmiului în timpurile creștine, și Jung, *Romer und Romanen*, ed. II, p. 151 sqq.

¹⁰²) Vezi mai sus, p. 13

¹⁰³) Precum ne arată lista episcopilor illyrici, cari apar în conciliul dela Serdica (Mansi, col. 43 sqq.; Hefele, p. 542 sqq.): într'o sumă de localități până atunci necunoscute ca reședințe episcopale.

¹⁰⁴) CIL III, 10238 (= 6446), 10233, 10235, 10232, 10237, 14340⁴.

¹⁰⁵) CIL III, 9576 (... *Domnica* .., *quae a Sirmio Salonas adducta est*), 10232, 10233, 10234, 10236, 10237, 10238—40; 14340²; 14340⁴.

¹⁰⁶) CIL. III, 14340².

¹⁰⁷) Mormântul unei femei, în biserica din Sirmium (biserica, numită probabil tot *ecclesia*, ca și comunitatea credincioșilor: v. mai sus, text la nota 106; cel puțin nu găsim nicăiri în Illyricum biserică = *basilica*): lângă locul de odihnă al martyrului: *ad Domnum Synerotem, interantem* (= intranti) *ad dexteram*: CIL. III, 10233; mormântul unui bărbat, în acelaș loc: *ad beatu(m) Synerot(em)*: n. 10232; ziua Sfântului: 14340²

¹⁰⁸) CIL. III, 10235.

¹⁰⁹) Cf. nota 107.

putul veacului al VII-lea, înmormântată la Salonae ¹¹⁰⁾. Supt Constantius Sirmium e ani dearândul loc de întrunire al synoadelor arianizante, convocate de împărat în această reședință a sa, cu prilejul turburărilor izbucnite în Biserică încă dinainte de anul 325, în urma răspândirii extraordinar de repezi în tot Imperiul a ereziei egypteanului Arius. Astfel se țin concilii la Sirmium în anii 351 (când Photinus, episcopul eretic de aici, e definitiv depus de către synod) ¹¹¹⁾, 357 și 358. Principalii promotori ai direcției ariane, în senzul dorințelor împăratului, sânt episcopii Valens din Mursa și Ursacius din Singidunum (Moesia superior), iar după 351 și Germinius din Sirmium, urmașul lui Photinus ¹¹²⁾: cei doi dintre ei se declaraseră încă dela a. 344, în conciliabulul arianizant dela Serdica și Philippopolis împotriva ortodoxiei ¹¹³⁾, și, cu toate asigurările date de ei în anul 349, papei Iulius ¹¹⁴⁾, ei rămaseră până la sfârșit partizani ai ereziei ¹¹⁵⁾.—Înrăurirea acestor episcopi, dintre cari Valenseră prietenul intim al împăratului Constantius, asupra celorlalți confrăți din Illyricum, fu așa de mare, încât, un timp, întreaga Pannonie și mare parte din restul Illyricului au fost câștigate pentru erezie ¹¹⁶⁾.

Însemnătatea aceasta religioasă a Sirmiului decurgea însă, propriu zis, din însemnătatea sa politică.

¹¹⁰⁾ CIL. III, 9551 și p 2139.

¹¹¹⁾ Cf. asupra eresiei lui Photinus Hergenrother's *Handbuch der allg. Kircheng.*, ed. IV de J. P. Kirsch, I, p. 368.

¹¹²⁾ Cf. Mansi, vol. III, *passim*, sub capitolele respective, și Hefele I, ed. 2 *idem*,—în special pentru Valens și Ursacius, p. 637 sqq și 653 sqq.—Vezi și Hergenrother, *o. c.*, I, p. 368 sqq.

¹¹³⁾ Mansi, III, 123 sqq.; Hefele, I^a 614 sqq.

¹¹⁴⁾ Vezi scrisorile la Mansi, III 166 sqq.

¹¹⁵⁾ Cf. asupra tuturor acestor împrejurări *cronica* lui Sulpicius Severus, II, 36 și urm.

¹¹⁶⁾ Sulp. Severus, II, 38, 2: *nam omnes fere duarum Pannoniarum episcopi multique Orientalium ac tota Asia in perfidia eorum comuraverant.*

Precum am amintit, orașul era o reședință imperială și, ca atare, intrucât împărații iau parte activă la mișcarea așa de violentă, prin care trece tocmai acum Biserica, evenimentele bisericești capitale, ca de pildă convocările de noi synoade, aici în Sirmium, pleacă tocmai din inițiativa puterii laice, ocrotitoare, dar mai ales supraveghetoare a noii religii de stat. — Din Sirmium sânt datate în secolul al IV-lea o sumă de edicte imperiale ¹¹⁷⁾. Aici este una dintre turnătoriile de bani ale Imperiului ¹¹⁸⁾: bare de aur, cu stampila oficiului din Sirmium și monogramul lui Christ—emise în a doua jumătate a sec. IV — s'au găsit d. p. chiar în Dacia traiană, nu departe de Brașov ¹¹⁹⁾.

Dar pricina ridicărei fu și aceea a căderei Sirmii: când luptele cu Goții, pentru respingerea cărora tocmai își aleseseră împărații capitala aceasta pannonică, nu mai putură fi duse cu izbândă, și, după dezastrul lui Valens la Adrianopol în 8 ale lui August 378, Imperiul fu năpădit de barbari, înflorirea Sirmii încetă. Pannonia fu, la doi ani după Adrianopol, cedată—împreună cu Moesia superioară ¹²⁰⁾—Goților, ca s'o stăpânească supt privegherea — știm prea bine, cam cât de eficace! — romană: Sirmium, care la 19 Ianuar 379 jubilase plin de noi speranțe, la proclamarea ca împărat a lui Theodosius tocmai în zidurile ei, încetează cu anul

¹¹⁷⁾ Vezi-le în *Codex Theodosianus*: sistematic strânse, și orânduite cronologic, de Mommsen, în introducerea sa la ed. din 1905 a *Cod.*, vol. I, partea 1.

¹¹⁸⁾ Altele—tot din timpul creștin—in Aquileia și Siscia! Cf. Kaufmann, *o. c.*, p 597 sqq., unde se găsește și literatura chestiunii.

¹¹⁹⁾ CIL. III, 8080; cf. articolul lui Mommsen, *Goldbarren aus Sirmium*, în *Zeitschrift für Numismatik*, XVI, 1888, p. 351 și urm.

¹²⁰⁾ Zosimus IV 34: precum era și firească, față de—am putea zice—unitatea geografică-politică formată de cele două provincii Iordanes, *Get.* 27, pomenește numai de cedarea Pannoniei. Cf. Mommsen, *art. cit.* în *Zeitschrift für Numismatik* XVI, p 353, n 2

380 de a mai fi, nu numai reședință, dar chiar oficină monetară, resp. capitală administrativă. O ultimă dată, la 8 Septemvrie 380, mai văzu ea pe împărați¹²¹⁾: erau Gratian și Theodosius, cari de aici luau — împreună — hotărîrea încredințării Pannoniei în paza barbarilor!¹²²⁾.

Firește viața romană nu încetă în Sirmium: dimpotrivă am văzut că ea dăinuie până către începutul secolului al VII-lea¹²³⁾: intenzitatea ei descrescî însă în chip simțitor și — după cum vedem din împrejurările analoage ale vieții romane în Noric, în secolul al V-lea, descrise de Eugippius în *vita Severini* — orașenii fură siliți de turburările năvălirilor să se închidă în zidurile cetății, fiind împiedecați astfel dela romanizarea deplină și creștinarea așezărilor rurale, lăsate pradă lăcomiei barbarilor¹²⁴⁾. Episcopul Constantius al Sirmului, pomenit de Priscus¹²⁵⁾ la a. 441 și urm. cu prilejul asedierii orașului de către Huni, apare d. p. ca activ numai în senzul liberării, cu daruri scumpe, a concetățenilor săi din captivitatea barbară.

În ce privește orientarea culturală a Sirmului, el

¹²¹⁾ Cf. edictul cu această dată în *Codex Theod.*, VII, 22, 11.

¹²²⁾ Vezi pentru toate acestea Mommsen, *l. c.* în nota 120, — p. 352 sqq.

¹²³⁾ Cf. și Jung, *Romer u. Romanen*, ed. II, p. 244 și 235 sqq., — și Iorga, *Geschichte des rum. Volkes*, I, p. 106.

¹²⁴⁾ Astfel când s'a dus Valentinian la a 375 la Carnuntum, ca să restaureze lagărul și să întărească paza graniței (cf. CIL. III, 14358¹¹: inscripția pusă cu acest prilej), a găsit orașul, așa de înfloritor pe vremuri (după cum ne arată numeroasele rămășițe descoperite acolo de comisia de săpături a limesului danubian austriac), *pusti*: Ammianus Marcellinus XXX 5, 2. La cinci ani după restaurarea din 375, Pannonia eră cedată Goților.

¹²⁵⁾ Ed. Bonn, p. 186; cf. Jung, *o. c.*, p. 244. Interesante sînt și celelalte știri ale lui Priscus cu privire la Constantius: asupra legăturilor acestuia cu Roma și asupra morții sale năpraznice de mîna Hunilor — În general știrile lui Priscus ar merita un studiu critic aparte, fiind de cea mai mare însemnătate pentru istoria începuturilor poporului românesc.

ne poate servi ca un exemplu clasic al legăturilor intime dintre Italia, și în general Vestul roman, și Illyricul latin, în contrast cu lipsa, caracteristică, de legături directe ale acestui ținut cu Orientul grec. Astfel una dintre inscripțiile funerare creștine, sirmiene, pomenește pe un *Flavius Sanctus ex n(umero) lov(ianorum) protector, ... qui est defunctus civitate Aquileia*, și căruia soția sa îi puse inscripția în biserica din oraș, lângă mormântul martirului Syneros, așa precum am mai văzut făcând și pe alți creștini din Sirmium: *titulum posuit ad beatu(m) Synerot(em) marture(m)* ¹²⁶). — Într'o altă inscripție funerară e pomenit un anume *Flavius Martinianus, cumpar (=compar=frater)* al unei *Aurelia Urbica* ¹²⁷); cu dreptate atrag, la această inscripție, învățații Brunșmid și Kubitschek ¹²⁸) atenția asupra faptului, că în Concordia, nu departe la Apus de Aquileia, tot pe calea cea mare italiano-illyrică, apare într'o altă inscripție funerară — tot creștină și cu un monogram sacru asemănător celui de pe inscripția din Sirmium — un *Flavius Martinianus, biarcus fabricesis (=fabricensium, deci subofițer)*, care și-a făcut *sibi et Aur. Severian(a)e coniugi vivus* un sarcofag ¹²⁹). Nimic nu împiedică identificarea lui Martinianus din Sirmium cu cel din Concordia în Italia, și deci câștigarea încă a unui document pentru relațiile strânse dintre cele două ținuturi. — Singurele ¹³⁰) concilii — în afară de cele ținute

¹²⁶) CIL. III, 10232; cf. inscripția următoare, 10233, interesantă și ca forme populare latine: *ego Artemidora feci viva me memoriam ad Domnum Synerotem, interantem (=intranti) ad dexteram* (cf. expresia analoagă din tabla cerată dacică dela Alburnus Maior, cu data de 6 Mai 159: *interantibus partem [dex]tram* resp. *parte dextra*: CIL. III p. 945 și 947) *inter Fortunatanem et Disiderium* (despre acuzativul *Fortunatanem* în loc de *Fortunatam*: *Zeitschrift für roman. Philol.* VI, p. 413 și 617).

¹²⁷) CIL. III, 10237.

¹²⁸) Cf. art. lor din *Arch.-epigr. Mitt.*, IV, p. 101

¹²⁹) CIL. V, 8754.

¹³⁰) Întrucât am putut eu urmări actele conciliilor. Lucrarea

chiar în Sirmium —, în care întâlnim pe episcopul sirmiens luând parte, sânt cele ținute în Apus: la Aquileia, în a. 381, împreună cu episcopii din Emona și Iader ¹³¹⁾, — la Roma, în 382, singur ¹³²⁾. — Asupra legăturilor Sirmului cu Italia, în calitate de capitală a Pannoniei de jos, provincie care făcea parte din Imperiul de Apus, cred că nu e nevoie să insist mai mult. Exempli gratia se poate consulta Ammianus Marcellinus XV 3, 7 și urm. ¹³³⁾: tocmai pentru timpul lui Constantius — c. 355. — Relațiile strânse dintre Sirmium și Salonae, ca mari centre creștine, au fost arătate mai înainte ¹³⁴⁾.

Întorcându-ne acum pe Dunăre în sus, întâlnim următoarele centre creștine: *Cuccium* (?) ¹³⁵⁾, *Cibalis* (ve-

de față fiind în felul ei prima încercare de a expune dezvoltarea Creștinismului în Illyricum în legătură cu evoluția Romanismului oriental, nădăduesc că eventualele ei lipsuri vor fi cu bunăvoință îndreptate de cei ce vor studia după mine chestiunea.

¹³¹⁾ Mansi, III, 599 sqq., Hefele II², 34 sq.

¹³²⁾ Hefele II², 37 sqq.

¹³³⁾ Ed. Clark, Berlin, Weidmann, 1910.

¹³⁴⁾ P. 19. Inscriptiile: CIL. III, 9576 și 9551 cu p. 2139.

¹³⁵⁾ Din Cuccium, azi Illok, pe Dunăre, în fața Mitroviței (Sirmium), nu avem decât o inscripție deteriorată, pe care se mai poate citi *Deo [So]li Invicto* și pe care a fost săpat drept deasupra numelui zeului, semnul crucei: CIL. III, 15138⁶. Sânt înclinat a crede, că aici avem a face cu unul din acele monumente păgâne de cult, pe care, potrivit edictului lui Theodosius cel tânăr, din a. 435 (*Codex Theod.* XVI 10, 25), resp. tuturor edictelor precedente și următoare de acelaș fel, se pusese de către Creștini semnul purificator al crucei: *cunctaque eorum* (scil. *paganorum*) *fana, templa, delubra, si qua etiam nunc restant integra, praecepto magistratuum destrui* (primul act săvârșit în adevăr și la monumentul nostru) *conlocationeque venerandae Christianae religionis signi expari praecipimus*. — Foarte important e faptul că legea aceasta a lui Theodosius e dată tocmai cu privire la păgâni și păgânismul din Illyricul oriental (adresată din Constantinopol prefectului pretoriului Orientului, Isidorus): cf. comentariul lui Gothofredus, la această lege.

chii episcopat dinainte de Diocletian)¹³⁶⁾, *Mursa*: episcopat anterior a. 325: pe vremea lui Constantius păstorește aici Valens, episcopul arianizant, de care am amintit mai sus¹³⁷⁾, prietenul bun al Împăratului.—Sulpicius Severus, vorbind tocmai despre relațiile dintre Valens și Constantius, pomeneste existența și la Mursa a unei *basilica martyrum extra oppidum sita*¹³⁸⁾, așa precum am văzut că există una și în (ori lângă?) Sirmium, și precum vedem în *vita Severini* a lui Eugippius o sumă, ridicate prin anii 460-80 de apostolul Noricului în, sau lângă diferitele orașe dela Dunărea de sus¹³⁹⁾.—Mai la Nord de Mursa, în Fünfkirchen, unde-a fost anticul *Sopianae*, s'au găsit crypte mortuare creștine, cu picturi, de pe la mijlocul secolului al IV-lea¹⁴⁰⁾.—În *Aquincum* (Buda) s'au găsit obiecte de lut ars (o tăbliță, o lampă) cu monogramul sacru: ✱¹⁴¹⁾.

Pentru circulația spre și dela lagărele panonice ale Dunării de mijloc se desfășeă la Emona, din artera principală Aquileia — Sirmium, un drum spre Nord-Est, care la rându-i se împărția apoi la Celeia și la Poetovio în alte ramuri, spre Noricum și Pannonia superioară: calea principală mergeă însă dela Poetovio prin Savaria — cel mai însemnat oraș al Pannoniei superioare — și Scarbantia la Carnuntum.—Pe această cale princi-

¹³⁶⁾ Vezi mai sus, p. 12

¹³⁷⁾ P. 31.

¹³⁸⁾ *Chronica*, II 38, 5.

¹³⁹⁾ Toate aceste basilici stateau firește în legătura cu necropolele creștine și sânt analoage cu bisericile coemeteriale din Salona, Roma, etc., resp o dezvoltare și creștere a vechilor basilici de catacombe, ori de martyri, din Roma (și și în Africa): cf. C. M. Kaufmann, *o. c.*, p. 142 sqq

¹⁴⁰⁾ Jung, *Romer u. Romanen in den Donauländern*², Innsbruck, 1887, p. 148 n. 3, și Kaufmann, *o. c.*, p. 102,—la ei și literatura asupra descoperirii.

¹⁴¹⁾ CIL. III, 6010, 64: ✱ CLAVDIAN ✱, și 12012, 104: lampă numai cu monogramul

pală toate stațiunile de frunte, pomenite au fost fără excepție și centre creștine: cea mai însemnată, Savaria, păstrându-ne, după cuviință, și cele mai multe resturi sacre ¹⁴²⁾.

Despre *Emona* am vorbit. Despre *Celeia* vom vorbi la Noricum. — În *Poetovio* constatăm un scaun episcopal încă de pe la a. 300 ¹⁴³⁾. În actele conciliului dela Serdica — a. 344 — întâlnim ca titular al acestui scaun pe episcopul Aprianus ¹⁴⁴⁾. Ca rest monumental, — s'a găsit aici un obiect de bronz, cu destinație votivă, ornamentat cu monogramul «constantinian» al lui Christus și purtând înscrise nume de martiri: după de Rossi și acest obiect aparține tot secolului al IV-lea ¹⁴⁵⁾.

Despre *Savaria* — centru creștin încă dinainte de Constantin cel Mare ¹⁴⁶⁾ — avem mai înainte de toate o știre foarte prețioasă lăsată de Sulpicius Severus în a sa *vita Sancti Martini*, 2, 1 sqq. De aici aflăm că Sf. Martin s'a născut în Savaria din părinți păgâni; că a crescut în Ticinum, în Italia de Nord (nu departe la Sud de Mediolanium) tot ca păgân; că, deși avea înclinare spre Creștinism, n'a fost lăsat de părinți — tatăl său era tribun militar — să treacă la noua credință; că în sfârșit a trebuit să rămână păgân, fiind luat cu de-a sila ¹⁴⁷⁾ în armată ca fiu de militar, și că a servit un timp ca păgân, apoi doi ani ca creștin, supt împăratul Constantius și supt caesarul Iulian ¹⁴⁸⁾. — Din povestirea lui Severus mai înțelegem, că marea majoritate a solda-

¹⁴²⁾ Încă un argument deci pentru valoarea chiar statistică a monumentelor epigrafice antice

¹⁴³⁾ Vezi mai sus, p. 13.

¹⁴⁴⁾ Mansi, III, col. 43 sqq., Hefele, I² 542 sqq.

¹⁴⁵⁾ CIL. III, 4098.

¹⁴⁶⁾ Vezi mai sus, p. 13.

¹⁴⁷⁾ *Captus et catenatus sacramentis militariibus implicatus est* (2,5)

¹⁴⁸⁾ După doi ani de serviciu, ca creștin el își cere concedierea, întrucât, zice el: *Christi ego miles sum. pugnare mihi non licet* Cf. întreg cap 4 la Severus, *vita S. Martini*.

ților eră încă păgână. — Întorcându-ne acum la Savaria, constatăm din cele de mai sus, chiar prin mărturia unui scriitor bisericesc, existența păgânismului în Pannonia pe vremea împăratului prea-creștin (deși arianizant!) Constantius. Dacă chiar în orașe constatăm, după 350, păgânismul, cu atât mai mult trebuie să admitem existența lui — și anume aproape exclusivă — la țară. Dar mai mult: în privința păgânismului la țară avem analogia Galliei, unde știm că Creștinismul—prin orașe — eră cu aproape două sute de ani mai vechiu ca în Illyricul latin ¹⁴⁹⁾, și totuși, după 360, Sf. Martin. se află acolo ca într'o țară pur păgână: Sulpicius Severus expune opera de missionar a Sfântului, arătând printre nenumăratele lui minuni și o sumă în legătură cu distrugerea templelor și sanctualelor păgâne de prin satele Galliei ¹⁵⁰⁾: *item, cum in vico quodam templum antiquissimum diruisset et arborem pinum, quae fano erat proxima, esset adgressus excidere . . .* ¹⁵¹⁾; *. . . nam cum in vico quodam fano antiquissimo et celeberrimo ignem inmisisset . . .* ¹⁵²⁾; *in vico autem cui Leprosum nomen est, cum itidem templum opulentissimum superstitione religionis voluisset evertere, restitut ei multitudo gentilium, adeo ut non absque iniuria sit repulsus . . . tum subito ei duo angeli hastati adque scutati instar militiae caelestis* (caracteristic pentru noua fază, combativă, a misiunii creștine) ¹⁵³⁾ *se obtulerunt, dicentes missos se a Domino, ut rusticam(!) multitudinem fugarent praesidiumque Martino ferrent, ne quis, dum templum dirueretur, obsisteret: . . . ita regressus ad vicum, inspectantibus gentilium turbis et quiescentibus, dum profanam aedem usque ad fun-*

¹⁴⁹⁾ Cf. Harnack, *Mission* ², II, p. 76 și 223

¹⁵⁰⁾ *Vita S. Martini*, cap. 12 și urm.

¹⁵¹⁾ Cap. 13.

¹⁵²⁾ Cap. 14

¹⁵³⁾ Cf. de altfel, și pentru timpurile mai vechi, monografia lui A. Harnack, *Militia Christi. Die christliche Religion und der Soldatenstand in den ersten drei Jahrhunderten*, Tübingen, 1905.

*damenta (!) dirueret, aras omnes adque simulacra redegit in pulverem. quo viso rustici . . .*¹⁵⁴⁾; *quid etiam in pago (!) Aeduorum gestum sit, referam. ubi dum templum itidem everteret, furens gentilium rusticorum (!) in eum inruit multitudo . . .*¹⁵⁵⁾, — etc., etc.¹⁵⁶⁾. — Că împrejurările din Illyricul latin nu erau deosebite de cele din Gallia, mai sus arătate, nu mai rămâne nici-o îndoială. Încă după o sută de ani dela întâmplările povestite de Sulpicius Severus¹⁵⁷⁾ — cu toate edictele împărătești publicate spre distrugerea sistematică a păgânismului¹⁵⁸⁾ — tot se mai găseau în Noricum părtași ai cultelor prigonite, pe cari Sf. Severin, după spusele lui Eugippius, să-i pedepsească, ori să-i aducă la credința cea adevărată¹⁵⁹⁾.

Dacă m'am oprit ceva mai mult asupra păgânismului în Savaria, e, pentru că, după cum am accentuat mai sus¹⁶⁰⁾, cazurile când putem stabili cu siguranță — căci ipotetic o putem admite pretutindeni — prezența păgânismului într-o anumite localitate, după Constantin cel Mare, sânt foarte rari¹⁶¹⁾, monumentele păgâne din aceste timpuri fiind toate distruse în timpul persecuțiilor îndurate de păgâni, din secolul al IV-lea înainte, iar scriitorii creștini ferindu-se în genere de a mai atesta existența păgânismului în timpurile creștine ale Imperiului. — Cu toată prezența păgânismului în Savaria, comunitatea

¹⁵⁴⁾ *Vita S. Martini*, c. 14

¹⁵⁵⁾ Cap. 15.

¹⁵⁶⁾ Cf. de pildă și *Dialogus* III, cap. 8 și 9.

¹⁵⁷⁾ Să nu se uite că Sulpicius Severus, traiește el însuși tot-mai în vremile acestea de persecuție a păgânismului, așa că el scrie din propria experiență.

¹⁵⁸⁾ Vezi locurile din *Codex Theodosianus*, citate mai sus, p. 3 și n. 7 și 8.

¹⁵⁹⁾ *Vita Severini*, cap. 11.

¹⁶⁰⁾ P. 3.

¹⁶¹⁾ Cf. pentru păgânismul din Alpi Tridentini și din Emona, Jung, *Romer und Romanen*², p. 149 și 150 (numai știri literare, nu și monumente).

creștină de aici, constatată încă dinainte de Constantin cel Mare ¹⁶²⁾, e chiar din prima jumătate a veacului al IV-lea deosebit de numeroasă, judecând după numărul și caracterul inscripțiilor creștine, ce ni s'au păstrat din acest timp, resp. în general din secolul al IV-lea ¹⁶³⁾.

Poate printre cele mai vechi e de socotit următoarea inscripție, cu cuvintele interpunctate pe piatră la fiecare silabă: *Hic povitus est Florentinus in/ans, qui vixit annos septem et requiem adcepit in Deo patre nostro et Christo [/ilio: uitat!] eius* (sic) ¹⁶⁴⁾. Deasemenea, cu toată forma neîngrijită a literelor, nici inscripțiile următoare nu pot trece cu mult peste jumătatea secolului al IV-lea: *in D(o)m(ino)* ¹⁶⁵⁾ *bone memoriae Aeliae Kalendine, fidei, matri dulcissimae qui* (sic) *vixit annos n. LX. Aelu Mucianus Bassus Paulinianus et Paulus fili(i) prentissimam memoriam posuerunt* ¹⁶⁶⁾; *bonae memoriae (in Deo vivatis!) Aur(eliorum) Elami et Leonis conlactanei fideles et innocentes Aur(elii) Flavianus et Nemesius* PARN-MO ¹⁶⁷⁾ *FEC(erunt)* ¹⁶⁸⁾: deasupra inscripției monogramul, ✱. Într'o altă inscripție facem cunoștință cu un *veteranus ex praeposito silvarum Dominicarum*, adică un fost

¹⁶²⁾ Vezi mai sus, p. 13

¹⁶³⁾ Anume, nici una din inscripții nu trădează caractere mai târzii de limbă sau de formule sacre: pe de altă parte ar fi și extraordinar ca în Savaria comunitatea creștină și în general viața romană să fi înflorit și în mijlocul turburărilor neînchipuite, provocate de așezarea Hunilor aici și de toate celelalte migrații ale popoarelor barbare în secolul al V-lea. La acestea mai e de adăugat, că inscripțiile, dimpotrivă, dovedesc o anume înrudire între ele, care le face să fie în chip necesar fixate într'un laps de timp destul de restrâns, altfel asemănările ne mai putând fi explicabile, căci formulele epigrafice creștine au variat dela veac la veac.

¹⁶⁴⁾ CIL III, 10934 (= 4221).

¹⁶⁵⁾ Cf pentru DM = *domino*, Kaufmann, *o c.*, p. 199.

¹⁶⁶⁾ CIL III, 4217.

¹⁶⁷⁾ Poate: *par(e)n(tes)* [în senzul vulgar latin de «rude»] *mo(numentum)*.. (?).

¹⁶⁸⁾ CIL III, 4218

guard silvic pe domeniile imperiale din Pannonia ¹⁶⁹). O întreagă poveste, pioasă și tristă, e cuprinsă în rândurile simple ale următoarei inscripții: ☒ *Memoriam pictoribus duob[us]s pelegrinis* (sic). *Launioni[us?], vixit annis L et dies XI[..], et Secundinus, vixit anni[s] XXV et dies VII. fecerunt collegas f[id(els)?]* ¹⁷⁰): doi pictori, streini și de loc și între ei, unul în puterea vârstei, celalalt de-abia de 25 de ani, sânt înmormântați de colegii lor la un loc: o moarte năpraznică i-a ajuns, de sigur, pe când lucrau cu ceilalți la împodobirea vreunei clădiri noi, poate chiar biserici, din Savaria. Un alt strein, acesta, apriat, foarte de departe, din Laudicea Phrygiei, apare ca locuitor roman și creștin al Savariei în această inscripție: *Bone memorie (in Deo vivas!). Aur. Iodorus, civ(is) Graec(us) ex reg(ione) La(o)d(ice)na), q(ui) vix(it) an(nos) L; et Aur(elio) [F]ronton(i)an(norum) II et Aur(elue) Celsine m(ensum) VIII. Aur. Domnica uxor con(iuga) car(issimo) et fil(ius) dul(cissimus) mem(oriam) viva fecit* ¹⁷¹): în acest «cetățean grec» de limbă romană avem a vedea—cu probabilitate—un negustor în felul Syrienilor, tot creștini, pe cari i-am întâlnit mai înainte în Salomae și în alte părți ¹⁷²).—O ultimă inscripție—fragmentară—cu semnul crucei indică o epocă mai târzie: poate sfârșitul secolului al IV-lea ¹⁷³).

Din *Scarbantia*, unde am constatat încă înainte de 325 o comunitate creștină ¹⁷⁴), nu ni s'a păstrat nici-un monument creștin.—Dimpotrivă din *Carnuntum*, vechiul lagăr roman pustiit de barbari în cursul secolului al IV-lea

¹⁶⁹) CIL III, 4219: *Aspaliae, filiae carissimae. fidei, ann(or)um XXV. Gaudentius vet(eranus) ex p(rae)p(osito) s[il]varum Dom[us]m-carum et Crescentia, parentes, fideles, vivi fecerunt et sibi.*

¹⁷⁰) CIL III, 4222

¹⁷¹) CIL. III, 4220.

¹⁷²) Cf. și cartea mea *Die Nationalität der Kaufleute, passim.*

¹⁷³) CIL. III, 10935

¹⁷⁴) Vezi mai sus, p. 13

și restaurat de Valentinian în a. 375 ¹⁷⁶), dar la 380 iarăși lăsat pe seama Goșilor, ni-a rămas măcar un fragment de vas cu un rest de inscripție latină, dar cu litere grecești, zgâriată cu stilul pe vas ¹⁷⁶): înfățișarea inscripției e târzie creștină, probabil din veacul al V-lea, când aici nu mai erau Romanii stăpâni decât doară cu numele: valoarea documentară a acestei mărturii e astfel cu totul restrânsă.

La conciliul din Serdica în a. 344 ia parte, pe lângă episcopii Aprianus din Poetovio și Marcus din Siscia, încă și *Euterius a Pannoniis*; dar în ce loc anume eră episcop, nu ni se spune ¹⁷⁷).

Pentru *Noricum* n'am putut constata înainte de 325 mai nimic precis asupra creștinismului provinciei. Din secolul al IV-lea însă, și în special apoi pentru secolul al V-lea, avem știri mai bogate și mai lămurite decât pentru orice altă provincie dela Dunăre. Anume, din incomparabila *vita Severini* a lui Eugippius, aflăm că pe la a. 460 pretutindeni în *Noricum* populația romanică eră creștină. o sumă de episcopate, în orașele de frunte ale provinciei, existau, în toate părțile, dar mai ales în *Noricul ripens*—supt directă conducere a Sfântului—se înființau mănăstiri, însfârșit nenumărate basilici în și lângă orașe—acestea din urmă în legătură cu mănăstirile ori cu coemeteriile—ființau încă de demult, ori se ridicau acum.—Dacă pe lângă știrile lui Eugippius mai

¹⁷⁶) Cf. mn̄i sus, p. 33 și n. 124. Inscriptia din CIL III, 14358¹¹: epistylum găsit în castru, sună: [*Salvi*]s ddd. nnn. *Valentin[iano, Valente et Gratiano triumph(a)tori[bus semper Auggg. saluberrima dispositio[ne Equitu viri inl...*; cf. observațiile lui Mommsen, în CIL. III, p. 550.

¹⁷⁶) CIL. III, 12014 ⁷⁴⁰... ὉΘΑ ✕ ΓΑΩΡΙΩC... | X.

¹⁷⁷) Mansi, III, col. 43 sqq.; Hefele, I², p. 542 sqq. Cf. mai sus, p. 13, cazul analog al episcopului Domnus, membru al synodului din Nicaea, tot așa, fără indicarea locului unde anume fi eră scaunul episcopal panonic.

avem și mărturii monumentale, e foarte îmbucurător : multe lucruri noi, față de cele știute din *vita Severini*, nu pot însă aduce resturile archeologico-epigrafice — oricât de numeroase ar fi ele. — Astfel, pentru a lua drumul, care dela Celeia plecă spre Nord-Vest, unind Panonia cu Noricul, întimpinăm următoarele centre antice cu rămășițe creștine :

Celeia: aici am constatat mai sus pe deoparte prezența Syrienilor ¹⁷⁸⁾, iar pe de alta, în legătură cu aceste elemente orientale, apariția, și aici ca și în Dalmația, a Gnosticismului ¹⁷⁹⁾. Nu de mult a fost însă descoperită și o biserică creștină al cărei paviment de mozaic s'a păstrat — relativ — foarte bine și cuprinde — pe lângă diferite reprezentări figurate : în special porumbul ca simbol vechiu creștin — numele tuturor pioșilor donatori : relevăm dintre ei pe un *Iustinianus diaconus*, un *Leo scolasticus*, un *Abraham*, *Syrus*, *cum suis*, un *Marcellinus*, *vir clarissimus* și soția sa *Amantia*, *femina clarissima*, *cum suis* (inscripția lor eră în mijlocul năvii principale, ceea ce ar indică oarecum, că Marcellinus a fost cel mai de frunte dintre donatori), și alții, *cum famulis suis* ¹⁸⁰⁾. După cum se înfățișează, mozaicul aparține veacului al V-lea, ori, cel mai de vreme, sfârșitul secolului precedent.

Din vechiul și însemnatul centru al Noricului mediteraneanu, *Virunum*, avem un monument funerar cu reprezentarea figurată *veche creștină* a bunului păstor : «vir barbatus arietem in collo ferens» ¹⁸¹⁾. Întrucât *bonus pastor* (ποιμὴν ἄριστος) e reprezentat cu barbă, monumentul

¹⁷⁸⁾ P. 25 și n. 76.

¹⁷⁹⁾ P. 24 și n. 73, și p. 26 sq.

¹⁸⁰⁾ CIL. III, 14368, 8—20. Pentru amănunte vezi primele publicații ale descoperirii, de Schon, în *Jahreshefte des oesterr. Instit I*, 1898, *Beibl.* col. 30 sqq., și de Riedl în *Mitteilungen der k. k. Zentralkommission*, 1898, p. 219 sq., cu cinci planșe.

¹⁸¹⁾ CIL. III, 4921 și pag. 1813

cade în vremea de după Nicaenum (325)¹⁸²). De altfel și literile inscripției funerare indică o epocă mai târzie: putem admite, aproximativ, sfârșitul secolului al IV-lea.

Din *Flavia Solva* (la Răsărit de Virunum) nu avem decât o lampă cu monogramul sacru ✠¹⁸³), — tot atât și din *Lauriacum*¹⁸⁴), — iar din *Iuvavum* numai un inel de aur cu numele Ariadnei (ARI ACNA AVG G), fiica împăratului Leo și soția dintăi a lui Zeno, apoi a lui Anastasius (trăind între a. 456 și 516)¹⁸⁵): prin urmare, față de știrile din *vita Severini*, nimic!

Dimpotrivă din *Ovilava* — centru însemnat al Noricului ripens, la întâlnirea a trei mari drumuri: cel de-a lungul Dunării, raeto-norico-pannonic, prin Lauriacum, cel sudvestic prin Iuvavum și cel sudestic dela Celeia prin Virunum¹⁸⁶), — avem o știre monumentală foarte prețioasă aparținând încă veacului al IV-lea. Anume, facem cunoștință cu o familie de creștini, cari nu au dela noua credință decât numele, pe când sentimentele le-au rămas tot păgâne. Cel ce a compus inscripția a încercat s'o facă în versuri și în limba literară: ambele dorințe i-au rămas însă, din lipsa de puteri și cunoștințe, neîmplinite: *Fl. Ianuarius, mil(es), vivus fecit. Conditā sepulcro hic pausat Ursa creștiana fidelis an(norum) XXXVIII per partum subito ducente in pio (!) fato (!) est tradita (!) tartaris (!) imis (!) et me subito linquit sibi coniugem pro tempore iunctum, quem (!)*¹⁸⁷) *ambulo et quero* [a vrut probabil să spună: «ambulo ad quaerendam eam»¹⁸⁸)] *miser quem (!) ipse aeterna condidi terra: o quit tribuat gene-*

¹⁸²) Cf. asupra evoluției reprezentărei figurate a «bunului păstor», Kaufmann, *o c.*, p. 356 sqq. și literatura specială de acolo.

¹⁸³) CIL. III, 12012, 104 b.

¹⁸⁴) CIL. III, 12012, 104 c.

¹⁸⁵) CIL III, 12033, 2,—cu adnotația lui Mommsen

¹⁸⁶) Cf. CIL. III, p. 680.

¹⁸⁷) Alte exemple de *qui* pentru feminin. mai sus, *passum*, și mai jos, tot în această inscripție

¹⁸⁸) Cf. adnotația din CIL. III, la n 13529.

sis(!)¹⁸⁹), qui(!) separat convirginios dulcis, ut non licuit nobis iugiter supernam frunisci(!) caritatem: hoc dico legentibus et lacrimis prosequor verba: coniuncti amantis semper se bene dicere debent, quia nihil erit dulcius quam prima iuventus¹⁹⁰).

Din *Raetia*, pentru care știrile lui Eugippius nu ne mai sânt decât indirect de ajutor, avem numai două urme monumentale:

Din *Castra Regina* o inscripție funerară: *IN A † G B(onae) M(emoriae) S A R M A N N N E* (sic) *quiescent in pace martiribus sociata*¹⁹¹), probabil din secolul al IV-lea, — iar din Langerringen, la Sud de *Augusta Vindelicorum*, o cruce de aur cu chipul și numele împăratului Foca: *D(ominus) N(oster) FOAO(= Foca) perp(etuus) Aug(ustus)*: a. 602—610¹⁹²).— Tocmai aceste două centre raetice sânt însă cunoscute—și altfel—ca având comunități creștine încă dinainte de Constantin¹⁹³): în Augsburg (Aug. Vind.) se constată apoi în sec. IV un episcopat, care stă în strânse relații cu Aquileia¹⁹⁴), iar în Regensburg (C. Reg.) s'a găsit o *confessio* a Sf. Emmeram, în legătură cu vechiul cult al martirilor, documentat prin inscripția mai sus citată¹⁹⁵).

¹⁸⁹) Nu e cumva vorba de cartea cu acest nume din Sf. Scriptură, ci de steaua de naștere a fiecăruia dintre noi: o concepție păgână, care s'a păstrat până azi la poporul nostru Cf. CIL. III, 3397, din Campona (Pann. inf.) [inscr. mai probabil păgână, decât cumva cryptocreștină]: *invida (fatorum) genesis*, tradus de Chatelain, *Dict.*, s. v. (cărui a în datoreasc acest citat), cu „l'etoile jalouse“.

¹⁹⁰) CIL. III, 13529

¹⁹¹) CIL. III, 5972 (=11961). — Cf. art. lui A. Ebner, *Die alten Denkmale des Christentums in Regensburg*, în *Rom. Quartalschrift* VI 1892, p. 154 sqq.

¹⁹²) CIL. III, 12030, 1.

¹⁹³) Cf. art. mai sus citat, de Ebner, și art. citat mai jos, n. 195, de Endres.

¹⁹⁴) Harnack, *Mission*², II, p. 232 și n. 2

¹⁹⁵) J. A. Endres, *Die neuentdeckte Confessio des Hl. Emmeram*, în *Rom. Quartalschrift*, IX, 1895, p. 1 sqq.

Înainte de a trece acum la Creștinismul provinciilor dela Dunărea de jos, țin să accentuez încăodată relațiile Illyricului latin cu Italia, citând — mai mult ca pilde, și numai pentru Aquileia, căci numărul lor total e foarte mare — mai multe inscripții păgâne — dar cu putere doveditoare și pentru timpurile creștine, — în care apar Aquileiensi prin toate orașele mai însemnate ale Pannoniei și Noricului ¹⁹⁶).

În *Emona* ¹⁹⁷) (Pann. sup.) întâlnim pe un *sevir et Augustalis Emonae*, care în acelaș timp ocupă aceste două demnități și în două orașe italiene din apropiere: în *Aquileia* e *sevir*, iar în *Parentium* (Istria) e *Augustalis* ¹⁹⁸). Pe Drava, ceva mai jos de *Poetovio*, s'a găsit iară un monument — probabil funerar — cu mențiunea Aquileei ¹⁹⁹). În *Carnuntum* întimpinăm o întreagă familie — de soldați — din *Aquileia* ²⁰⁰). În apropiere de *Brigetio*, deasemenea un militar: un *centurio legionis I adiutricis piae fidelis*, din *Aquileia* ²⁰¹). În *Annamatia* (Pann. inf.), monumentul funerar al unui italian, *domo Aquileia* ²⁰²). În *Celeia* ²⁰³) (Noricum), alt aquileiens ²⁰⁴). În *Virunum*: inscripția de mormânt a unui italian *domo Roma* și a soției sale *domo Aquileia* ²⁰⁵); apoi, monumentul unui cavaler, *praefectus iure dicundo Aquileiae* și *conductor ferrariarum Noricarum*, rezidând în această din urmă calitate în *Virunum* ²⁰⁶).

¹⁹⁶) Despre Dalmația, precum și diferite orașe ale Pannoniei, în special Sirmium, a fost vorba mai sus: vezi p. 17 sqq. (relațiile Salonei cu Ravenna și Aquileia), — p. 33 sqq. (relațiile Sirmului cu Italia).

¹⁹⁷) Cf. mai sus, p. 28 sq. și p. 36

¹⁹⁸) CIL III, 3836.

¹⁹⁹) CIL III, 10894.

²⁰⁰) CIL. III, 14358, 15

²⁰¹) CIL III, 4351.

²⁰²) CIL III, 10300

²⁰³) Cf. mai sus, p. 25, 36 sq. și 43.

²⁰⁴) CIL. III, 5217

²⁰⁵) CIL. III, 4869.

²⁰⁶) CIL III, 4788 — Tot în această ordine de idei citez și inscripția votivă a unui trierarch al flotei moesice — de loc din Ra-

Să urmărim acum răspândirea Creștinismului la Dunărea de jos: și anume, începând cu Vestul latin și înaintând treptat spre Răsăritul latino-grec, ori numai grec.

În *Moesia superioară* ²⁰⁷⁾ nu întâlnim înainte de a. 325 decât patru episcopate: în Singidunum, Naissus (Dacia), Scupi (Dardania) și Serdica (Dacia) ²⁰⁸⁾. Dimpotrivă, încă dela conciliul din Serdica, deabia peste douăzeci de ani, în a. 344, numărul episcopatelor e aproape de trei ori mai mare: actele synodului sânt iscălite de următorii episcopi din ținutul care ne interesează: Amasitius Viminianensis per presbyterum Maximum, Zosimus Horreomargensis, Gaudentius a Dacia de Naisso, Calvus a Dacia ripensi de Castro Martis, Valens a Dacia ripensi Scythopolitanus, Vitalis a Dacia ripensi de Aquis, Protogenes a Dacia de Serdica, Paregorius a Dardania de Scupis, Macedonius a Dardania de Ulpianis ²⁰⁹⁾: toți aceștia erau orthodoxi; de partea Arianilor eră Ursacius din Singidunum, care încă dela synodul din Tyr la a. 335 fusese împotriva lui Athanasius și a continuat întreaga viață, împreună cu Valens din Mursa, a luptă împotriva orthodoxiei ²¹⁰⁾.

venna — pusă în Chersonesul Tauric la anul 185: *T. Aur. T. f. Cam. Secundus Rave(nna) tr(ierarchus) c(lassis) F(laviae) M(oesicae), v. s. l. l. m.* (CIL III, 14214, 34).

²⁰⁷⁾ Spre a simplifica lucrul, întrebuițez și pentru vremea de după 325 tot împărțirea veche și binecunoscută a provinciilor d'înainte de Diocletian, resp. Aurelian, iar nu pe cea așa de complicată diocletiano-constantiniană. Prin urmare voi înțelege prin Moesia superioară tot ținutul până la Sud de Scupi și Pautalia, iar la Răsărit până dincolo de Serdica, cuprinzând deci atât Dardania cât și Daciile din dreapta Dunării.

²⁰⁸⁾ Vezi mai sus, p. 9 și 12.

²⁰⁹⁾ Mansi III, col. 43 sqq.; Hefele I³, p. 542 sqq. La Le Quien, *Oriens Christianus* II, Paris 1740, col. 301 și urm., lipsesc unii dintre acești episcopi, așa încât pentru întregirea listei e absolut necesară chiar cercetarea actelor conciliilor, la Mansi, ori în altă ediție completă.

²¹⁰⁾ Vezi mai sus p. 31 și cf. și Le Quien, *o. c.* II, col. 309 și urm.

Ce-i dreptul, așa de mulți episcopi dunăreni ca la Serdica, în a. 344, nu mai întâlnim la niciun alt conciliu: căci în Serdica ei erau oarecum cu toții acasă la ei: orașul fiind așezat tocmai în mijlocul ținutului moesodacic; dimpotrivă celelalte synoade fiind ținute mai departe în Apus, ori în Italia, sau la Constantinopol, ori în Asia, episcopii dela Dunărea de jos se hotărau mai cu greu să ia parte la ele și de aceea nu întimpinăm în actele altor concilii decât foarte puține subscrieri de ale lor.—Că acum, după 344, numărul episcopatelor din Moesia superioară va mai fi crescut încă cu câteva, e probabil: înflorirea bisericei creștine aici n'a fost însă de lungă durată: secolul al V-lea, cu teribilele pustiiri ale Hunilor, tocmai în aceste părți, a sărăcit și de Romanism și de Creștinism țările panonico-moesice, pregătind o patrie barbarilor slavi, păgâni, cari încet-încet își făceau loc printre neamuri, coborînd fără sgomot spre Miazăzi.

Cu totul însă, Romanismul creștin nu dispăre de aici; ici și colo, pela scriitorii veacului al V-lea, al VI-lea ori al VII-lea: Priscus, Marcellinus Comes, Menander, Theophylactus, etc.²¹¹⁾, tot mai apar episcopi prin *Singidunum*, *Viminacium*, *Naissus*, sau alte orașe ale Moesiei superioare; tot astfel episcopatul din *Aquae* (= *Ad Aquas*, *Negotin* în Dacia ripensis) e pomenit în *Novella* a XI-a a lui Iustinian, dată în a. 535; în ce privește episcopatele din *Castra Martis* și *Scythopolis* (în Dacia ripensis) [cele două orașe nu se pot cu siguranță identifica]²¹²⁾, ele vor fi existat de sigur și după 344,— deși mărturii despre dânsle

²¹¹⁾ Cf. Iorga, *Gesch. d. rum. Volkes*, I, p. 102 sqq.

²¹²⁾ *Castra Martis* se află pomenit, la a. 378, și de Ammianus Marcellinus XXXI, 11,6; și, sub forma *Κάστρα Μάρτις*, și la Hierocles, *Synecd.* 655,5. Cât privește *Scythopolis*, nici Hierocles, nici Noțiunile episcopatelor nu cunosc altul decât pe cel din Palestina. — Despre „*Καστράμαρτις*” ne spune Procopius, *de aedif.* IV 6, că a fost restaurat de Iustinian.

²¹³⁾ Cf. și Le Quien, *o. c.* II, col. 301 sqq

nu mai avem ²¹⁵⁾. Tot astfel despre *Horrea Margi* nu mai avem nici o mărturie în afară de cea din 344 ²¹⁴⁾; căci episcopul pomenit (de retorul Priscus) cu prilejul turburărilor din anii 441 și urm. (când Attila distruse Viminacium, Singidunum, Margus, Naissus, Philippopolis și alte orașe), mai întâi ca pricină a năvălirii barbarilor — el fusese în stânga Dunării și adusese pagube lui Attila — și apoi ca trădător al cauzei romane ²¹⁵⁾, nu e din *Horrea Margi*, ci din *Margus*, la confluența Moravei cu Dunărea.

Dimpotrivă despre episcopia din *Naissus* avem știre aproape continuă — fără întreruperi prea mari — până la a. 553, când se ține al cincilea synod oecumenic ²¹⁶⁾. Cu acest prilej aflăm că episcopul Proiectus din Naissus, împreună cu colegii săi Paulus din Ulpiana și Fabianus din Zappara (Albania: azi Sappata), ia în lupta pentru cele trei capitule (propușe de Iustinian pentru împăcarea ereticilor cu biserica orthodoxă) partea papei Vigilius împotriva Împăratului, și la invitarea synodului de a veni la Constantinopol, să ia parte la lucrări, răspunde că nu se poate înfățișa acolo, câtă vreme nici metropolitul său, Benenatus din Scupi nu a venit ²¹⁷⁾. — Dar și inscripții creștine avem din Naissus: două, funerare, din sec. IV—V ²¹⁸⁾, dintre cari una cu monogramul sacru, ✠, în cerc, de două ori săpat pe piatră.

La Răsărit de Naissus, pe drumul cel mare Sirmium-Byzantium, care trecea prin Naissus și Serdica, se află

²¹⁴⁾ Episcopul din acest an lipsește la Le Quien, care nu are decât pe cel din c. 441, — pe care îl așează în Margum (pentru Le Quien, din eroare, identic cu *Horrea Margi*.)

²¹⁵⁾ Priscus, ed. Bonn, p. 140, pe la a. 442. Cf. și Le Quien, *l. c.*

²¹⁶⁾ Vezi lista episcopilor — cu lacunele pomenite sus în text — la Le Quien II, col. 309 sqq.

²¹⁷⁾ Cf. asupra celei pentru cele trei capitule Hefele, II², p. 798 și urm.

²¹⁸⁾ CIL. III, 8254 și 8255; prima, cu monogramul.

orașul *Remesiana*: nu departe de Naissus, unde drumul pomenit se încrucișă cu cel care, venind dinspre Ulpiana, mergea către Ratiaria — pentru a uni ținutul praevalitan (cu episcopatele Scodra și Doclea ²¹⁹): prima fiind metropolis) cu cel al Daciei ripense. Aici în Remesiana, păstoria prin anii 380—420 ²²⁰) episcopul Nicetas, ale cărui fapte erau celebrate în versuri de prietenul său bun Paulinus din Nola: *Sf. Nicetas* vizitase chiar, de două ori, în 398 și 402 ²²¹), la Nola, în Italia, pe *Sf. Paulinus* și acesta avea știre sigură, chiar dela fratele său întru Christos, atunci când scria despre dânsul, că a predicat evanghelia pe ambele maluri ale Dunării, la Bessi și la Daci, ca și la Goți și la Sciți ²²²).— A doua și ultima ²²³) știre documentară despre episcopia

²¹⁹) Cf. Le Quien, *o. c.* II, col. 275 sqq.: din Scodra, cunoscuți episcopi Bassus și Senecio, simultan, c. 398,—iar din Doclea (=Dioclea), Bassus (la conc. din Serdica în a. 344), Evandrus (conc. IV oecumenic din Calchedon, a. 451: iscăliturile la Mansi VI, p. 565 sq. și VII 429 sq.; cf. Hefele II² p. 410 sqq.; acest episcop lipsește la Le Quien) și Maximus, c. 458, pe vremea împăratului Leo.—După nume toți sânt latini, iar ținutul — sud-dalmatin — era încă din vechi timpuri romanizat: cf mai sus, p. 22, resturile archeologico-epigrafice creștine, găsite în acest ținut.

²²⁰) Cf. E. Humpel, *Nicetas, Bischof von Remesiana*, Inaug.-Diss. Erlangen 1894, Bonn 1895. p. 98 și 100 sqq.

²²¹) Asupra datelor celor două călătorii italiene, vezi mai jos, p. II a acestui studiu, și cf. Humpel, p. 100, n. 2

²²²) Asupra acestui punct hotărâtor din istoria creștinismului daco-roman voi reveni în amănunte mai jos; amintesc acum numai atât, că materialul privitor la chestiune se află tot strâns la C. Baronius, *Annales ecclesiastici*, ed Theiner, VI p. 201 și urm (a. 396) și p 379 (a. 402) și V, p. 279 sqq., n. 113. sqq. (a. 370).—O indicare succintă a izvoarelor, și la Le Quien, *o. c.* II, col. 305 O bună monografie asupra lui Nicetas ca scriitor bisericesc e cea mai sus citată, de Ernst Humpel (sub-titlul ei sună: *eine litterarkritische Studie zur Geschichte des altkirchlichen Taufsymbols*). Dimpotrivă interpretarea dată de Humpel (după Rosler și Tomaschek !) acțiunei de missionar a lui Nicetas va fi adesea combătută de mine mai jos.

²²³) Cf. Le Quien, *o. c.*, II, col 306

din Remesiana e din anul 449: episcopul Diogenianus ia parte la așa numitul *latrocinium Ephesinum*, synodul «tălhăresc» din Ephes, în actele căruia găsim iscălit — spre întristarea drept-credincioșilor și necinstirea memoriei Sfântului Nicetas — și pe Diogenianus, episcopus Remessianensis Daciae mediterraneae ²²⁴).—O inscripție — probabil din veacul al V-lea — pomeneste *ecclesia* din Remesiana ²²⁵).

Despre episcopia din *Ratiaria* — însemnatul centru dela Dunăre și capitala Daciei ripense — nu avem decât știrea din fragmentele istorico-bisericești ale episcopilor ariani Maximinus și Auxentius, descoperite de Georg Waitz prin anii '30 ca însemnări marginale pe un manuscris antic din Paris: Maximinus ne vorbește acolo despre contemporanul său Palladius din Ratiaria, care la conciliul din Aquileia, în a. 381, a apărut cu cea mai mare energie cauza ariană împotriva orthodoxilor, al căror șef eră Ambrosius din Mediolanium, — ce-i dreptul fără isbândă, căci el însuși fu depus de conciliu, ca eretic ²²⁶).

În *Scupi* eră scaunul metropolitan al provinciei Dardania ²²⁷): din cele două veacuri cuprinse între synodul

²²⁴) La Mansi VI 930 Cf. asupra synodului, Hefele II³, p. 368 și urm.

²²⁵) CIL. III, 8259: fragment: † ECCLESIA [pe] | TRVS ET... | † S A T T...

²²⁶) G. Waitz, *Ueber das Leben und die Lehre des Ulfila: Bruchstücke eines ungedruckten Werkes aus dem Ende des 4. Jahrh.*, Hannover 1840, p. 22, 23, 24 sqq. și *passim*.

²²⁷) Tomaschek, în *Zur Kunde der Hamus-Halbinsel* în *Sitzb. der. k. Akad. d. Wiss. z. Wien, phil.-hist. Cl.* XCIX 1881, p. 437 sqq., încercase să dovedească neexactitatea localizării de până la el a orașului Scupi, așezându-l mult mai la Nord, nu departe spre Sud-Vest de Remesiana. Argumentele aduse de dânsul păreau hotărâtoare: depărtarea dată de diferitele itinerarii între centrele respective pe căile romane în discuție, știri literare de alt ordin părând în concordanță cu itinerariile, etc., totul făcea teoria aceasta a lui Tomaschek tot așa de strălucitor-seducătoare ca cele pe

dela Serdica (344) și al V-lea oecumenic, dela Constantinopol (553), cunoaștem însă deabia patru episcopi, la mari lapsuri de timp unul după altul. Din *Ulpiana* cunoaștem doi: pe cel din a. 344, Macedonius, și pe cel din a. 553, Paulus. Din *Zappara* (azi Sappata în Albania) numai unul, pe cel din a. 553, Fabianus ²²⁸).

Serdica (în izvoarele bisericești *Sardica*) eră orașul metropolitan al provinciei Dacia mediteraneană; la distanțe mai mici sau mai mari, sânt pomeniți dela Nicaenum (325) și până la sfârșitul secolului al VI-lea șapte episcopi ²²⁹): Protogenes, cel dintâi și cel mai însemnat dintre toți, păstorind încă de pe la a. 316 și până după 344 ²³⁰); Bonosus, c. 369; Iulianus, a. 431: conciliul dela Ephes; Zosimus, c. 458; Domnio, c. 500; Ba-

care le-a mai expus cu alt prilej, cu privire la romanizarea Besilor, la originea noastre, ș. a. m. d. Dar au venit inscripțiile și cu cruzime au stricat tot castelul de cărți al ilustrului erudit. *Scupi* rămase tot Ueskueb ca mai înainte, și însuși Tomaschek se lepădă printr'o scrisoare către E. Hümpel (comunicată de acesta în citata sa dissert. inaug., *Nicetas, Bischof von Remesiana*, p. 105-6, n. 2) cu motivarea «dass die Scupi betr. Schriftquellen auf den Abweg führen, dass aber die Inschriften, wie in vielen anderen Fällen, hier richtigere und zuverlässigere Zeugen seien». — M'am oprit ceva mai mult asupra acestui «peccavi» științific, pe de o parte spre a demonstra și printr'un exemplu concret depărtarea simțitoare a lui Tomaschek (în special în «chestia română») de «infallibilitate», iar pe de alta spre a întări, la noi (!), credința în rezultatele cercetărilor istorico-epigrafice cu privire la originea noastră: ce spun inscripțiile apriat, e imutabil (orice ar zice izvoarele literare), căci inscripțiile ne dau știrea fără a vrea să treacă drept informație pentru viitor, pe când dimpotrivă, izvorul literar, are încă dela nașterea sa o parte subiectivă, arbitrară. Cetitorii «contribuțiilor» mele vor proceda — mai ales — critic, dacă vor avea în vedere și această constatare, atunci când vor examina rezultatele cercetării mele în comparație cu «tradiția istorică».

²²⁸) Cf. pentru toți Le Quien, *o. c.*, II col. 309 sqq. — Asupra poziției tuturor față de conciliul din a. 553, cf. mai sus, p. 49 și n. 217.

²²⁹) Cf. Le Quien, *l. c.*, col. 301 sq.

²³⁰) Vezi asupra lui mai sus, p. 12 și n. 28.

siliscus, a. 553: synodul al V-lea oecumenic; Felix, c. 595²³¹). Majoritatea acestor episcopi poartă nume latine. Dar nu e nevoie de acest argument, pentru a susține latinitatea Serdicei creștine. Din fericire ni s'au păstrat o sumă de inscripții, dintre cari numai vre-o două sânt grecești, și și acestea nu aparțin cetățenilor Serdicei, ci, după cum ne învață una din ele, coloniei grecești de aici. Din inscripțiile latine — aparținând veacului al V-lea, și cel mai târziu, al VI-lea²³²) — cunoaștem încă un episcop pe lângă cei citați mai sus: epitaful lui sună: † *hic requiescet vir beatissimus Theuprepius episcopus* †²³³); un preot: † *Maxentius presbyt(er) hic sepultus* †²³⁴); un diacon: † *hic positus est Demetrius diaconus* †²³⁵); un alt slujitor bisericesc: † *Decius hic famulus s(an)c(t)i Andrae* †²³⁶), ceea ce trebuie înțeles ca *ostiarius*, *aedituus*, *ianitor* †²³⁷), sau așa ceva, în biserica Sf. Andrei²³⁸); apoi două fecioare închinare Domnului: ascete²³⁹): așa e de

²³¹) Al optulea episcop, Michael, cunoscut de Le Quien, *l. c.*, col. 303, e tocmai din timpul lui Nikephoros III Botaniates (1078—1081)

²³²) Cf pentru datarea lor aproximativă observațiile lui E. Le Blant în *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions* XXIV 1896, p. 290 sqq.

²³³) CIL. III, 14207²⁹

²³⁴) CIL III, 14207²⁶.

²³⁵) CIL III, 14207²².

²³⁶) CIL III, 14207²³.

²³⁷) Cf. *vita Severini*, c. X și XVI. Acești *famuli* erau socotiți ca făcând parte, în ultima treaptă—din cler: *v. Sev. XVI 4: exeunte igitur memorata virgine* (consecrata!) *homo dei* (Severinus) *cum presbytero et diacono ianitoribusque duobus in oratione curvatus oravit fletu largissimo, ut....*

²³⁸) Cf exemple analoage de numire a bisericilor după sfinți și martiri, pe aceeași vreme în Moesia inferioară (Kawarna: la mare, spre Sud de Callatis și Sud-Vest de Portus): o biserică a sfinților Cosma și Damian: Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, n. 233,—sau în Noricum, la Eugippius, *vita Severini: passim*.

²³⁹) Cf. asupra femeilor în slujba bisericeii, ca *diaconissae*, *viduae* ori *virgines*, Harnack, *o. c.*, II, p. 57 sqq., 114, și notele respective, cu bibliografia chestiunii.

înțeles cuvântul *virgo*, resp. παρθένος, al inscripțiilor²⁴⁰⁾: † *hic requiescit Florencia virgo* †²⁴¹⁾ și † ἔνθα κατὰ<ι>κίτε Μορία παρθένος †²⁴²⁾; însfârșit mai mulți particulari, dintre cari unii anume arătați ca nobili ori ca streini: † *hic requiescet Ioannes filius Georgi inlustris* †²⁴³⁾; ori † *Nocentianus repa[u]set* †²⁴⁴⁾; sau: † ἔνθα κατὰκίτε Ἀμμοῦκίς ἀπὸ Σεληνοῦντος †²⁴⁵⁾: evident, nu din Selinuntul Siciliei, ci din portul Ciliciei, numit altfel și Traianopolis.—Câteva țigle, tot din sec. V—VI, poartă pe ele inscripția — iarși — latină: *Maxsimo III*²⁴⁶⁾.

La Sud-Vest de Serdica, tot în Dacia mediterranea, se află orașul *Pautalia*: pe cât de sigur e însă romanismul Serdicei, pe atât de indiscutabil e elenismul Pautaliei²⁴⁷⁾. Privind harta ținutului fără voe faci observația, că aici linia de separare a basinelor fluviale se identifică cu granița dintre două civilizații: Serdica, pe valea râului Oescus, afluent al Dunării, e câștigată pentru cultura romană; Pautalia, pe valea râului Strymon, deși așa de departe în interiorul continentului și așa de nemijlocit învecinată cu cultura romană, făcând chiar parte dintr'o provincie cu caracter latin, e totuși supusă de cultura greacă predominantă în valea Strymonului.—

²⁴⁰⁾ Vezi exemple de *virgines* †*consecratae* și la Eugippius, *vita Severini*, cap. XVI, și cf. *Cod. Theod.* IX 25, 1—3.

²⁴¹⁾ CIL. III, 14207²⁴⁾.

²⁴²⁾ Le Blant, *Comptes rendus*, l. c., p. 290 sq.

²⁴³⁾ CIL. III, 14207²⁵⁾.

²⁴⁴⁾ CIL. III, 14207²⁷⁾.

²⁴⁵⁾ Le Blant, *Comptes rendus*, l. c.

²⁴⁶⁾ CIL. III, 14207²⁸⁾.

²⁴⁷⁾ Acest lucru e recunoscut și de Tomaschek, *Zur Kunde der Hamus-Halbinsel* în *Sitzb. d. phil.-hist. Cl. der k. Akad. d. Wiss. z. Wien* XCIX p. 447 sqq., care singur spune, că nu s'au găsit aici ca monumente decât mărturii grecești, și totuși, de dragul teoriei sale, că Românii de azi sânt Bessii romanizați ai antichității, *fără nici-o dovadă*, afirmă că ținutul rural dimprejurul Pautaliei eră romanizat: inscripțiile găsite mai târziu (între alte colecții citez pe cea specială a lui Cagnat, *Inscriptiones Graecae ad res Romanas perti-*

O lungă inscripție greacă, găsită aici ²⁴⁸), și care pare să fi fost săpată pe soclul unei mari cruci așezate în narthexul bisericii, accentuează tocmai lupta dintre orthodoxie și arianism — așa de violentă și în aceste părți în secolul al IV-lea, — oprind pe eretici de a călca pragul sfântului lăcaș orthodox :... / ἵσθι πιστεύων ὁμοούσιον ²⁴⁹) εἶναι ἰησοῦν / κυδολίμης τριάδος κτίσεώς τ' ἄκτιστον ἑταῖρον.] / εἰ δ' ἕτερα φρονέεις, ἐκ[τῶ]ς προθ[ύρων σε μένειν δεῖ] ²⁵⁰) : întrucât arianismul e înăbușit în Imperiu încă în secolul IV, inscripția noastră trebuie să aparțină, pentru caracterul ei polemic împotriva ereziei, numai decît acestui veac ²⁵¹). — Din timpul păgânismului s'au păstrat, cum era și firesc față de apropierea ținutului roman, și vre-o două inscripții latine ²⁵²) : una din ele oferindu-ne încă un exemplu de latină vulgară : [*ex*] *voto pusu(ut)* ²⁵³). Caracterul grec al orașului e însă în chip hotărîtor fixat printr'un lung document oficial grecesc, ajuns din fericire și el până la noi ²⁵⁴). — Pentru anul 516 se constată și un episcop pauliens cu numele Evangelus ²⁵⁵). Un altul, tot cu nume

nentes, tom. resp.) ne dovedesc definitiv — și pentru ținutul rural — neîndreptățirea părerii lui Tomaschek.

²⁴⁸) La Kalinka, o. c., n. 232 ; cf și comentariul editorilor.

²⁴⁹) Cf. *chronica* lui Sulpicius Severus II, 40, 1-2, unde numai în câteva cuvinte se caracterizează întreaga erezie ariană și istoricul ei : *interea (c. 355) Arriani non occulte, ut antea, sed palam ac publice haeresis piacula praedicabant : quin etiam synodum Nicaenam pro se interpretantes, quam unus litterae adiectione corrumpant, caliginem quandam iniecerant veritati. nam ubi ὁμοούσιον erat scriptum, quod est unius substantiae, illi ὁμοιοούσιον, quod est similis substantiae, scriptum esse dicebant, concedentes similitudinem, dum adimerent unitatem, quia multum ab unitate similitudo distaret.*

²⁵⁰) Rând 9 și urm.

²⁵¹) Cf. Kalinka, l. c.

²⁵²) CIL. III, 14207 ⁸⁰ (=7417) : versuri, — și 14207 ⁸¹

²⁵³) 14207 ⁸¹.

²⁵⁴) Vezi-l în CIL. III, 12336, unde e de comparat și p. 1337, asupra istoricului orașului.

²⁵⁵) Cf. Le Quien, o. c., II, Col. 301 sqq.

grecesc, Phocas, apare în actele conciliului ținut la anul 553 în Constantinopol ²⁵⁶).

Trecând acum la Moesia inferioară și acea fâșie din Thracia nordică, de care avem nevoie pentru fixarea graniței dintre Romanism și Elenism, constatăm următoarele:

Cam pe aceeași latitudine ca Serdica se află în mijlocul Thraciei nordice avantpostul roman în ținut elenic, *Traiana*: aici s'a găsit o inscripție latină creștină cu forme aproape romanice și care prin chiar cuprinsul ei ne dă explicația prezenței latinității în această regiune: *domo [e]terna* (mormânt: accusativ romanic) *fecit Done* (p. Dominae, resp. Domnae) *Fl(avius) Moco domesticos de patria Artacia* (ținutul *moesic* al trib. Artakioi) *de vico Calso* (castelul thracic Κάρσος) ²⁵⁷): respectivul fiind din Moesia, deși thrac, întrebuințează limba latină, în contrast cu aproape—putem zice—unanimitatea indigenilor provinciei Thracia ²⁵⁸). Inscripția cade aproximativ prin anii 500.

La Răsărit de Traiana, cam tot pe aceeași latitudine, și la țărmul mării, se află vechiul centru thrac *Develtum* sau *Deultum*. Față de vecinele sale, Mesembria, Anchialus și Apollonia, înfloritoare porturi grecești la intrarea golfului în fundul căruia era așezat Develtum, acesta nu

²⁵⁶) Cf. Tomaschek, *l. c.*, p. 461,—unde sânt de comparat și știrile mai târzii—din evul mediu—asupra Pautalier: fără întreprere ori excepție aparținând și acum culturei grecești: p. 461 sqq.

²⁵⁷) CIL. III, 14207,15=Kalinka, n. 428, unde e de comparat excelentul comentariu al editorilor, căruia îi împrumut și eu o parte a lămuririlor din text.

²⁵⁸) O trecere în revistă a inscripțiilor din Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, poate convinge pe oricine de îndreptățirea acestei afirmări, la aceeași încheiere se poate ajunge, după o informație și mai întinsă, fie prin colecția lui Cagnat, *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, vol. resp., fie prin aceea a lui Dittenberger *Orientis Graeci inscriptiones selectae*, 2 vol. 1903-1905.

putea să se desvolte decât tot în cadrul culturei grecești. Cât de strâns legat era el de pildă cu Apollonia ²⁵⁹⁾, ne arată faptul, că la al treilea synod oecumenic ²⁶⁰⁾, din Ephes, în anul 431, întâlnim pe un episcop Athanasius, care iscălește ca *ἐπίσκοπος τῆς κατὰ Δουβλόν (ori Δεβελόν) καὶ Σωζόπολιν* ²⁶¹⁾ ἐκκλησίας: ceea ce cred că trebuie interpretat în sensul, că Apollonia nu avea încă destui credincioși, pentru a funcționa ca episcopie independentă ²⁶²⁾, dar era un oraș mai însemnat ca Develtum și de aceea era citat de episcop, în special, pe lângă orașul titular al dioecesei sale; episcopia din Develtum era anume foarte veche — încă de pe la sfârșitul veacului al II-lea: contemporană cu cea din Anchialus ²⁶³⁾—și deci ori câți credincioși ar fi avut, era acum consacrată de tradiție supt acest nume. — Dacă prin urmare, întâmplător, avem din Develtum și o inscripție latină, creștină (pusă la o clădire ridicată din porunca împăratului Marcian [450—57]) ²⁶⁴⁾, valoarea doveditoare a acestui document pentru felul culturei orașului Develtum e, față de cele spuse mai sus și de faptul că inscripția e oficială, cu totul restrânsă.

Concluzia pe care avem a o trage din examinarea resturilor latine din Traiana și Develtum, e astfel aceea, că Thracia de Nord în toată întinderea ei, în general, a făcut parte din ținutul de cultură greacă. În ce privește teritoriul dela Sudul liniei Serdica — Tra-

²⁵⁹⁾ Cf. o inscripție greacă creștină, aici, probabil de după Iustinian, la Kalinka, n. 368

²⁶⁰⁾ Vezī Mansī, IV, 1123 sqq. și 1211 sqq. și Hefele II², 141 sqq.

²⁶¹⁾ Numele mai nou al Apolloniei.

²⁶²⁾ De-abia la al șaselea synod oecumenic, în a. 680, întâlnim un episcop independent al Sozopolei (cf. Le Quien, o. c., I, col. 1182 sqq.),—apoi la al VII-lea, a. 787, etc.,—pe când din Develtum găsim și pe Iovinus la synoadele din 448 (Constantinopol) și 451 (Calchedon) Apoi, ce-i dreptul, de-abia la al VII-lea synod, în 787.

²⁶³⁾ Cf. Harnack. *Mission*², II, p. 199.

²⁶⁴⁾ CIL. III, 14207¹² (=12328)=Kalinka, n. 82.

I. Creștinismul în Illyricum

iana—Develtum, numeroasele inscripții găsite acolo ne arată că, cu excepția funcționarilor, soldaților, negustorilor și coloniștilor romani, rezidând — cu afaceri — prin orașele thrace, ca și macedonene, ori chiar grecești, și în afară de vre-o două enclave thraco-romane, ca cea din Philippi, întreaga populație — în special thracă — e câștigată pentru elenism ²⁶⁵).

Să urmărim acum orașele de pe înălțimile nordice ale Balcanilor. — Imediat la mare eră *Odessus*: vechiu și însemnat centru grecesc, care își păstrează și în timpul Imperiului caracterul său ne-roman. Inscripțiile creștine, ce s'au găsit aici, sânt toate grecești, funerare, și aparțin veacului al VI-lea și al VII-lea. În ele întâlnim pomeniți: pe un episcop, desigur al Odessului, Daniel, îngropat în acelaș mausoleu cu un Δουλκίσσιμος ἐπίσκοπος Δωροστόλου ²⁶⁶); pe un δέκαρχος βόνδου κόμιτος Δούδου κοσσελίτου 'Ρούνης (i. e. decanus in vexillatione comitis Dudi), anume Μάρκελλος ²⁶⁷): castelul pomenit aici cred că trebuie să fie identic cu localitatea Cruni, situată la Nord-Est — nu departe — de Odessus, tot la malul mării, și purtând în alte timpuri numele de Dionysopolis; în sfârșit mai întîmpinăm un *scriniarius*, funcționar imperial al vremurilor post-constantiniane ²⁶⁸).— Episcopia din Odessus e și altfel cunos-

²⁶⁵) Cf. Kalinka, *o. c.*, *passim*. Ca mai caracteristice pomenesc inscripțiile din Philippopolis—metropola Thraciei nordice (Harnack, *l. c.*)—și împrejurimi: spre Nord până departe în munți: Kalinka, n. 364, din Hissar,—n. 365 și 366, din Philippopolis: toate grecești.—Dimpotrivă inscripții latine creștine—mai ales de familii de soldați—din sec. IV și V, întâlnim în Perinthus (CIL. III, 14207,9), Raedestus (14207,4), Berhœa (Macedonia, CIL. III, 597), Larissa (Thessalia, CIL. III, 7315), etc —Pentru Philippi vezi mai jos

²⁶⁶) Kalinka, n. 361.

²⁶⁷) *Ibid.*, n. 360, cu comentariul editorilor.

²⁶⁸) *Ibid.*, n. 363 și comentariul editorilor. Inscripția sună: [Ἐνθάδε κατὰκειται:]...[Θυγάτηρ? Βυ]ζ[α]ν[τία: originea !], σύνβιος | [γ]εναμένη | [Φ]λωρεντίου σακρινάριου, | ἥτις ἐτελεύτησεν μ(ηνὸς) Μαρτίου γ' ἡμέρα | [Συ]ν[βά]τ[ω (Sanbaton !)] | [δ(ικτιῶνος)] | ...

cută: pe la 458 e pomenit aici episcopul Dittas ²⁶⁹); alții mai târziu ²⁷⁰).

La vre-o 30 km. spre Apus de Odessus Împăratul Traian fundase orașul *Marcianopolis*, spre a fi aici un centru înaintat și post de apărare al culturii romane împotriva elementului grecesc, așa de numeros și de puternic pe coastele mării și în toată Thracia. Tradiția aceasta romană fu cu credință păstrată de oficialitate până târziu: către anul 400, sau după această dată, o inscripție, care probabil stetea deasupra porții marcianopolitane²⁷¹), primiă pe călător cu aceste cuvinte latine:.....? *et virtus hominum defendat moJenia muros | [se]d d(omi)-n(u)s mundi custo[di]a[t] hostia porta[e]* ²⁷²): Creștinismul eră de altfel stabilit aici încă dinainte de Nicaenum, când întâlnim (la 325) pe episcopul Pistus al Marcianopolei luând parte la lucrări ²⁷³). Aici, în Marcianopolis, eră chiar scaunul metropolitan al provinciei Moesia inferioară ²⁷⁴). Intimpinăm aici episcopi până către anul 458 ²⁷⁵). Și anume, pe vremea lui Valens pe Domninus, un arian,—apoi, în actele celui de al doilea conciliu oecumenic (la Constantinopol, în anul 381) pe Martyrius ²⁷⁶), — către sfârșitul veacului pe Epagathus, — la

²⁶⁹) Mansi, VII, 546: epistola episcoporum Moesiace secundae ad Leonem Imperatorem: redactată în original numai pe latinește!

²⁷⁰) Cf. Le Quien, *o. c.*, I, col. 1225 sqq. De notat numai Ioannes, între subscritorii synodului din 518, la Constantinopol: cf. mai jos p. 61 și n. 287.

²⁷¹) Aceasta e părerea lui Bormann (primită și de editori Corpului inscr. Lat.), exprimată în *Arch.-epigr. Mitt.* XVII, p. 209, n. 99,—și lui i se datorește și descifrarea dată în text, afară de primele patru cuvinte, cu semnul întrebării, propuse de Hartel.

²⁷²) CIL. III, 14213, 1.

²⁷³) Cf. mai sus, p. 11.

²⁷⁴) Cf. Gelzer, *Zur Zeitbestimmung der griechischen Notitiae Episcopatum, in Jahrbucher für protestantische Theologie*, XII 1886, p. 340 sqq.

²⁷⁵) Cf. Le Quien, *o. c.*, I, col. 1217 sqq.

²⁷⁶) Mansi III, col. 568 sqq.; cf. Hefele II², 1875, p. 4 sqq.

al treilea synod oecumenic (la Ephes, în 431, de data aceasta însă printre opozanți ²⁷⁷): în conciliabulul ephesin) ²⁷⁸) pe Dorotheus, care pentru părerile sale eretice fu chiar atunci exilat și înlocuit cu Saturninus, — înfărșit pe vremea lui Leo întâlnim aici pe Valerianus: c. 458. — Dacă acum elementul roman s'a păstrat de fapt și în aceste timpuri destul de puternic în Marcianopolis, e o întrebare: căci orașul eră înconjurat din trei părți de centre curat grecești ²⁷⁹), având numai spre Nord legătură directă cu Romanismul; mai probabil e, că Marcianopolis, ca și Tomi, Tropaeum Traiani și altele ²⁸⁰), eră bilinguu, așa precum ne apare în următoarea inscripție păgână, oarecum cu valoare simbolică pentru împrejurările din acest ținut: *D(is) M(anibus). C. Val(erius) Alexander vivus sibi fecit sepulcrum et hic situs est* | Γ. Οὐαλέριος Ἀλέξανδρος ζῶν τὸ μνημεῖον (sic) ἀποτῶ κατεσκεύασεν ²⁸¹).

În localitatea Dolni Ildschik, lângă Madara, spre Apus de Marcianopolis, s'a găsit următoarea inscripție creștină din sec. VI—VII: † ἐνθάδε κατέκει[ε]ται ἡ δοῦλη του [Θ(εο)ῦ] Μαρίν· ἐτελειώ[θη] ἡ' μη(νός) Ὀκτωβρ(ιου) ἐ[ν]διε[κ]τιόνος ἐν[δεκάτης] ²⁸²).

Dimpotrivă la Preslav (spre Sud-Vest de Madara) s'a descoperit o inscripție latină, foarte importantă, din nenorocire cu totul mutilată, din care se mai pot citi următoarele cuvinte privitoare, poate, la un episcopat de limbă latină, existent un timp în acel ținut ²⁸³):

²⁷⁷) Mansi, IV, 1235: împreună cu Frītilas din Heraclea Thraciei.

²⁷⁸) Mansi, IV, 1270: împreună cu Iacobus din Durostorum; cf. Hefele II³, p. 195.

²⁷⁹) La Răsărit *Odessus*, la Apus Madara (vezi mai jos), la Sud toată Thracia.

²⁸⁰) Vezi mai jos.

²⁸¹) CIL III, 761 = CIG. 2055 b.

²⁸²) Kalinka, n. 362

²⁸³) Astiel dintre episcopatele înregistrate după mărturiile literare de Le Quien (o. c., I, col. 1217 sqq) în provincia Moesia

... | ... *sine*]dr[i]a ... | [*pro*]coratoru[m] ... | [*pr*]esbyterum u ... | [*e*]piscopii et ig[n] ... | [*qu*]ae dicitur Ni[c ...] | ... *num peccatis* ²⁸⁴).

Mai la Nord de linia Preslav-Marcianopolis întinpinăm inscripții creștine, latine, în *Nicopolis* și, la mare, spre Sud de Callatis, în Kawarna.—Inscripția din *Nicopolis* — de pe la sfârșitul sec. IV sau încep. sec. V — servește și la documentarea creștinismului latin în *Oescus* (Dacia ripensis), pe Dunăre: anume din ea cunoaștem pe un *presbyter*, care eră însurat cu o cetățeană din *Oescus*, fiica unui ofițer superior, care servise în Syria: ✕ *Bonae memoriae Aureliae Marcellinae Oesc(ensis), pientissimae f(eminae), habens ius liberorum, filiae q(uon)d(am) Marcellini ex praef(ecto) leg(ionis) III Gallicae Danavae Damasco, quae vixit ann(os) L; Turranius Leontius, praesbyter, coniugi benae meritaе memoriam et sibi v(ivus) f(ecit)* ²⁸⁵. — Ca episcopi de *Nicopolis* cunoaștem pe *Marcellus* (c. 458) ²⁸⁶ și pe *Amantius* (synodul din 518, la Constantinopol): ambii, după nume, de origine romană ²⁸⁷).

inferioară, cel din *Tiberiopolis* și cel din *Comea* nu se pot identifica până acum cu nici una din localitățile cunoscute ale provinciei.

²⁸⁴) Kalinka, n. 234, unde se revede încăodată piatra: mai complet ca în CIL. III, 14207 ²¹.

²⁸⁵) CIL. III, 755 *ald.*: editori mută cu totul inscripția în *Oescus* (cf Index la CIL. III), ceea ce nu e admisibil, întrucât se știe bine, că a fost găsită în *Nicopolis* și, mai mult, atributul *Oescensis* dat *Marcellinei* nu mai are nici-un senz acceptabil, în cazul când inscripția ar fi fost pusă chiar în *Oescus*.

²⁸⁶) Mansi, VII, 546: *Epistola episcoporum Moesiae secundae ad Leonem Imperatorem*: redactată, în original, numai pe latinește (Mansi, 547).

²⁸⁷) În special e de notat cu privire la *Amantius*, că în actele conciliului din 518 iscălitura sa se găsește numai pe latinește (pe când a tuturor celorlalți e și pe grecește): «*Amantius episcopus exiguus Nicopolitanus civitatis Mysiae secundae propria manu subscripsi*» (Mansi, VIII, col. 1048), — ceea ce face pe Le

Inscripția din Kawarna—între anii 400 și 500 — pomeneste ridicarea unei biserici a sfinților Cosma și Damian în acest loc: † *De donis d(e)i et s(an)c(t)i Cosma (!) et Dami(ani) construi [i]u[s]si[t] Stefanus diak(onus)* ²⁸⁸).

În *Scythia minor* s'au găsit până acum inscripții creștine la *Callatis*, *Tomi*, *Tropaeum Traiani* și *Axiopolis*: în toate aceste orașe Creștinismul întrebuințează deopotrivă limba greacă și pe cea latină. — Din *Tomi* avem: un fragment de inscripție greacă, cu monogramul sacru, ✠ ²⁸⁹): probabil de prin anii 400; nișa unui monument funerar, cu o inscripție foarte rău păstrată și cu litere barbare: se poate citi... μακαρίω [Τ]ιμοθέω Παροδινίου νεοφωτιστου Ἐγμανουήλ, și se văd reprezentările figurate ale unei paseri (porumbul symbolic) după μακαρίω, și unui pește la sfârșit, iar supt inscripție monogramul sacru în forma lui veche: ⊗ ²⁹⁰); inscripția aceasta e din primele timpuri ale Creștinismului în *Tomi*: sec. (III—)IV: νεοφώτιστος e termen tehnic creștin și înseamnă „cel care a primit de curând lumina ȳcredinȳei“. Apoi: o piatră cu monogramul lui Christus și inscripția: Τορπίλλα ἐπι-

Quien (o. c., I, 1223) să creadă că, de fapt, Amantius n'a iscălit decât numai în această limbă și deci avem înaintea noastră un exemplu de puternic Romanism în Moesia inferior, chiar pe vremea lui Iustin

²⁸⁸) Kalinka, n. 233: «prin 'dona dei et ss. Cosmae et Damiani' se înțeleg contribuții voluntare pentru o biserică a celor doi sfinți». — Notez aici pentru completarea informației monumentale cu privire la Moesia inferioară, că în Bulgaria centrală, «probabil» în Cerven — o bucată bună direct spre Sud dela Ruscuc — s'a găsit o inscripție funerară ȳgreacă cu data de 6 Oct. 870 pomenind pe un Okthivautes (nume germanic !), archidiacon al episcopului (ἀρχιερέων ἐπισκόπου) Nicolaos: Kalinka, n. 367: cf. și comentariul.

²⁸⁹) Publ. de Tocilescu în *Arch.-epigr. Mitt* VIII, p. 15, n. 41.

²⁹⁰) *Id*, *ibid.*, XIX, p. 102, n. 56

φανίς²⁹¹⁾ (ἐτῶν) κε' ²⁹²⁾; o alta: †(nu Ἰ(ησοῦ), cum a fost citit de Tocilescu în *Arch.-epigr. Mitt.* VI, n. 76, ci crucea: deci sec. V—VI) Κόριε ὁ Θεὸς βοήθι πόλιν ἀνανεομένη(ν)· ἀμήν: litere mari pătrate; poate o inscripție oficială pentru restaurarea orașului după vre-o pustiire barbară; o cruce mare între brațele și dedesuptul căreia e scris: † ἐνθ[α] κατάρχιντε Ἰωάννης υἱὸς Φωκᾶ ἀπὸ Κοσταντιανᾶς, ἡ γυνὴ αὐτοῦ Κοσταντζία καὶ ἡ θυγάτηρ αὐ[τοῦ] Ῥωμᾶνα. . (?). .²⁹³⁾; o altă piatră având sus, în mijloc, un ornament ☉, înțeles nu ca monogram (din care e derivat), ci ca cruce,— la dreapta și la stânga acestuia câte-o cruce, îndărătul cărora câte-un porumb: ἔθηκεν τὸ τέτολον²⁹⁴⁾ τοῦτο Μάρκελλος ὁ πουκιντε. . (?; razură) ὁ μακάριος πατήρ μου Ὁρέντης καὶ μακαρίσῃ ἡ μήτηρ μου Μορκέλλα Χερε (=αἱ) παροδίτα (sec. V—VI)²⁹⁵⁾; o alta: sus, o cruce mare cu baza ornamentată,— dedesupt: ἔντα κίτε Ἀτσλο²⁹⁶⁾ υἱὸς Τζεϊουκ²⁹⁷⁾ ζήσας ἔτη κε' ἀπὸ σσγιτταρίον [τις ει(ς)πολ(ιν) ? ?]. . . (sec. VI)²⁹⁸⁾; o cruce mare între brațele căreia: ἐν]θάδε κίτ(ε) Λοπι. . .²⁹⁹⁾; alta: † Ἐν-

²⁹¹⁾ În loc de ἐπιφανής-rang! Cf. *Arch.-epigr. Mitt.* XI, n. 121 (Tocilescu)

²⁹²⁾ Cf. nota precedentă

²⁹³⁾ Publ. de Tocilescu în *Arch.-epigr. Mitt.* XIV, n. 63.

²⁹⁵⁾ Cf. alte latinisme în inscr. greacă din Karanasib, la Tocilescu, l. c., XI, p. 53, n. 142: ἀβιτώριον = *abitorium* și μαγιστράτης. Asupra latinismelor în greceasca timpurilor romane, cf. cartea lui L. Hahn, *Rom u. Romanismus im griechisch-romischen Osten*, Leipzig, 1906, *passim*.

²⁹⁶⁾ Inscriptia, e, precât am putut urmări eu, până acum inedită, și se publică aici pentru întâia oară.‡

²⁹⁸⁾ Cred că atât acest nume, cât și cel următor sânt nume turanice și că în orice caz Ἀταλα de aici nu are de-a face cu numele grec Ἀτταλος, care apare și în Constanța pe o inscr. funerară greacă a unui gladiator cu acest nume, publ. de Tocilescu în *Arch.-epigr. Mitt.* VIII, p. 9, n. 23 (cf. acolo observațiile lui Gomperz) și în *Fouilles et recherches*, p. 226.

²⁹⁷⁾ Sigur, nume turanic; cf. nota precedentă.

²⁹⁸⁾ Inscriptie, precât știu, inedită, publicată aici de mine pentru întâia dată; sfârșitul inscripției nu mi-e clar.

²⁹⁹⁾ Publ. de Tocilescu în *Arch.-epigr. Mitt.* XI, n. 108.

θάδε κατὰκίτε Μάρου ἐτὼν δὺω, μηνὼν ι', ἡ(μερῶν) ιδ', θυγατηρ
 'Ιωάννου πραγματοῦ τοῦ ἁγίου 'Ιω[άννου]³⁰⁰); supt un porumb
 (symbolul creștin): Τῷ μ. β. ο. ἑμὸν καθορῶν, φίλε μὴ με παρέλ-
 θης | 'Αλλ' ὀλίγον μείνας. . . ποτιστῆμ. . .³⁰¹); ΗΜΑΝΟΥΗΑ ⚭ M:
 crucea păstrată numai în jumătatea ei inferioară³⁰²);
 o inscripție latină târzie—c. sec. VI—cu o cruce mare în
 mijloc, iar deasupra cuvintele grecești τοῦ ἁγίου Θε[οῦ]³⁰³);
 o inscripție latină — sec. V—VI³⁰⁴) — pomenind un
presbyter, cu familia lui³⁰⁵),—și o alta tot latină, cam din
 aceeași vreme, ori, poate ceva mai veche: încep. sec. V,
 în limbă vulgară și cu expresii pe jumătate păgâne:
pro comoda (sic) *fuit spir[it]um d[eo] rede[re]*... *Fatum*
conplevit durus (sic) *pro caritate coniugi et sorori. Ip[s]i*
vivite parentes et nestris (sic) *pr[ov]id[ete] fil[is]. Estote me-*
*mores iterum [El]ysiis(!) co[ven]turi. Ave vale viator*³⁰⁶);
 un fragment de inscripție latină: . . . *q[uod] si q[ui]s a-*
peruerit <(„sau“ *voluerit*: Tocilescu): *sic* Tocilescu și, după
 el, editorii *Corpuhi*; cred, mai bine, *aperire voluerit*, iar
 mai departe nu *dabit*, ci *inferat*, ca în inscr. CIL. III 2654,
 etc., cf. mai sus, nota 38, o sumă de exemple >*dabit*
fisc]o dominico [item? civitati Tomitan]orum (denariorum)
quinq[ue] milia,³⁰⁷); înfărsit tot creștine mai sânt, fără
 îndoială, și fragmentele de inscripții grecești publicate
 de Tocilescu în *Arch.-epigr. Mitt.* VI, n. 53 și 55,—VIII,

³⁰⁰) Publ. de Tocilescu în *Arch.-epigr. Mitt.* XI, n. 116, și, încăodată, cu îndreptări, XIX, p. 103, n. 57.

³⁰¹) Publ. de Tocilescu în *Fouilles et recherches archeologiques en Roumanie*, Bucarest, 1900, p. 227.

³⁰²) *Id.* în *Arch.-epigr. Mitt.* VIII, n. 58; cf., pentru nume, mai sus, inscripția din aceeași publicație, XIX, p. 102, n. 56.

³⁰³) CIL. III, 7582.

³⁰⁴) Cf. O. Hirschfeld în *Arch. - epigr. Mitt.* VIII p. 16, n. 47: «die Inschrift weist auf das 5 oder 6. Jahrhundert hin».

³⁰⁵) CIL. III, 7583.

³⁰⁶) CIL. III, 7584.

³⁰⁷) Tocilescu, *Fouilles et recherches*, p. 216,—de unde în CIL. III, 14458.

n. 33 [și Nachtrag, n. 2]³⁰⁸).—Din *Callatis* avem această inscripție greacă: ἐνθάδε καθάκιτε (!) Μαρκία καὶ Νικομηδία³⁰⁹).—Din *Tropaeum Traiani* avem o inscripție bilingvă, probabil din secolul al VI-lea³¹⁰): † CTA YPOC [θανάτου καὶ] ANACTA [σεως] | CRUX MORT[is et] RESURRECT[ionis]³¹¹).—Din *Axiopolis*, două inscripții grecești din vremea lui Iustinian, pe morminte din două capele dezgropate acolo de Tocilescu³¹²).—În muzeul din București se mai află o inscripție greacă, a cărei origine e necunoscută (probabil e ori din Dobrogea ori din Bulgaria), și care cuprinde un blestem în felul cunoscutelor *defixiones* antice, arătându-ne încă odată amestecarea credințelor păgâne în doctrina creștină și păgânizarea acesteia: în locul lui *Sol*, invocat în blestemele păgâne, e aici rugat Κύριος ὁ πάντα ἐφορῶν καὶ οἱ ἄγγελοι Θεοῦ³¹³).—Însfârșit din

³⁰⁸) Din aceste 19 inscripții creștine, tomitane, și celelalte șase, dobrogene, ce mai urmează imediat, mi-au fost comunicate de direcția Muzeului de Antichități din București, *nouă*, în decalcul, pentru care aduc și aici mulțumirile mele celor în drept. Întrucât însă și celelalte 16 inscripții citate de mine mai sus, trebuie să se afle tot în Muzeul din București (la corectură mi se mai comunică dela Muzeu încă o inscripție creștină, greacă, din Constanța, după crucile săpate pe piatră și forma literelor, din sec. VI—VII: deci a douăzecea inscripție tomitană și a douăzeci și șasea dobrogeană), ar fi bine să se orânduiască acum, cu ajutorul listei mele de mai sus, toate inscripțiile noastre creștine antice, împreună cu celelalte resturi creștine din aceeași vreme (fragmente arhitectonico-sculpturale, lămpi și alte obiecte antice cu caracter creștin, etc), în tr'o sală specială de «antichități creștine».

³⁰⁹) Publ. de Tocilescu în *Arch.-epigr. Mitt.* XIV, n. 92.

³¹⁰) Cf. și Tocilescu în *Fouilles et recherches*, p. 201.

³¹¹) CIL. III, 14214¹⁸.

³¹²) Tocilescu, în *Festschrift zu Otto Hirschfeld's 60. Geburtstage*, p. 354 sqq.—Notez că nici aceste inscripții nu mi s'au comunicat dela Muzeu, așa că mai mult de ce spune Tocilescu despre ele, nu pot nici eu da aici

³¹³) Hirschfeld, *Epigraphische Nachlese zum CIL. III*, in *Sitzb. d. k. Akad. d. Wiss. z. Wien, phil.-hist. Cl.*, LXXVII, 1874, p. 403 sqq., unde Hirschfeld publică pentru întâia oară inscripția, cu un prețios comentariu. El o așează, ca dată, în sec. II, ceeace ar argumenta

Isaccea (vechiul *Noviodunum*) Muzeul național de Antichități, din București, are o piatră cu nimic altceva pe ea afară de reliefurile foarte jos, aproape indistinguibile a doi pești: dacă e aici un simbol creștin (în *Noviodunum* am constatat de fapt martyri înainte de a. 325), ori nu, cu greu s'ar putea răspunde ³¹⁴).

La aceste mărturii epigrafice sânt de adăugat numeroasele resturi arhitectonice și sculpturale creștine, găsite în diferite localități ale Scythiei mici. Astfel la *Istros* câte-va phylakterii ³¹⁵); în *Axiopolis* ³¹⁶), *Tropaeum Traiani* ³¹⁷) și *Troesmis* ³¹⁸) resturi de basilici, capele, crypte, și o sumă de fragmente sculpturale în legătură cu aceste clădiri ³¹⁹). La *Tomii*, *Axiopolis* și *Tropaeum* s'au găsit mai multe lămpi creștine cu crucea ori monogramul sacru pe ele ³²⁰).

pentru originea din Bulgaria a acestei inscripții (în Dobrogea Creștinismul nefiind așa de vechiu) — Cf. și *Arch.-epigr. Mitt.*, II, 1878, p. 61, art. lui K. Diltz, *Drei Votivhande aus Bronze*. — Vezi mai sus, p. 21, tăblița de plumb cu o «defixio» creștină, găsită în Tragurium (Dalmatia).

³¹⁴) Inedită.

³¹⁵) Asupra lor mă voiu opri mai mult în *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice*, unde au fost date, ce-i dreptul, niște reproduceri de d. C. Moisil, dar comentarul, cu care d-sa le însoțește, e, din p. d. v. științific, ca și neexistent.

³¹⁶) Cf. Tocilescu, *Fouilles d'Axiopolis*, în *Festschrift zu Otto Hirschfeld's 60. Geburtstage*, Berlin, 1903, p. 354 sqq.

³¹⁷) Neprețuitele resturi antice de aici încă nu au fost decât în mică parte dezgropate, iar o publicație sistematică măcar pentru descoperirile de până acum lipsește cu totul. Cf. numai notele Monseniorului Netzhhammer din *Die christlichen Altertümer der Dobrogea*, Bukarest, 1906, — *Nach Adamclissi. Ein Sommerausflug in das Pompeji der Dobrogea* (Extras din *Kathol. Kirchenzeitung*), Salzburg 1906, — și *Aus Rumänien*, Coln a. Rh. 1909, — unde se găsesc și planuri ale ruinelor creștine din *Tropaeum*, *Axiopolis* și *Troesmis*.

³¹⁸) Netzhhammer, scrieri citate în nota 317.

³¹⁹) În special sânt de pomenit capitulele de marmoră dela basilica «de marmoră» din *Tropaeum Traiani*; o reproducere la Netzhhammer, *Aus Rumänien*, p. 101.

³²⁰) La Muzeu Cf. Tocilescu, *Monumente epigr. și sculpt.*, București, 1902, p. 378; o reproducere la Netzhhammer, *Aus Rumänien*, p. 106.

Considerând acum că, propriu zis, săpăturile arheologice în Dobrogea numai s'au început, și de-abia o parte minimă din antichitățile păgâne ori creștine ale Scythiei mici au fost date la iveală, și totuși, precum s'a văzut, resturile creștine de aici, cunoscute nouă, sânt chiar azi destul de numeroase, — rezultă că vorbele lui Sozomenus despre Scythia minor din timpul său (prima jumătate a sec. V), asupra stării înfloritoare a acestei provincii creștine, și în special a metropolei ei, Tomi, nu sânt o exagerare retorică, ci simplul adevăr: τοῦτο δὲ τὸ ἔθνος πολλὰς μὲν ἔχει καὶ πόλεις καὶ κώμας καὶ φρούρια. μητρόπολις δὲ ἐστὶ Τόμις, πόλις μεγάλη καὶ εὐδαίμων παράλιος, ἐξ εὐωνύμων εἰσπλέοντι τὸν Εὐξείνιον καλούμενον Πόντον. εἰσέτι δὲ καὶ νῦν ἔθος παλαιὸν ἐνθάδε κρατεῖ τοῦ παντὸς ἔθνους ἓνα τὰς ἐκκλησίας ἐπισκοπεῖν ³²¹).

Ce cultură eră predominantă în timpurile creștine în Scythia minor, s'a văzut din însăși înșirarea inscripțiilor găsite aici: în marea lor majoritate sânt grecești, și anume, nu cumva numai la mare, în Tomi, ci și la Dunăre, în Axiopolis. Acest fapt trebuie reținut: căci urmările lui pentru istoria originelor creștinismului daco-roman sânt de natură a modifica simțitor părerile curente în istoriografia noastră modernă, bisericească, asupra chestiunei.

Din izvoarele literare și documentale bisericești se cunosc următoarele episcopate în Moesia inferioară, resp. Scythia minor ³²²):

În *Abrittus*: pe drumul dela Marcianopolis la Tro-

³²¹) *Hist. eccl.*, VI 21; cf. Gelzer, *Zur Zeitbestimmung der griech. Notitiae Episcopatum* în *Jahrb. f. protest. Theol.* XII, 1886, p. 342.

³²²) Vezi listele la Le Quien, *o. c.*, I col. 1217 sqq și 1211 sqq. — În ce privește listele dela Parthey, *Hieroclis Synecdemos et Notitiae Graecae episcopatum*, rec. G. Parthey, Berlin 1866, — și De Boor, *Not. Graecae episcopatum. Nachtrage zu den Not. Episc.*, în *Zeitschr. f. Kirchengeschichte* XII, 1891 și XIV, 1894, — acestea sau sânt su-

paeum Traiani: Marcianus, c. 431—458³²³); Ursus: la al VII-lea conciliu oecumenic, din Nicaea, în a. 787; Le Quien observă cu dreptate: „Nomen Ursus hominem Latinae linguae significat“. De curând învățații bulgari au făcut săpături în Abrittus³²⁴): până acum nu s'au găsit însă decât vre-o câteva fragmente, sculpturale ori arhitectonice, din diferite epoce, și apoi, foarte multe monete din vremea lui Iustinian.

Din *Durostorum*, unde există o comunitate creștină încă de pe vremea lui Diocletian: cu episcopul-martyr Dasius în fruntea ei³²⁵), întâlnim prin anii 380 și urm. pe episcopul arian Auxentius, discipolul și recunoscătorul panegyrist al lui Ulfila: fragmente din viața lui Ulfila, de Auxentius din Dorostorum, ne-a păstrat contemporanul

perflue față de celelalte știri precise — consemnate de noi aici în text — sau se rapoartă la vremile mai târzii și nu au pentru noi — din p. d. v. al culturii romane — o însemnătate imediată. Pentru o comparare, firește interesantă, a rezultatelor noastre cu acele liste, le citez totuși aici, — observând în special despre eparchia Scythiei mici, unde lista publicată de De Boor înregistrează nu mai puțin de 15 episcopate (*Zeitschr. f. Kircheng.*, XII, 1891, p. 531), că datele acestei liste (679, 41) sânt fanteziste și nu numai pentru timpul până la Iustin (cât știm că în toată Scythia nu a existat decât un episcopat: cel din Tomi: cf. nota 321, precum și De Boor, în *Zeitschr. f. Kircheng.* XIV, 1894, p. 573 sqq.), ci și dela Iustin înainte, întrucât după Iustinian (*Notitia* lui De Boor e din sec. VIII) Scythia decade cu totul în ce privește cultura, fiind ocupată de barbarii slavo-bulgari. Deosebit de caracteristic e în această privință d. p. faptul, că «basilica de marmoră» din Tropaeum Traiani, a rămas, precât am putut constata până acum, pe vecie *neisprăvită* din pricina năvălirilor.

³²³) Mansi, VII, 546: Epistola episcoporum Moesiae secundae ad Leonem Imperatorem: redactată, în original, numai pe latinește (Mansi, p. 547).

³²⁴) Vezi raportul asupra săpăturilor la Kalinka, o. c., col 349 sqq.

³²⁵) Cf. Harnack, *Mission*², II, p. 201 și p. 49 (martyriul soldatului veteran Iulius, asupra căruia cf. și *Militia Christi*, a aceluiași autor, p. 119 sqq).

lor, al amândurora, episcopul arian Maximinus, ale cărui însemnări pe marginele unui manuscript găsit în Paris, au fost descoperite, precum am amintit mai sus, de Waitz³²⁶).—Dar și Ulfila însuși e mai bine de trei decenii activ tot în aceste ținuturi moeso-thrace, ca episcop al Goților săi creștini, persecutați și alungați din țara lor (în Nordul Dunării) de Athanarich; în stânga Dunării Ulfila a fost episcop numai șapte ani, până la a. 355, când persecuția l-a silit să treacă, împreună cu credincioșii săi în imperiul roman, unde Constantius îl primi cu deosebită dragoste, și cum Ulfila eră arian — erezie ocrotită de Constantius — chiar și cu onoruri speciale. Auxentius ne mai povestește că Ulfila n'a predicat numai în limba gotică, ci *quadraginta annis in episcopatu gloriose florens, apostolica gratia Graecam et Latinam et Gothicam linguam sine intermissione in una et sola ecclesia Christi predicavit... qui et ipsis tribus linguis plures tractatus et multas interpretationes volentibus ad utilitatem et ad aedificationem, sibi ad aeternam memoriam et mercedem post se dereliquit*. Pentru cine predică Ulfila în latinește, nu e greu de ghicit Dar Auxentius are grija să ne spue apriat și acest lucru, dându-se pesine ca exemplu de missionarea populației romanice a Moesiei inferioare de către Ulfila: *quem condigne laudare, zice Auxentius, non sufficio et penitus tacere non audeo; cui plus omnium ego sum debitor, quantum et amplius in me laborabit, qui me a prima etate mea a parentibus meis discipulum suscepit et sacras litteras docuit et veritatem manifestavit et per misericordiam Dei et gratiam Christi et carnaliter et spiritualiter ut filium suum in fide educavit*³²⁷).—Ca episcopi de Durostorum întimpinăm apoi deabia la conciliul din Ephes, în 431, pe Iacobus, care împreună cu Dorotheus din Marcianopolis, ia parte, ca opo-

³²⁶) Textul la Waitz, *Leben und Lehre des Ulfila*, p. 18 sqq.; cf p 26 și 34 sqq.—Noua ediție, a lui Fr Kauffmann, Strassburg, 1899, n'am avut-o la îndemână

³²⁷) Ed Waitz, p 19 sq Cf comentariul editorului, p. 26 sqq.

zant, la conciliabulul ephesin ³²⁸), —iar pe la 458 e episcop Monophilus ³²⁹). În sec. VI—VII e de pus Dulcissimus, constatat într-o inscripție greacă din Odessus ³³⁰), unde a fost înmormântat ³³¹). În evul mediu apar iarăși episcopi de Durostorum, dar ei nu mai sânt reprezentanți ai culturai romane aici, și de aceea deocamdată nu ne interesează.

Mai în sus pe Dunăre se constată un episcopat la *Apiaria* ³³²): pe la 402 e aici episcop Lupicinus, iar pe la 458 Martialis ³³³): ambii, după nume, de origine romană; mai departe unul la *Sexantaprista*: Polycarpus, probabil în secolul al IV-lea ³³⁴): singurul cunoscut aici, și despre care Socrates, *hist. eccl.*, VII, 36, ne spune că a fost mutat la Nicopolis, în Thracia, probabil din lipsa de poporeni, retrași în interiorul provinciei din pricina năvălirilor. Și mai în susul fluviului găsim un episcopat la *Novae*: Petronius, la Ephes, 431,—Secundinus, c. 449,—Petrus, c. 458 ³³⁵): toți cu nume romane, —și un al patrulea, nenumit, tocmai pe la 596: de unde reese că vizita făcută de Goți și Rugi cu Theoderich și Friedrich prin anii 480 și urm. la Novae ³³⁶), nu a distrus chiar de tot Romanismul de aici. Mai sus de Novae se află, pe Dunăre, *Oescus* (în Dacia ripensis), unde am constatat deasemenea Romani creștini pe la a. 400 ³³⁷). — Rămâne dintre episcopatele moesice antice,

³²⁸) Mansi, IV, col. 1270; cf. Hefele II², p. 195.

³²⁹) Mansi, VII, 546; vezi mai sus, nota 323.

³³⁰) Cf mai sus, p. 58.

³³¹) Kalinka, n. 361

³³²) Cf. Le Quien, *o. c.*, I, col. 1225 sq

³³³) Mansi, VII, 546; vezi mai sus, nota 323

³³⁴) Socrates, *hist. eccl.*, VII, 36, nu dă nici-o lămurire asupra lui, în afară de mutarea dela Sexantaprista la Nicopolis

³³⁵) Mansi, VII, 546; vezi mai sus, nota 323.

³³⁶) Vezi *vita Severini*, c. 44 și cf. R. Pallmann, *Geschichte der Volkerwanderung*, II, Weimar, 1864, p. 422 sqq. și în special p. 431 sqq., și E. v. Wietersheim, *Geschichte der Volkerwanderung*, ed. 2, de F. Dahn, II, p. 305 și 326 sqq.

³³⁷) Vezi mai sus, p. 61

cunoscute, numai cel dela *Comea*, pe care nu-l putem identifica, și al cărui episcop Marcus apare printre subscriitorii conciliului dela Nicaea (325) ³³⁸⁾.

În Scythia minor nu se cunosc decât episcopii din Tomi : biserica metropolitană a provinciei ³³⁹⁾. Ce-i dreptul, șirul lor e aproape complet : Evangelicus pe vremea lui Diocletian, Philius pe vremea lui Licinius — apoi un gol ³⁴⁰⁾, — pe urmă Bretanio pe vremea lui Valens, Geron-tius la al doilea conciliu oecumenic ³⁴¹⁾ din Constantinopol în a. 381, Theotimus pe la 400 ³⁴²⁾, Timotheus la synodul din Ephes în a. 431 ³⁴³⁾, Ioannes până la a. 448, Alexander

³³⁸⁾ Mansi, II, col 696 și 701 ; după alte mspte, numit Mar-rius : Le Quien *o. c.*, I, col 1225, care observă cu privire la acest episcop, că, după nume, și el, ca și cei doi episcopi din Apiaria, e un «homo Latini sermonis potius quam Graeci». Cât despre oraș, Le Quien scoate dintr'un izvor medieval știrea că «Comea e acel oraș al Moesiei, pe care chaganul Avarilor, pe vremea lui Mauri-cius (582—602), intrând în această provincie, a încercat zadarnic să-l ocupe».

³³⁹⁾ Cf. Gelzer, *art. cit.* în *Jahrbucher f. protest. Theol.* XII, 1886, p. 342 : episcopul de Tomi eră autocefal : Sozomenus, VI, 21,—și cp. observațiile mele de mai sus, nota 322, unde am dat toată lite-ratura chestiunii. — Cf. în special asupra creștinismului Scythiei mici, R. Netzhammer, *Das altchristliche Tomi. Eine Kirchengeschich-tliche Studie*, Salzburg 1903,—în traducere românească, *Creștină-tatea în vechea Tomi*, Baia Mare 1904.

³⁴⁰⁾ Căci Theophilus al «Gothiei» (a. 325), pe care Le Quien, după Valesius, îl localizează în Tomi, am văzut mai sus, nota 27 și p. 13 cu n. 35, că nu poate fi în nici-un caz căutat la Sudul Dunării.

³⁴¹⁾ Unde îl vedem subscriind împreună cu Aetherius din Chersones și Sebastianus din Anchialus : Mansi, III, col. 568 sqq. și Hefele II², p. 4 sqq.

³⁴²⁾ Cf. Baronius, *Annales ecclesiastici*, ed Themer, VI, p. 355 sq. și 373, sub a. 402, relațiile lui Theotimus cu Hunii, poveș-tite mai ales după Sozomenus, VII, 27. — Waitz, *Leben u. Lehre des Ulfila*, p. 56, bănuiește că Theotimus ar fi fost, c. și Auxentius din Durostorum, un școlar al lui Ulfila, ba poate chiar de neam Got, întrucât Sozomenus VII, 26, îl numește «Scyth»

³⁴³⁾ Printre orthodoxi, împreună cu Athanasius din Develtum și Apollonia (Mansi, IV, 1211 sq ; cf col. 1368), spre deosebire

la conciliul din Constantinopol în a. 449, Theotimus II contemporanul împăratului Leo (457—74)³⁴⁴), Paternus pe vremea lui Iustin, Valentinianus c. 550³⁴⁵).

În scurt, putem admite ca sigură existența elementului roman creștin la Dunăre până către anul 600. Centrele principale ale Romanismului din Moesia inferioară sânt orașele dunărene: Oescus, Novae, Prista, Apiaria, Durostorum, iar mai înlăuntrul provinciei, Nicopolis, Abrittus și altele mai puțin însemnate³⁴⁶): la toate, firește, făcând restricția: întrucât s'au putut adăposti și salva în cursul năvălirilor. Cât privește celelalte centre moesice, ca Marcianopolis, Tomi, Istrus, Tropaeum, Axio-polis și altele, în strânse legături cu cultura grecească, după cât putem conchide din puținele știri ce avem asupra lor, se pare, că în ele Elenismul s'a întărit mereu, în aceeași măsură în care și imperiul roman

de Dorotheus din Marcianopolis și Iacobus din Durostorum, cari făceau parte din opoziție (Mansi, IV, col. 1235 și 1270; Hefele II², 195)

³⁴⁴) Mansi, VII, 545: epistola Theotimi episcopi Scythiae ad Leonem Imperatorem

³⁴⁵) Bine cunoscut prin corespondența sa cu papa Vigilius: vezi documentele la Mansi, IX, col. 351 sqq —Că Tropaeum Traian ar fi fost, după căderea orașului Tomi, reședința episcopală scythică, și anume, la a. 787 (synodul al VII-lea oecumenic) ar fi documentat ca scaun episcopal, cum e înclinat a crede Monseniorul Netzhammer, *Die christl. Altert. d. Dobrogea*, p. 37 sq., mă îndoiesc: Tropaeum trebuie să fi fost la această dată—mai probabil—pierdut pentru civilizație

³⁴⁶) Un argument pentru Romanismul Moesiei secunde (în limitele acestea restrânse, adică în fâșia Oescus-Novae-Durostorum-Abrittus-Marcianopolis-Nicopolis), ar fi scrisoarea redactată numai pe latinește a episcopilor acestei provincii (din Abrittus, Apiaria, Dorostorum, Nicopolis, Novae și Odessus), adresată la a. 458, împăratului Leo, ca răspuns synodal la o întrebare pusă de el, cu privire la uciderea S. Proterius din Alexandria și la conciliul din CalcheJon, tuturor episcopilor din Imperiu (Mansi, VII, 546—47): vezi mai sus, la fiecare oraș în parte, și cf. Le Quien, *o. c.*, I, 1217.

de Răsărit devenia «byzantin», și Romanismul lor a fost numai vegetativ, pasiv, iar nu roditor ca în vechile lagăre romane dela Dunăre.

* * *

Către anul 300 Creștinismul în forma latină ajunsese dară biruitor până la Dunăre: pe toată întinderea ei: dela lagărele raetice, din Regina, și până la cele scythice, din Noviodunum.

La anul 325, dincolo de Dunăre, undeva în Gothia, egal unde, există chiar un episcopat «gotic».

Înspre anul 350 toate orașele de frunte ale celor două Moesii erau reședințe episcopale: numai în Moesia superioară existau cel puțin zece episcopate cu limba de propagandă latină.— În Moesia inferioară Romanismul creștin își împărția însă adepții cu Elenismul creștin: Scythia mică eră aproape toată greacă.

Cam pe aceeași vreme se întâmplase și dincolo de Dunăre un eveniment hotărîtor: Goții primiseră Creștinismul—în special prin Ulfila—în forma orientală: ariană și greacă; terminologia creștină a limbei gotice se formase cu ajutorul limbei grecești nu al celei latine: pentru toate timpurile viitoare lumea germanică și apoi prin ea—ori și direct dela izvor—cea slavă, aveă a numi *biserica* nu cu numele ei primitiv creștin, greco-latin, *ecclesia*, ori cu cel specific latino-roman, deși de origine greacă, *basilica*, ci cu cel grec—îi putem zice byzantin: caracteristic secolului al IV-lea—*κρητικόν*³⁴⁷).

În foasta Dacie a lui Traian propovăduia însă pe la a. 390 episcopul *latin* al Remesianeii, Sf. Nicetas.

Și acum să luăm lucrurile după firul lor, cerce-tând veac de veac răspândirea Creștinismului în Nor-dul Dunării de jos.

³⁴⁷) Resp. *κρητική*. Pentru amănunte, vezi mai jos, p. a II-a a acestor «Contribuții».

II

Că în Dacia traiană trebuie să fi fost creștini și înainte de a. 270, e o necesitate logic-istorică: toate credințele atunci existente în Imperiu se întâlnesc și în Dacia—și mai ales cele orientale, dintre care vre-o câteva apar chiar numai aici,—iar printre mulții orientali romanizați veniți în Dacia spre a o coloniza, un mare număr era din vechile provincii creștine, missionate de înșiși apostolii Domnului: Syria, Galatia, provincia Asia, etc.

Concluzia aceasta s'ar părea că e întărită și de o afirmare a lui Tertullian, care în primii ani ai secolului al III-lea declară, că până la cele mai îndepărtate neamuri ale pământului, printre cari d. p. Sarmații și *Dacii* și Germanii și Scythii, a ajuns numele lui Christus și credința în el ³⁴⁸).—Lăsând acum la o parte societatea dubioasă, în care sânt menționați «Dacii»: cu Sarmații, Germanii și Scythii, mărturia lui Tertullian e însă chiar de-adreptul anulată printr'o alta, de câteva decenii mai pe urmă, a lui Origenes, care, înainte de 250, raportându-se în chip evident la mărturia lui Tertullian, afirmă că națiunile pomenite de acesta nu au auzit încă cuvântul evangheliei ³⁴⁹). Iată față în față cele două mărturii ³⁵⁰):

³⁴⁸) *Adv. Iudaeos*, 7.

³⁴⁹) *In Matth. comment.* ser. 39, ad Matth. 24, 9 sq.

³⁵⁰) La Harnack. *Mission*², II, p. 9 și 11, — unde, p. 21 sq., e de văzut valoarea deosebită, față de toți ceilalți predecesori, a lui Origenes ca istoric al «missiunii», și dimpotrivă, p. 74, n. 3, lipsa de precizie și conștiențiozitate a lui Tertullian în afirmările sale.

Tertullian :

...et Galliarum diversae nationes, et Britannorum inaccessa Romanis loca, Christo vero subdita, et Sarmatarum et Dacorum et Germanorum et Scytharum et abditarum multarum gentium et provinciarum...

Origenes :

Quid autem dicamus de Britannis aut Germanis, qui sunt circa Oceanum, vel apud barbaros, Dacos et Sarmatas et Scythas, quorum plurimi nondum audierunt evangelii verbum, audituri sunt autem in ipsa saeculi consummatione.

Prin urmare izvoarele literare nu ne dau nimic sigur ³⁵¹⁾ asupra Creștinismului din stânga Dunării înainte de anul 250.— Dimpotrivă un izvor de o altă natură ne documentează în chip definitiv existența Creștinismului în Dacia traiană încă dinaintea de anul 270.

Anume, printre inscripțiile din Napoca e una, care începe ca toate celelalte cu *D(is) M(anibus)*—și poate de aceea nici n'a fost până acum luată în seamă—dar isprăvește cu monogramul sacru: ceeace merită măcar atenția unei respingeri ca neautentică ³⁵²⁾.

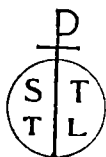
Inscripția a fost săpată pe un sarcofag de piatră, care la descoperire—c. 1500—conținea încă oase și vase de lut: unde se mai află acum acest sarcofag, editorii

³⁵¹⁾ Jung, ce-i dreptul, caută, în *Wiener Studien*, XIV, 1892, p. 241 sqq., «*Zu Tertullians auswärtigen Beziehungen*», să dovedească veracitatea lui Tertullian, atunci când afirmă că erau creștini și în Dacia: Tertullian ar fi avut informație directă dela Africanii din Dacia. E curios că Jung, și în acest articol și în *Fasten der Provinz Dacien*, p. 47, nu oferă asupra Creștinismului în Dacia decât ipoteze, deși ar fi putut cită în sprijinul său și al lui Tertullian cel puțin inscripția, sigur creștină, din Napoca, pe care o interpretez mai jos.

³⁵²⁾ Eu însu-mi m'am făcut vinovat în scrierea mea despre *Organizația provinciei Dacia traiană*, București, 1906, p. 52, n. 2, de această scăpare din vedere; cauza e, că atunci nu eram încă familiarizat cu problemele speciale ale archeologiei creștine

Corpului inscr. lat. nu știu; noi nu cunoaștem inscripția decât din manuscriptele umanistului Mezerzius (c. a. 1516), care a fost completat—de pildă în ce ne privește: tocmai cu lămurirea că inscripția eră pe un sarcofag—de continuatorul său Lazius († 1565). Îndoială asupra existenței monogramului sacru la finele inscripției, nu poate fi, căci cele mai bune manuscripte cuprinzând descrierea colecției lui Mezerzius, anume Accursius și Vindobonensis, ne dau inscripția cu tot cu monogramul ³⁵³):

D . M
A V R E L I A . m a R i N A
V I X . A N N . X V I I . A V R
M A R I N I A N V S . F I L
E I V S . V I X A N N O . I
M . I I I I . A V R . B A B V S
V E T . P A T E R . P

D(is) M(anibus). Aurelia [Ma]r[r]na vix(it) ann(is) XVII. Aur(elius) Marimanus fil(ius) eius vix(it) anno I, m(ensibus) IIII. Aur(elius) Babus vet(eranus) pater p(osuit).
În monogram: *s(it) t(ibi) t(erra) l(evis).*

Prima întrebare, ce se pune la vederea acestei inscripții e, cum se împacă formula *Dis Manibus* cu monogramul creștin. Archeologia creștină ne răspunde însă cu câteva *sute* ³⁶⁴) de inscripții analoage: citez numai una,

³⁵³) Pentru toate aceste informații, cf. Mommsen în CIL. III, p. 153 și 154.

³⁶⁴) Numai până la anul 1881 strânsese Ferdinand Becker, în monografia sa *Die heidnische Weiheformel D M auf altchristlichen Grabsteinen*, Gera, 1881, respectabila sumă de 100 (signature + 17

din toate punctele de vedere asemănătoare inscripției noastre, și și mai paradoxală încă, prin unirea directă, și de astădată în adevăr rară ³⁵⁵), a celor două elemente contrare:

D(is) M(anibus) s(acrum) sig[no] C[hristi]. Fl[a]via V[ell?]eia matrona tribuni, domina mancipio[r]ju(m) vixit an[no]s XXIII. In [d]omo dei posita est. La dreapta, într-o cunună: ✱ ³⁵⁶).

Așă dar tot o femeie din cercurile militare, tot din părțile noastre ³⁵⁷): din Larissa, în provincia Macedonia: centru creștin încă de pe vremea lui Antoninus Pius ³⁵⁸),— și tot cam din aceeași vreme — în orice caz nu mult mai târzie — ca inscripția din Napoca: aceasta, cum vom vedea, fiind cam de prin anii 235. Ceeace dă o valoare deosebită inscripției din Larissa, e că mai căpătăm și lămurirea, cum că inscripția cu *Dis Manibus sacrum, in domo dei posita est*: aceasta arată că nici chiar Biserica nu mai dădea vre-o atenție vechii formule păgâne, deve-

numai probabile). Și încă chiar atunci colecția lui nu eră completă, căci de pildă inscripția noastră i-a rămas necunoscută. Dela 1881 încoace s'au mai descoperit însă o mulțime, și cum arheologia creștină și săpăturile speciale ale ei sânt de-abia la început, e speranță ca numărul inscripțiilor respective să fie și mai mult crescut.—Importantă și hotărîtoare pentru inscripția noastră e în orice caz concluzia lui Becker, că «majoritatea inscripțiilor prevăzute cu siglele *D · M* aparține veacului al III-lea (!) și timpului lui Constantin» (p. 67).

³⁵⁵) Cf. vorbele editorului inscr. în CIL. III, la n. 7315: «iunctae formulae *dis manibus sacrum et signo Christi* non magnopere offendunt, quamquam iuxta positae vix alibi redeunt» (!). Întâlnim, ce-i dreptul, nouă exemple la Becker, *o. c.*, (n. 4. 5. 53. 76. 77—80. 87) dar numai în felul: *D · M · ✱* ori *D ✱ M*, etc.

³⁵⁶) Necunoscută lui Becker; în CIL. III, 7315, unde e de comparat interpretarea celorlalte părți ale inscripției, cari pe noi nu ne interesează acum direct.

³⁵⁷) Și mai aproape de noi sânt inscripțiile creștine cu *D · M*, găsite în Salonae, în CIL. III, 9414 și 9593.

³⁵⁸) Cf. Harnack, *Mission* ², II, p. 76 și 199.

nite cu timpul o simplă indicație a monumentelor funereare ca atare ³⁵⁹).

În ce privește acum celelalte două formule sepulcrale ale inscripției din Napoca: *p(osuit)* și *s(it) t(ibi) t(erra) l(evis)*, ambele sânt bine cunoscute ca specific creștine ³⁶⁰).—Despre forma monogramului sacru, †, în comparație cu cealaltă, mai răspândită, ✕, e de spus numai atât: ambele (cu diferitele lor variații) se întîmpină pe inscripții încă dinainte de Constantin, iar dela el înainte și pe monete, foarte des. Care din cele două semne e mai vechiu, e greu de hotărît. V. Schultze ³⁶¹) crede că forma aflătoare și pe inscripția din Napoca, adică *cruz monogrammatica*, †, e mai veche decât cealaltă, și că Lactantius în *de mort. pers.* 44, descriind semnul militar

³⁵⁹) Cf. C. M. Kaufmann, *o. c.*, p. 198: «Doch ist diese Bezeichnung D M (*dis manibus*), D · M · S (*dis manibus sacrum*) Θ · Κ (θεοῖς καταχθονίοις) an der Spitze der Epitaphien bald nur gedankenlose Folge alter Übung, bald einfache Kennzeichnung des Steines als Grabmal, wenn man nicht anzunehmen hat, dass Christen schon behauene und mit dem Vermerk D · M versehene Epitaphien beim Lapiciden kauften. Selbst in Fallen, wo neben der Formel ein Monogramm Christi erscheint, ist nicht etwa ein christliches *Deo maximo* oder dgl. herauszulesen. Im ubrigen ist die Formel in der ältesten Zeit sowie vom Ende des vierten Jahrhunderts ab seltener». La cele spuse de Kaufmann adaog dela mine o nouă dovadă, de totală lipsă de înțeles concret a formulei D · M. Pe o inscripție greacă găsită nu de mult în Senia (Dalmatia nordică), unde am constatat mai sus (p. 27) și prezența altor orientali, întâlnim pe un cetățean din Bithynia, care-și pune, pe grecește (!),

următoarea inscripție: Δ · M ^ΛΜ · ΚΛΑΥΔΙΟC | ΜΑΡΚΕΙΑΝΟC | Μ · ΚΛΑΥΔΙΟY (sic) | ΤΡΑ | ΤΟΝΕΙΚΟY | ΥΙΟC · ΝΕΙΚΟΜΗΔΕΥC
ΖΗCΑCΑΕΤΗ ΙC · ΕΝΘΑΔΕ (sic) ΚΕΙΜΑΙ: respectivul pare nici să nu mai fi știut ce înseamnă Δ · M și că pe grecește e Θ · Κ (vezi mai sus): CIL. III, 15094. Cf. și la Becker, *o. c.*, n. 14, o inscripție greacă (*creștină!*) cu D · M.

³⁶⁰) Cf. mai sus p. 20 sq. și CIL. III, 8752, și add. p. 2261: *Octaviae Evagriae... Ulpius Asclepius con[frater in] ✕ p(osuit)*; vezi G.-B. de Rossi, *Inscr. Christ. Urb. Romae, passim*.

³⁶¹) *Archäologie der altchristlichen Kunst*, p. 266

creștin dat în a. 312 de Constantin, armatei sale, se gândește la această formă. Totuși alții explică monogramul lui Lactantius ca având o altă formă: $\otimes$ ³⁶²).—Sigur e, în ce ne privește, că monogramul inscripției din Napoca nu e, nici ca formă, nici ca vechime³⁶³), în contrazicere cu celelalte monumente epigrafice creștine³⁶⁴).

Trecând acum la însuși cuprinsul inscripției, observăm, că numele persoanelor pomenite în ea nu sânt obicinuite. Cei doi adormiți întru Domnul: Aurelia Marina și fiul ei Aurelius Marinianus, poartă cognumele *Marinus*, despre care știm, că e oriental³⁶⁵); și anume, după părerea învățaților Hettner, Braun și Cumont, în special commagenic (din Syria Commagene)³⁶⁶): printre orientali din Ampelum, întâlnim ca *sacerdotes Iovis optimi maximi Dolicheni*³⁶⁷) [resp. *I. o. m. Commagenorum ae-*

³⁶²) Fără cerc Cf. d p Dalton, *Guide*, p 19. Această formă ne e atestată de inscripția greacă, veche creștină, din Constanța, fixată de noi mai sus, p. 62 la trecerea din secolul al III-lea în al IV-lea.

³⁶³) Cf. mai sus, nota 354, concluzia lui Becker asupra vechimeii inscripțiilor creștine cu *Dis Manibus*.

³⁶⁴) Cf. asupra monogramului sacru pe inscripții și monete, și Kaufmann, *o. c.*, p. 296 sqq. și 597 sqq.

³⁶⁵) Amintesc printre alte exemple (v. mai jos), că tatăl împăratului Philippus Arabs, șeic-ul arab din Haurân, se numea *Marinus* și supt acest nume a și fost consacrat de senat ca *divus* (cf. K. J. Neumann, *der rom. Staat und die allg. Kirche* I, p. 246)

³⁶⁶) F. Cumont, *Les dieux éternels des inscriptions latines* în *Revue archéologique* 1888, vol. 11, p. 190, citează inscripțiile din Ampelum, în Dacia, asupra cărora revin și eu mai jos, și apoi, în n. 4, adaugă: «ce *cognomen* (Marinus) se retrouve neuf fois sur les inscr. de *Jupiter Dolichenus* Hettner, p. 9, 10 [e vorba de dissertația lui Felix Hettner, *De Iove Dolicheno*, Bonn, 1877, în locul căreia acum e de folosit o altă disertație mai nouă asupra aceluiași subiect de A. H. Kan, *De Iovis Dolicheni cultu*, Groningae, 1901]. *C'est un nom commagénien*, d'après l'ingenieuse correction de Braun (*Jahrb. des V. f. Alt. Rh.* XXXII, p. 98), qui change *Nonagen.* en *Comagen.* dans CIL. X, 3456». Concluzia lui Cumont e poate prea categorică: orientalismul numelui e însă în orice caz asigurat.

³⁶⁷) CIL. III, 7835.

terni] ³⁶⁸⁾ pe următorii syrieni: Marinus Mariani Bas[us?], Aurelius Marinus, Addebar Semei și Oceanus Socratis ³⁶⁹⁾.—Numele tatălui Aureliei Marina, Aurelius Babus ³⁷⁰⁾, e unic în tot volumul al III-lea al Corpului inscr. lat. (Illyricul și Orientul), afară numai dacă în inscripția de mai sus, din Ampelum, nu avem a emendă pe Marinus Mariani Bas[us?] în — Ba[bus], căpătând astfel și pentru Aurelius Babus determinarea precisă a patriei: Syria Commagene.

Dar nu avem nevoie de această determinare: e de ajuns, că putem hotărî origina în general orientală ³⁷¹⁾ a persoanelor inscripției napocense. Totuși inscripțiile ne dau și alte lămuriri. Tocmai în Napoca se constată existența a două mari corporații religioase de orientali: din «Asia» și din Galatia. Cei din Galatia apar pe vremea lui Antoninus Pius, ca adoratori ai zeului lor suprem din orașul Tavia: *Iovi optimo maximo Tavianopro salute Imperatoris Antonini et Marci Aurelii Caesaris, Galatae consistentes municipio posierunt* ³⁷²⁾; iar dela «Asiani» ne-a rămas lista membrilor colegiului lor, alcătuită la anul 235, și săpată în piatră de unul din membrii lui, Zoilianus ³⁷³⁾: printre ei se disting un întreg șir de *Suri*, Syrieni ³⁷⁴⁾. Însfârșit, din Caria, găsim pe un Aurelius

³⁶⁸⁾ CIL. III, 7834.

³⁶⁹⁾ L. c. în n. 367 și 368

³⁷⁰⁾ *Babus*, cu această ortografie și terminație,—căci cu doi *b* și cu suf *uus*, el se întâlnește pe mai multe inscripții, și e de origine italică. Cognumele nostru pare însă a sta în legătură cu *Ba-bylas*, și alte cognume orientale.—Cf. *Thes. ling. Lat.*, s. v.

³⁷¹⁾ La această concluzie de ordin mai general, ne îndeamnă și alte știri, ca de pildă aceea din Eusebius, *hist. eccl.*, VII, 15, asupra oțiterului *Marinus* din Caesarea Cappadociei, care a suferit martiriul pe vremea lui Gallienus: cf. Harnack, *Mission*², II, p. 46-

³⁷²⁾ CIL. III, 860.

³⁷³⁾ CIL. III, 870: SEVERO ET QVINTIANO COS NOMINA ASIANORVM | GERMANVS—*SPIRAR* ch *AES* |... —EPIPODIA MATER...: unul *spirarcha*, cealaltă *mater* a colegiului!

³⁷⁴⁾ Rând 17 sqq.

Alexander ca adorator al zeului suprem al patriei sale Eriza, oraș la Nord de Cibyra, *Iupiter optimus maximus E-rusenus*³⁷⁵). — Față de această mulțime de coloniști «asiani», e oarecum firesc ca și Aurelius Babus al nostru, cu fiica și nepotul său, să fie sau «asiani», sau, mai precis, syrieni.

Dacă însă admitem ca stabilită această origine orientală, atunci creștinismul familiei veteranului nostru e foarte ușor de explicat: știm doară că încă din secolul I, înainte de Traian, întreaga Syrie și Asie erau cucerite pentru creștinism, și, în special, tocmai ținuturile pomenite mai sus în inscripțiile din Napoca: Syria, cu Antiochia, — Galatia, — Cappadocia, — Cilicia, cu Tarsus, — Pisidia, Pamphilia, Caria, etc., și mai presus de toate orașele de pe coasta Syriei și Asiei mici³⁷⁶). Că din aceste ținuturi avem a căuta în Dacia nu numai coloniști: meseriași și negustori, ci și soldați, resp. veterani, cum e Babus al nostru, ne dovedește următoarea inscripție din Micia, însemnata garnizoană din Apusul Daciei: *Dis Manibus memoriae C. Licini Coll(ina tribu) Caesarea Pontici, veterani alae I Augustae [I]ture]o[r(um):* numele ălei e sigur], *vixit annos L, [militavit annos...] Licin[iu]s Eup[r]jepes [libertus] p(atrono)ff(ecit)*³⁷⁷). *Caesarea Palestinei*³⁷⁸), de unde se trăgea veteranul

³⁷⁵) CIL. III, 859.

³⁷⁶) Nu pot intra aici în alte [amănunte și de aceea trimet numai, la cele două cărți clasice cu privire la misiunea creștină în vremea apostolică: C. Weizsacker, *Das apostolische Zeitalter der christlichen Kirche*, III. Aufl. Tübingen u. Leipzig 1902. — și W. M. Ramsay, *The Church in the Roman empire before A. D. 170*. 7. ed. London 1903, — la cari sânt încă de adăogat scrierile aceluiași autor *St. Paul the Traveller and the Roman Citizen*, și *A historical Commentary on St. Paul's Epistle to the Galatians*, Londra, — și opera lui Ernest Renan, *Histoire des origines du Christianisme*, 7 vol., — iar pe scurt Harnack, *Mission u. Ausbreitung*, ed. 2.

³⁷⁷) CIL. III, 1382.

³⁷⁸) Cf. Mommsen la CIL. III, 1382. — După toate probabilitățile nu poate fi vorba de o altă Caesarea (v. pentru tribus Collina

C. Licinius Ponticus, e cunoscută ca centru creștin încă din vremile apostolice, — și fără să îndrăznesc a face vre-o ipoteză, accentuez totuși faptul, că inscripția lui Ponticus cuprinde o formulă vrednică de luare a-minte: *Dis Manibus memoriae*, din care cuvântul *memoria* în formula *bonae memoriae* e aproape o caracteristică a inscripțiilor creștine ³⁷⁹⁾, — iar *fecit*, dela sfârșitul inscripției, intră deasemenea și în formularul creștin ³⁸⁰⁾.

La faptul că Babus e un veteran, nu cred de pri-sos a adăugă observația făcută de istoricii bisericești ³⁸¹⁾, că în special în Illyricum (la care Dacia aparțineă și cultural și administrativ), martyriile soldaților sânt deosebit de numeroase ³⁸²⁾.

Mai rămâne întrebarea: cum se explică îndrăzneala lui Babus de a pune pe sarcofagul alor săi monogramul sacru și de a se arătă astfel și pe sine însuși ca creștin? Omeneste, lucrul e de înțeles chiar în împrejurările obicinuite, de persecuție a creștinilor: Babus pierduse tot ce mai aveă pe lume, și-i eră indiferent, dacă și pe el îl vor uide pentru credința sa. Dar existența monogramului pe sarcofag își poate găsi și o explicare pur istorică. — Anume, am văzut mai sus, că actul de constituire (ori reconstituire) a colegiului

CIL. III, 1382 și 6580 I, 3. 12 și cf. W Kubitschek, *Imperium Romanum tributum descriptum*, p. 258, cu observația, că, propriu zis, Caesarea ținea de tribus Quirina).

³⁷⁹⁾ Cf. Kaufmann, *o. c.*, p. 199 și inscripțiile de pe pag 40 sq. ale acestui studiu

³⁸⁰⁾ Idem, *ibidem*

³⁸¹⁾ Cf. Harnack, *Mission* ², II, 201

³⁸²⁾ Cf. în general asupra răspândirii Creștinismului printre soldați, Harnack, *o. c.*, II, p. 41 sqq. și, mai ales, monografia aceluiași autor *Militia Christi*, Tübingen 1905, unde, p. 119 sqq., sânt de comparat actele martyriului *veteranului Iulius din Durostorum*! Cf. însă și inscripția din Salonae a Octaviei Evagria, pusă de un *confrater in X (Christo)* (CIL. III, 8752 și add. p. 2261), precum și inscripția din Larissa, mai sus pomenită: CIL. III, 7315.

Asianilor din Napoca e datat din a. 235. Aceasta ne îndeamnă să atribuim cam tot aceleiași vremi și inscripția «asianului» Aurelius Babus: în orice caz, chiar fără de inscripția din a. 235, mărturia creștină din Napoca, din pricina monogramului sacru—atât ca formă, cât și în sine însuși: el apare pe inscripții de-abia în acest timp—nu poate fi pusă mai de vreme de secolul al III-lea. Dar, în prima jumătate a acestui veac (cât și Dacia e încă romană), tronul Romei e ocupat de doi împărați orientali (un syrian și un arab): Severus Alexander și Philippus Arabs, cari au fost așa de binevoitori creștinilor, încât tradiția recunoscătoare a acestora a încercat chiar să facă din ei adepți ai noiei credințe³⁸³). Îndrăzneala, pe care pretutindeni în Imperiu și-o iau creștinii în apărarea drepturilor lor față de păgâni³⁸⁴), l'a făcut și pe Aurelius Babus din Napoca să mărturisească în public credința creștină a sa și alor săi.

Inscripția noastră, după cele expuse mai sus, ne documentează în chip categoric existența Creștinismului în Dacia traiană în prima jumătate a secolului al III-lea. Că veteranul nostru nu eră singurul creștin în Dacia în acea vreme, e dela sine înțeles. Că Creștinismul dela această dată înainte n'a mai încetat nici-un moment de a exista în stânga Dunării, cred că nu e nevoie să mai fie demonstrat. Faptul că autoritatea publică ro-

³⁸³) Cf. în această privință, n special K. J. Neumann, *o. c.*, p. 207 sqq și 231 sqq, unde se găsesc strânse toate izvoarele, păgâne și creștine, privitoare la chestiune. Altfel, orice istorie a imperiului roman

³⁸⁴) Clasic e locul din *Hist. Aug., v. Alex. Sev.* 49, 6: *cum Christiani quendam locum, qui publicus fuerat, occupassent, contra popinarum dicerent, sibi eum debere, rescipsit, melius esse, ut quemadmodumcumque illic deus colatur, quam popinarius dedatur*, — de unde se vede că creștinii începuseră pe vremea lui Severus Alexander să-și clădească lăcașuri de cult speciale, ne mai mulțămindu-se cu simplele încăperi ale caselor particulare. — Cf. J. P. Kirsch, *Die christlichen Cultusgebäude im Altertum*, p. 4 sqq.

mană încetează curând după Filip Arabul de a mai avea vre-o înrăurire asupra Daciei traiane, a fost fără îndoială deosebit de binevenit creștinilor de aici.

Dacă acum creștinismul daco-roman e, precum văzurăm, constatat pe monumente publice cu mult înainte de a apare măcar prin martyrologii în alte provincii ale Illyricului, cauza cred că trebuie căutată numai în aducerea lui *directă* din Răsărit — coloniștii lui Traian au venit în mare parte din Orientul creștin — și, ca urmare, în vechimea comunității creștine din Dacia, care va fi dat membrilor ei o oarecare încredere în puterea lor de rezistență chiar la ocazia unei lupte publice cu păgânismul predominant în provincie. Ce-i dreptul, păgânismul acesta devenise el însuși așa de «monotheist», în urma syncretismului consequent al diferitelor culte, solare (ca metafizică) și salvatoare (ca theologie), încât păgânismul daco-roman va fi fost — ca și aiurea — mai mult un fel de γνῶσις, decât o adevărată idololatrie: câteva probe vom da mai jos: acum constatăm numai faptele ³⁸⁵).

E bine însă să accentuăm chiar acum un fapt hotărîtor: creștinismul latin al strămoșilor noștri e, în

³⁸⁵) Literatura modernă asupra syncretismului și gnosticismului antic, fie păgân, fie creștin, fie păgâno-creștin, e enormă chiar acum: ea totuși crește mereu, în specie în Germania, din pricina direcției noi, genetice-comparative, date istoriei religiunilor de Usener, Dieterich, englezul Frazer și alții, direcție care s'a dovedit extraordinar de rodnică în rezultate noi asupra evoluției ideilor religioase ale umanității, și care deci atrage tot mai mulți învățați în sfera ei de acțiune. Cred de prisos a mai da aici o listă de cărți asupra syncretismului și gnosei și trimet numai la cartea des citată a lui Harnack, *Mission und Ausbreitung des Christentums*, unde, în special cultul syncretistic al lui Asclepius ca «mântuitor»: pe vremea lui Origenes, o primejdie capitală pentru doctrina salvatoare creștină, — e minunat expus; bibliografia diferitelor chestiuni se poate găsi, în parte, apoi, tot acolo, și, la mine, mai sus, p, 27, n. 87.

terminologia sa romană, mai nou decât secolul al treilea: lucrul acesta, dacă va fi dovedit mai jos, va arăta că creștinismul nostru nu e—ca religie națională—atâta original daco-roman, cât mai ales de origine misionară, răspândit cu repeziciune, în scurtă vreme, la o anume epocă dată. Un sâmbure vechiu-creștin a existat: l'am văzut mai sus; el a fost însă numai credința unei minorități a Daco-Romanilor și n'a avut în el însuși puterea de a cuceri întregul popor, fără alt ajutor strein.

Singurul izvor mai sigur, pe care putem clădi istoria creștinismului daco-roman după anul 250, e limba noastră: terminologia creștină³⁸⁶). Toate celelalte izvoare, de ordin propriu istoric, sânt neprecise și cu o valoare îndoelnică: ele nu capătă însemnătate decât în lumina concluziunilor trase din studiul istoric-comparativ al terminologiei noastre latine-creștine, resp. în general religioase. Vom începe dar cu acest izvor de informație³⁸⁷).

³⁸⁶) Asupra terminologiei noastre creștine de origine latină există un întreg șir de studii filologice speciale: W. Tomaschek, în *Zur Kunde der Hamus-Halbinsel*, în *Sitzb. d. k. Acad. d. W. z. Wien, phil.-hist. Cl.* XCIX, 1881, p. 486 sqq.; G. Chițu, *Cuvintele creștine în limba română în Columna lui Traian*, X, 1882, p. 452 sqq., 607 sqq., XI, 1883, p. 82 sqq.; L. Șăineanu, *Încercare asupra semasiologiei române*, București, 1887, p. 25 sqq.; C. Diculescu, *Vechimea Creștinismului la Români. Argumentul filologic*, București 1910; cea mai completă culegere de termeni, cu etymologiile lor, e cea a lui Diculescu.—Din toate aceste studii însă istoricul nu poate scoate decât simpla *etymologie* a cuvintelor noastre creștine: încercările de explicări genetice-culturale ale unor cuvinte ca *păgân*, *biserica*, *mormânt*, etc., ori mai ales generalizările istorice asupra originilor Creștinismului nostru, sânt deopotrivă de neexacție la filologul-istoric Tomaschek, în 1881, ca și la filologul-theolog Diculescu, în 1910.

³⁸⁷) În scrierea sa, *Zur Kunde der Hamus-Halbinsel*, l. c., p. 486 sqq., Tomaschek examinând elementele latine ale terminologiei noastre creștine, conchide că tocmai ele dovedesc imposibi-

Cuvântul specific creștin, folosit de toate popoarele romanice, *ecclesia*, lipsește în limba noastră. Acest cuvânt însă e tocmai cel mai vechiu termen creștin, atât pentru «comunitatea» credincioșilor, cât și pentru «lăcașul de cult» al lor»³⁵³): pretutindeni în Imperiu cuvântul *ecclesia*, în forma aceasta internațională, greco-latină, apare și pe inscripții ca termenul clasic al limbei po-

litatea «continuității» noastre în stânga Dunării. Astfel exclamă el, la p. 488, cu cunoscuta-i vivacitate: «die Verfechter der Continuität der romanischen Wohnsitze im traianischen Dacien mögen uns sagen, wie sich dieses Wort (*basilica* = biserică) im Karpatengebiet hatte im obigen Sinne (ca termen literar adică !) entwickeln und erhalten können — wenn sie einen Hexentanz der abenteuerlichsten Combinationen aufführen wollen», — iar la p. 489, după pură înșirare a etymologiilor câtorva termeni creștini latini din limba noastră: «schon die wenigen angeführten Worte — unbedenkliche Ratsel für die Anhänger der Continuität — beweisen, dass die Romanen der Hamushalbinsel (denn das traianische Dacien lassen wir endlich einmal ganz aus dem Spiele !) ihr Christentum—etc. (urmează anume ...descoperirea: «dass .. ihr Christentum (al nostru) nicht erst aus dem Munde der slowenischen und byzantinischen Monche zu horen bekamen»,—pentru care «ridiculus mus» nu eră de fel nevoie de o așa .. «pregătire» a muntelui de erudiție numit Tomaschek) — Cetitorul «contribuților» mele de față va vedea, că inscripțiile și de data asta l-au desmintit pe Tomaschek cu toată energia, iar că «partizanii continuității» n'au nevoie de nici-un «Hexentanz der abenteuerlichsten Combinationen», spre a dovedi un lucru, care și așa e logic-necesar și se poate chiar dispensa de demonstrare prin documente. — Notez că și Xenopol, *Istoria Românilor*, I, p. 428 și nota I, a luat poziție față de desfiderea de mai sus a lui Tomaschek, ce-i dreptul, fără de a explica mai precis originea și rostul cuvântului cu pricina, «*basilica* — biserică», în limba noastră.—Și mai notez, firește, nu cu plăcere, că din cetera articolului lui Tomaschek asupra terminologiei noastre creștine latine, nu m'am ales decât cu simplele bergeracade de mai sus

³⁵³) Cf. pentru toate chestiunile ce vor urma, cu privire la *ecclesia* = *basilica*, articolul lui P. Kretschmer, *Kirche, Dom, Munster* în *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*, XXXIX (XIX), 1906, p. 539 sqq.

pulare; termenii mai noi ³⁸⁹⁾, *dominicum* și *basilica*, pe grecește *κυριακόν* și *βασιλική*, au rămas numai ca expresii ale limbei literare bisericești. Încercarea părinților Bisericești de a încetățeni aceste cuvinte, prin predicele și scrierile lor, au rămas fără izbândă, pretutindeni unde Creștinismul se «popularizase» înainte de veacul al patrulea, când se ivesc noii termeni: prin urmare la toate popoarele romanice și în tot Răsăritul grec, unde *ἐκκλησία*, până azi, în greaca modernă, e termenul obicinuit pentru conceptul ce ne preocupă.

Illyricul latin, unde se pun originile poporului român, n'a făcut excepție dela regula de mai sus: «*ecclesia*» e singurul termen, pe care-l întâlnim aici în inscripții, și el reprezintă ca atare, precum am văzut mai sus, terminologia vulgară latină, creștină, a Illyricului. Prezența acestui termen nu se constată cumva numai în Dalmația, ci și în imediata apropiere a Daciei traiane: în Sirmium ³⁹⁰⁾ și în Remesiana ³⁹¹⁾: și anume, până târziu, în secolul al V-lea.

Cum stă acum lucrul cu ceilalți termeni azi obicinuți în celelalte limbi europene? Popoarele germanice și slavice au denumiri rezultate din cuvântul *κυριακόν* (resp. *κυριακή* [*οἰκία*]) ³⁹²⁾. Se știe însă, că Goții au fost creștinați de apostoli de limbă greacă ³⁹³⁾, tocmai

³⁸⁹⁾ Kretschmer, *l. c.*

³⁹⁰⁾ CIL. III, 14340, 3: *eccles]ie Sirm[iensis ep]isc[opus]* sec. IV.

³⁹¹⁾ CIL. III, 8259: *ecclesia [Pe]trus et...* sec. V.

³⁹²⁾ Kretschmer, *l. c.*, vorbește numai de *κυριακόν* — *dominicum*; e evident însă, că forma care stă d. p. la baza termenului german este *κυριακόν*, ci *κυριακή*, subînțeles *οἰκία*.

³⁹³⁾ Importante în această privință sânt în special scrisorile Sf. Vasile cel Mare (CLXIV și CLXV din a. 374) și ale Sf. Ioan Chrysostomul (XIV, CCVI, CCVII, din a. 404); dar chiar primii apostoli ai Goților — în sec. III — au fost tot Greci, creștini din Cappadocia, și, mai apoi, tot numai cu Răsăritul grecesc au rămas Goții în legături religioase: cf. Harnack, *Mission* ², II, p. 203—4 și în special Waitz, *Leben und Lehre des Ulfila*, Hannover, 1840 Vezi și mai jos, în lucrarea mea.

în prima jumătate a secolului al IV-lea, când termenul *κρητικόν* (vid. *κρητική*)³⁹⁴). «Moda însă a fost numai trecătoare»³⁹⁵); așa s'a făcut, că un termen cărturăresc³⁹⁶), obicinuit numai scurtă vreme în Imperiu, a rămas totuși proprietate durabilă a tuturor graiurilor din Nordul germano-slav al Europei: missionarii au introdus cuvântul ca singur consacrat și l-au răspândit numai pe acesta în popor. Alte cuvinte, care ar fi mai existat cumva la vre-o mică comunitate anterioară missionărei, au fost în chip firesc înlocuite prin noul termen general-popular.

Dar *basilica*? Acest cuvânt s'a născut ca termen creștin la începutul secolului al IV-lea³⁹⁷). Și anume, nu cu înțelesul general al cuvântului *ecclesia*: și pentru comunitate și pentru clădire,—ci numai ca termen arhitectonic: supt înrăurirea mărețelor clădiri creștine de cult, făcute ori ajutate de Constantin și urmașii săi, și numite după forma și dispoziția lor, cu termenul antic

³⁹⁴) Kretschmer, *l. c.*, p. 543.

³⁹⁵) Idem, *ibid.*

³⁹⁶) Exprim această caracterizare în direct contrast cu părerea lui Kretschmer (p. 542), că, de oarece cuvântul *κρητικόν* a ajuns la Goți sub forma *κρητόν* (documentată și de inscripți), aceasta dovedește, «dass das Wort nicht auf gelehrtem, literarischem Wege, sondern als volkstümlicher Ausdruck den Germanen zugekommen ist» Dacă prin termen cărturăresc înțelegem numai pe cel împrumutat direct din cărți, atunci Kretschmer are dreptate. Lucrul însă se prezintă altfel: Goții n'au luat cuvântul direct dela Greci, în contact cu ei, ci l-au căpătat în predici și în cărți bisericești gotice cu terminologie creștină greacă, *prin missionari*: această împrumutare nu poate fi însă caracterizată altfel decât drept cărturărescă; Germanilor le-a fost absolut egal, dacă missionarii au pronunțat erudit ori popular cuvântul, lor tot cuvânt *de carte* sfântă le-a fost

³⁹⁷) Cf. V. Schultze, *Archäologie der altchristlichen Kunst*, p. 46; C. M. Kaufmann, *Handbuch der christlichen Archäologie*, p. 145 sq.; P. Kretschmer, *art. cit*; cf. pentru materialul lingvistic, *Thes. ling. Lat. s. v.*

de clădiri profane: *basilicae*. Cuvântul creștin *basilica* e mai nou ca *dominicum* (κυριακόν): în Itinerarium Burdigalense, redactat la a. 333, cuvântul *basilica* e socotit ca încă neînțeles de public și e explicat prin *dominicum*³⁹⁸). — Răspândirea cuvântului *basilica* e foarte încheată. Încercările părinților bisericei latine de a convinge pe credincioși că vorba *ecclesia*, în senz de clădire, e improprie și că e mai bine să numească lăcașul Domnului *basilica*³⁹⁹), au rămas, precum vedem din uzul limbelor romanice de azi, infructuoase. Ici și colo s'a zis de fapt *basilica* și în popor: în special în sânul unei comunități bine limitate geografic și în chip eficace izolate de restul lumii romanice; așa în văile Alpilor: în Engadin, pe Inn, — în Val Tellina, pe Adda, — ori în Belinzona, pe Ticino, — sau în insule singuratice ca Veglia, — cutare missionar ori șef bisericesc a putut stabili termenul cărturăresc *basilica* și în popor⁴⁰⁰). În-

³⁹⁸) Ed. P. Geyer, in *Corpus scriptorum eccl. Latinorum*, vol. 39, *Itinera Hierosolymitana*, p. 23, 1: «*ibidem modo iusso Constantini imperatoris basilica facta est, id est dominicum, mirae pulchritudinis* .»

³⁹⁹) Cf. Augustinus, *Epist* 157 (?): *sicut appellamus ecclesiam, basilicam qua continetur populus, qui vere appellatur ecclesia, ut nomine ecclesiae, id est, populi, qui continetur, significemus locum, qui continet.* . la Du Cange s. v. [unde vezi și alte citate]: am vrut să controlez citatul, dar numărul dat nu corespunde, — așa încât a trebuit să-l cred pe Du Cange pe cuvânt. — Împrejurarea aceasta însă, cu *basilica* recomandată poporenilor în loc de *ecclesia*, și în general cu o sumă de alți termeni *literari* latini, încetățeniți tocmai prin predica bisericei creștine și în limba vulgară, arată că afirmarea lui Schuchardt, *Voc. d. Vulgarlat.* I, 58, însușită și de Tomaschek in *Zur Kunde der Hamus-Halbinsel*, l. c., p. 489 sq. «*die, welche den Glauben predigten, bedienten sich eines ungeschminkten volkstümlichen Vortrags; es kam ihnen nur auf die Sache und durchaus nicht auf die Form an*», — nu-i tocmai îndreptățită și, în orice caz, exagerată.

⁴⁰⁰) Creștinarea Alpilor a mers foarte încet. Încă pe vremea lui Eugippius, după 450, mai existau culte păgâne în Noricum: *vita Severini*, c. 11. Vezi în general asupra păgânismului în Alpi, și

colo însă el rămase numai ca element al limbei culte, și, cu cât limbile romanice se definiră mai mult ca atare, al limbei latine moarte.

În Illyricum, am văzut, cuvântul *basilica* nu apare de fel în inscripții; până la Dunărea de jos, ca spațiu, și până în sec. VI, ca timp, am constatat exclusivă întrebuințare a termenului *ecclesia*.

De unde vine atunci în limba noastră cuvântul *basilica*, în această formă, latină, nu în forma greacă, βασιλική? ⁴⁰¹).

Jung, *Romer u. Romanen*, p. 149 sq. și 162 sqq. Apariția *basilicei* în Alpi e dară o urmare a aceluiași fenomen istoric ca la noi: misionarea târzie a Alpilor de către predicatori culti.

⁴⁰¹) Dau aici în extenso părerea lui P. Kretschmer, din *art. cit.*, p. 544, pentru ca cetitorii să poată urmări în chip complet argumentarea mea, prin care îi resping afirmațiile: «Zu erklären bleibt noch, warum sich im südlichen und nordlichen Teil des romanischen Gebietes *ecclesia*, im östlichen *basilica* festgesetzt hat. Es liegt nahe zu vermuten, dass der Ausdruck βασιλική — *basilica* vom Zentrum des byzantinischen Reiches ausgegangen ist und namentlich im nordlichen Teile der Balkanhalbinsel verbreitet war und daher auch im Rumanischen, Vegliotischen, Oberitalienischen und Ratoromanischen vertreten ist. Dagegen hielt man im übrigen romanischen Gebiet, wie in Hellas an *ecclesia* fest» pentru «dagegen» Kretschmer nu mai dă explicație, ceea ce totuși ar fi fost foarte interesant: căci atunci influența Byzanțului cu βασιλική stabilită în Elveția (!), dar în Grecia nu (!, iar fi părut și lui cam ciudată. La partea întâi a «explicării» lui K. e de răspuns: 1. K. singur a arătat în același articol, că în Orient (cu Byzantium cu tot) termenii obicinuți, ori susținuți de lumea cultă religioasă, erau κυριακόν și ἐκκλησία, iar nu βασιλική. 2. În Illyricum influența byzantină pe terenul religios eră foarte restrânsă, Illyricul latin, până în ultima Thraciei, ținea cultural de Vest: în spec. religios, de patriarhatul de Roma, nu de cel de Constantinopol. 3. La Constantinopol se vorbea grecește: misionarii greci nu vorbeau altfel (vezi cazul Goților mai sus): forma românească vine însă dela cuvântul latin, iar nu dela cel grec. 4. Nu există nici-un monument epigrafic cu «*basilica*» în tot Illyricul, ci toate au numai «*ecclesia*». — Explicarea mea însă, cu termeni vechi, populari, și noi, cărturărești, se potrivește la toate cazurile lui Kretschmer. Cât privește cazul Daco-Romanilor, vezi acum mai jos, în text

Dacia traiană, cu toate relațiile continue avute și după 270 cu malul drept al Dunării ⁴⁰²⁾, a fost totuși după data pomenită destul de izolată de Imperiu, pentru ca viața ei culturală să se desvolte *întocmai ca într'o insulă*; ce a pătruns aici odată, a fost conservat în chip statornic și desvoltat după legi proprii insulei noastre anthropogeografice: întocmai ca și capitalul spiritual mai vechiu — din punctul nostru de vedere, păgân — care deasemenea nu fu cu totul risipit ⁴⁰³⁾, ca în alte ținuturi, ale «continentului romanic», ci dăinuî până după generalizarea Creștinismului ca religie națională, ba, cu anume prefaceri, chiar până în ziua de azi.

Din Răsăritul grec, am văzut, *basilica* nu putea veni în Dacia. Din Apusul latin însă, cu cea mai mare ușurință. *Basilica* e din secolul al IV-lea înainte termenul *oficial* bisericesc latin pentru *lăcașul de cult*. Întocmai dară cum la Goți missionarii greci răspândiră și împlântară termenul *κρητικόν* (însemnând la origine tot numai «clădirea», apoi însă, prin analogie cu, resp. traducerea, cuvântului *ecclesia*, însemnă și «comunitatea») ⁴⁰⁴⁾, tot așa la Daco-Romani din stânga Dunării, missionarii latini introduseră exclusiv noul cuvânt *basilica* (al cărui însemnare, în chip asemănător cu cea a *κρητικόν*-ului se extinse dela clădire și asupra comunității).

Când s'a întâmplat această missionare a Nordului latin al Dunării? Firește după 350: căci mai înainte nu există *basilica*.

Deocamdată ne mulțămim cu această dată rotundă și ne punem imediat întrebarea: se justifică și altfel o atare concluzie cu privire la teritoriul de formare a cuvântului românesc *biserică*? Nu se putea întâmpla și în dreapta Dunării acest proces, în sensul ca *ecclesia* să fi fost înlăturat de *basilica*? Răspunsul îl dau pe deo-

⁴⁰²⁾ Vezi mai jos

⁴⁰³⁾ Vezi mai jos

⁴⁰⁴⁾ Cf. Kretschmer, p. 541

parte numeroasele dovezi, pe care le-am adus în partea întâi a acestui studiu, în privința legăturilor cu totul strânse, a *perfectei continuități culturale* dintre Italia (unde se zicea *ecclesia*) și Illyricul latin, iar pe de alta faptul concret, neînlăturabil, că inscripțiile în adevăr arată aceeași terminologie creștină și în Italia și în dreapta Dunării, până la năvălirea Slavilor! Dar, să presupunem că aceste dovezi nu sânt destul de convingătoare, și să căutăm altele.

Populația de limbă latină, la care s'a încetățenit cuvântul *basilica*, se numia pe ea însăși cu numele de *Romani* ⁴⁰⁵).—Nicăiri în imperiul roman, după ce Caracalla

⁴⁰⁵) Asupra termenului *Romania* și *Romani* a scris G. Paris în *Romania* I 1872, p. 1 sqq. (*Romani, Romania, lingua Romana, Romanicum*), susținând că în timpul năvălirilor «il n'y a dans l'ensemble des lois comme des histoires de ce temps ni *Galli*, ni *Raeti*, ni *Itali*, ni *Iberi*, ni *Afri*: il n'y a que des *Romani* en face des conquérants répandus dans toutes les provinces. Le *Romanus* est donc, à l'époque des invasions et des établissements germaniques, l'habitant parlant latin, d'une partie quelconque de l'empire. *C'est ainsi que lui-même se désigne* (?!), non sans garder encore longtemps quelque fierté de ce grand nom; mais ses vainqueurs ne l'appellent pas ainsi», ci Vlach. Părerea lui Paris e foarte acceptabilă, dacă e vorba de uzul limbei literare latine din timpul năvălirilor. Populațiile din provincii țineau însă de tradiția lor particularistă, numindu-se după provincia sau orașul de naștere: astfel chiar în timpul mai sus caracterizat de Paris ca lipsit de denumiri provinciale, întâlnim pe Romanii din Noricum și Pannonia numiți *Pannonii* și *Norici*, ca și în vremile bune ale Imperiului (vezi citatele la Jung, *Romer u. Romanen* ², p. 233, n. 5 și 6). Dar chiar de n'am avea nici-un citat contemporan, cea mai bună dovadă, că dintre toți *Romanii* Imperiului nu s'au numit *pe sine* astfel, în viața practică, decât *Romanii* din Dacia traiană, cei din Raetia și, câtva timp (până ce se disolvară în Slavism) un mic grup din Dalmatia, — toți, iarăși, nu din pricina continuității teritoriului romanic dintre ei, ci siliți de împrejurări identice [v. p. «*Romanii*» din Dalmatia, Const. Porphyrog., care îi numește «*Ρωμαῖοι*» (spre deosebire de «*Ῥωμαῖοι*»), spunând că și ei se numesc astfel: *de adm. imp.* c. 29 sqq., — cf. Jung, *Die roman. Landsch.*, p.

a dat cetățenia tuturor locuitorilor liberi, fără deosebire, n'a mai pus cineva vreun preț deosebit pe titlul de *civis Romanus*. Dimpotrivă tendința particularistă, patriotic locală — existentă încă dinainte — a indicării provinciei ori orașului de naștere, ca origine «națională», s'a răspândit din ce în ce mai mult și, înlăuntrul Imperiului, nu s'au mai întâlnit decât «*cives*» provinciali ⁴⁰⁶):

453 sq. și Onciul, în *Conv. liter.*, XIX, 593, ale cărui concluzii diferă însă de ale mele; că acești *Ῥωμαῖοι* ai lui Const. Porphyrog. formau o excepție în mijlocul celorlalți Romani din imp. byzantin, ne arată și faptul că împăratul îi citează ca un curiosum: că se numesc până în timpul lui astfel, ceea ce firește eră neobicinuit, întrucât termenul eră literar și însuși Porphyrogenitul îl întrebuințează fără îndoială tot ca atare], e pe deoparte tocmai faptul că avem până azi vechile nume provinciale: Hispani, Italici, Delmati, etc., iar nu cumva numai numele care au îndepărtat pe cele provinciale (după Paris: pe cel de «Romani»!) ca Franci, Lombardi etc., — iar a doua dovadă o formează chiar următoarea argumentare a lui Paris (p. 7): «Le nom de Romani se maintint cependant dans deux cas, où les *peuples qui l'avaient partagé avec les habitants de tout l'empire* (?) ne se trouvèrent englobés dans aucune nationalité nouvelle (?) et conservèrent pour se distinguer des barbares qui les entouraient, l'ancienne appellation dont ils étaient fiers.....». După Paris poporul românesc s'a format în dreapta Dunării (unde, precum am văzut mai sus, și în general se știe, împrejurările din timpul năvălirilor au fost în totul asemănătoare cu cele din Apusul latin!); și totuși Paris ajunge la explicarea că *Romani* de aici trăiau — spre deosebire de cei din Apus! — «dans une sorte d'île au milieu d'autres races» și că așa și-au păstrat numele! Cum se pot împăca la Paris aceste două serii de fapte: izolare și stăruire — «dans une sorte d'île» — în mijlocul barbarilor (Paris), și totuși disolvare în aceiași barbari (izvoarele istorice), în Illyricum, îmi e, din punct de vedere istoric, absolut neinteligibil. — M'am oprit însă mai mult asupra părerii lui Paris, pentru că ea e admisă fără discuție, oarecum ca dogmă, de toți istoricii, tocmai fiindcă a fost emisă de un filolog. Cf. d. p. Jung, *Die roman Landsch.* p. XVIII sqq.

⁴⁰⁶) Despre diferiții *cives* din Gallia nici vorbă ne mai fiind: acolo particularismul național și local fiind excepțional de dezvoltat: vezi în scrierea mea *Die Nationalität der Kaufleute im*

civis Afer ⁴⁰⁷), *natione Afer* ⁴⁰⁸); *Asiani* ⁴⁰⁹); *natione Besus* ⁴¹⁰); *Britto* ⁴¹¹); *natione Campanus* ⁴¹²); (*civis ori natione*) *Noricus* ⁴¹³); (*civis resp. natione*) *Pannonius* ⁴¹⁴); (*natione, domo*) *Dacus*, ori *Daciscus* ⁴¹⁵); (*natione*) *Dardanus* ⁴¹⁶); (*natione, civis*) *Delmata*, ori *Dalmata* ⁴¹⁷); *Galatae* ⁴¹⁸); (*natione*) *Germanicus* ⁴¹⁹); (*natione, civis*) *Graecus* ⁴²⁰); (*domo*) *Hispanus* ⁴²¹); (*natione*) *Italus* sau *Italicus* ⁴²²); (*natione*) *Macedon* ⁴²³); *finis inter Moesos et Thraces* ⁴²⁴); (*natione, civis*) *Surus* ⁴²⁵), etc., etc. ⁴²⁶). Acest fenomen cultural are loc în tot imperiul roman, și anume până la sfârșitul vieții lui ca atare: până la întemeierea noilor state naționale pe ruinele lui. — Pe *Romanii* cu *basilica* trebuie deci să-i căutăm

rom. *Kaiserreuehe*, colecția completă a diferiților *cives* provinciali, negustori.

⁴⁰⁷) CIL. III, 5230 și 13137 (creștin).

⁴⁰⁸) V. o sumă de inscripții CIL. III, p. 2526, s. v

⁴⁰⁹) În Napoca (Dacia): CIL. III, 870.

⁴¹⁰) CIL. III, p. 2530.

⁴¹¹) *Ibid*

⁴¹²) CIL. III, n. 2129

⁴¹³) CIL. III, p. 2538

⁴¹⁴) CIL. III, p. 2539.

⁴¹⁵) CIL. III, p. 2532 și V, p. 1188

⁴¹⁶) CIL. III, n. 5283

⁴¹⁷) CIL. III p. 2533; V, n. 7893, X, n. 7589

⁴¹⁸) *Consistentes municipio* Napocae: CIL. III, n. 860; *collegium* — *arum*, *Germisarae*: n. 1394.

⁴¹⁹) CIL. III, n. 265.

⁴²⁰) CIL. III, p. 2535

⁴²¹) *Ibid*.

⁴²²) P. 2536

⁴²³) N. 6592

⁴²⁴) P. 2537.

⁴²⁵) P. 2545.

⁴²⁶) N'am dat aici citate decât exempli gratia. Inscripțiile cu *cives* («*natione*», «*domo*») ai diferitelor orașe provinciale sânt numărate. Despre trupele de auxiliari cu nume național-provinciale, vezi o notă mai jos.

în altă parte, afară din Imperiu ⁴²⁷⁾. — Și în adevăr ei nu sânt departe. Populația romană rămasă în Dacia traiană după anul 270 nu se mai putea numi *dacă*, precum se numiau înainte provincialii de aici ⁴²⁸⁾: căci *provincia* Dacia eră acum în Sudul Dunării, iar, de altă parte, existau în Carpații nordici încă Daci adevărați, liberi ⁴²⁹⁾ și neromanizați. *Daco-Romanii* fură dar siliți să se numească *Romani*; și anume: din punct de vedere iuridic, *cețățeni* romani ei nu mai erau, căci se lepădaseră de Imperiu, dar erau și rămâneau «Romani», ca o nouă *natio barbara*! Prin urmare, nu din mândrie, ci de nevoe, și nu ca *cețățeni* romani, ci ca simpli oameni

⁴²⁷⁾ Căci și ipoteza — în senzul lui G. Paris — că Românii s'ar fi numit astfel ca o nouă națiune, de Romani, ce se formă printre barbarii din Imperiu, am văzut că trebuie respinsă: popoarele romanice ridicate pe ruinele Imperiului poartă sau nume de provincii: Italia, Spania, Bretania sau pe al cuceritorilor barbari: Franția, Lombardia, etc

⁴²⁸⁾ Cf. în CIL. III și *passim*, diferitele *ale*, *cohorte*, *vexillarii*, etc., de Daci (izvoarele strânse de Cichorius, la Pauly-Wissowa, s. v., *ala* și *cohors*, și unde se găsesc *natione Daci* și prin *ale* și *cohorte* purtând alte nume: d. p. în *ala I Illyricorum*, CIL. VI, 3234. Aceste corpuri de auxiliari sânt de fapt și oficial gândite la origine ca formate din «naționalități» deosebite de «națiunea» romană; pe urmă însă ele au fost mai mult un mijloc — puțin înțelept — de a hrăni spiritul național particularist, întrucât numele lor nu mai corespundea cu cuprinsul și *cețățeni* adevărați romani erau cuprinși sub numele militar de *Afri*, *Aquitani*, *Batavi*, *Bessi*, *Brittones*, etc., etc. Cf. Cichorius, s. v. *cohors* în P.-W., IV, 232. — *Daci*, pentru provincialu — civilu — al celor două Dacii din dreapta Dunării, e curent întrebunțat în literatura vremii; cf. d. p. mai jos citate din S. Paulinus Nolanus cu privire la S. Nicetas din Remesiana.

⁴²⁹⁾ Cf. cu *vita Marci* (S. H. A) c. 22 și Ammianus Marcellinus, XXII, 8, 42 (... *Europaei sunt Alani et Costobocae gentesque Scytharum innumerae* .), inscripția din Roma, a unei regine dace.. în exil: CIL. VI, 1801: *D(is) M(ambus) (!) Ziari Trati fil(iae), Dacae, uxori P(ri)pori regis Coisstobocensis. Natoporus et Drulgisae aviae cariss(ima)e b(ene) m(erenti) fecer(unt)*: sec. II—III (?).

de un anume neam, se numiră foștii provinciali ai Daciei traiane *Romani* ⁴³⁰⁾.

Populația de limbă latină, la care s'a încetățenit cuvântul *basilica*, ziceă, spre deosebire de toți provincialii latini ai Imperiului *pavimentum* pentru *terra* și *terra* pentru (*pagus*-) *pagensis*, -e: adică, fusese prin excelență o populație orășenească și acum din lipsa cuvintelor tehnice pentru viața de țară aplică la această viață termeni orășenești cu totul improprii, precum eră *pavimentum* în loc de *terra*.

În adevăr, nu putea să zică *pavimentum* în loc de *terra* decât acela care multă vreme nu cunoscuse alt

⁴³⁰⁾ La argumentarea de mai sus e încă de adaogat următorul punct: coloniștii *romani* din Vest împreună cu indigenii *romanizați* din *provincule illyro-thrace*, atunci când se uniau în vre-un colegiu religios, așa cum se uniau Orientalii (am văzut mai sus: *collegium Asianorum*, *collegium Galatarum*), nu se numiau *Romani*, cum aveau tot dreptul s'o facă — spre a se deosebi de nenunerații Orientali și Greci ai Illyricului — ci simplu *vernaculi*: astfel de *sodalicia* ori *collegia vernaculorum* sânt caracteristice tocmai, și numai, provinciilor illyro-thrace ale Imperiului. E meritul învățatului B. Filow, de a fi stabilit acest fapt în revista *Klio. Beitrage zur alten Gesch.*, IX, 1909, p. 253 și urm. În afară de inscr. publicată de Filow, l. c. (din Serdica: timpul lui Hadrian), mai sânt încă două: CIL. III, 7437 (din Nicopolis, a. 227, — despre care inscr. Filow observă, p. 255, 8, că ar putea fi și din Novae) și CIL. III, 8833 (Salonae). — Cât privește numele Raetoromanilor, el nu vine direct dela anticul *Romanus* — O analogie la imposibilitatea formării numelui de «român» în sânul Imperiului, din pricina denumirilor populare d'înainte existente, provinciale, *Dacus*, *Dardanus*, etc., — avem în faptul că poporul nu cunoaște chiar în «Dacia» nume *generice* de munți: «Carpați» sânt la noi o denumire literară: poporul cunoaște numai «muntele» ori «munții» și are denumiri exclusiv pentru fiecare munte în parte. Tot așa cu numirile Românilor după provincii: «bănățean», «bihorean», «moldovean», etc. Un nume *general* și, totuși, în aceeași vreme și *popular*, nu se putea — cred — naște decât în împrejurările descrise de mine mai sus.

teren supt picioarele lui, decât pe cel pavimentat al orașelor, și care, printr'o întâmplare năpraznică, fusese dintr'odată zmulș din viața de oraș și aruncat în cea de țară: căci despre o evoluție înceată a înlocuirii cuvântului *terra* prin *pavimentum* nu poate fi vorba: doară în împrejurările obicinuite existau și Romani la țară, cari să-l învețe pe orășan, cum are a zice solului; dimpotrivă, prin distrugerea catastrofală a vieții orășenești, orășenii au format apoi dintr'odată majoritatea populației rurale romanice și felul lor de a vorbi a biruit, deși eră impropriu.—Nașterea cuvântului *pământ* pentru *terra* cred că n'a putut iarăși avea loc decât în stânga Dunării: căci în dreapta fluviului continuitatea cu Romanismul vestic și faptul că, propriu zis, viața de oraș și cea de țară au existat simultan până târziu de tot (când Illyricul fu desnaționalizat de Slavii veniți în număr covârșitor)⁴³¹⁾, au împiedecat formarea unui termen așa de excepțional, cum eră cuvântul *pământ*⁴³²⁾.

În ce privește termenul *țară*, pentru romanicul *paese*, *pais*, *paes*, *pays*, etc., avem chiar documente epigrafice,

⁴³¹⁾ Cf. asupra existenței orașelor Illyricului supt barbari, Jung, *Romer und Romanen*², p. 235 sqq și 253 sqq.; asupra distrugerii lor de Slavi, p. 253; asupra existenței populației rurale, p. 252 sqq. și *Die romanischen Landschaften*, p. 424 sqq.

⁴³²⁾ Cf. o părere diametral opusă celei exprimate de mine cu prilejul cuvintelor *pavimentum*=«pământ» și—mai jos—*terra*=«țară», la O Densusianu, *Histoire de la l. roumaine*, I, Paris, 1901, p. 51 sq.: «...L'examen des mots latins conservés en roumain nous montre qu'ils se rapportent surtout à la vie de campagne. Tout ce qui nous ramènerait à une organisation sociale plus compliquée et à une culture plus avancée n'a pas laissé de traces plus visibles dans les éléments latins du lexique roumain... Cette particularité s'explique par le fait que les Roumains représentent surtout la population latine de la péninsule balkanique qui s'est conservée à la campagne. L'élément urbain n'entra que dans une mesure très faible dans la constitution du peuple roumain .. etc...». Special asupra vreunui exemplu D. nu se oprește, ci exprimă părerea sa în general, despre întreaga limbă românească.

care să ne dovedească nașterea lui pe teritoriul din Nordul Dunării. Orășeanul din Dacia numia ținutul rural *terra*, cu acest termen general: *clasic* ⁴³³): *terra*, care însemnă aici, deopotrivă, aceea ce, în alte regiuni, eră: deoparte solul însuși (*terra*), de alta *rus* ori *pagus* (cf. * *ter-rānus*=*rusticus*=*pagensis*, resp. *paganus*). Această denumire excepțională își avea originea în însăși natura colonizării Daciei: fuseseră aduși «Romani» din toate părțile Imperiului, cari vorbeau un fel de latină «diterară», diplomatică, internațională, cu termeni general-latini ⁴³⁴): *terra* eră pentru coloniștii din Dacia contrarul, ori, pe dealtă parte—ca *territorium*—supplementul orașului: *oppidum*, *civitas*, *urbs*, oricum îl mai numiau. Prin extensiune eră *terra* întregul ținut rural, întreaga «țară»; tot solul cultivabil eră *terra: terra nutrix* ⁴³⁵), «*Terra mater*»! Pă-

⁴³³) Terra înseamnă la Caesar și Cicero și *țară, ținut, regiune* (Caesar zice *terra Gallia* pentru Gallia, adică țara gallică), — pe lângă însemnările generale, obicinuite, ale cuvântului la toți scriitorii latini, de «pământ», «glob terestru», «univers», «dume», «națiuni», «oamenii», «continent», «sol», «teren», sau chiar «țărănă», în sensul de pulbere (la Tertulhan: *terra es, et in terram ibis*, țărănă ești și în țărănă te vei prefăce), etc. (Cf. orice dicționar latin mai dezvoltat: citatele din Caesar și Tertulhan le am dela Chatelain). Important în cazul nostru, din Dacia, e că tocmai sensul *clasic* de *pays* se păstrează și dezvoltă la strămoșii Românilor, pe când toate celelalte popoare romanice adoptă alți termeni—târziu romani—pentru acest concept. Asta ar arăta că teoria așa de exploatată de adversarii continuității, cu nașterea limbii române din *sermo rusticus* «balcanic» al sec. VI și VII (cf. Tomaschek, *Zur Kunde der Hamus-Halbinsel*, l. c., p. 481 sq.), nu e de fel inatacabilă. În orice caz exclamarea lui Tomaschek, l. c., «wenn nur die Sprache der heutigen Rumanen derselbe romanische Dialekt ware, den die Provinzialen unter Traianus oder unter Gallienus gesprochen haben», e în chip surprinzător satisfăcută prin documentele sigure — citate mai jos în text — ce avem asupra cuvântului, desigur foarte important, *terra*, ca special nord-danubian.

⁴³⁴) De altfel și cu o pronunțare mult superioară celei provinciale gallice, germanice, ori illyrice.

⁴³⁵) Cf. cultul zețelor *Nutrices Augustae* în Pannonia (CIL.

mântul roditor și bogat în mine al Daciei umplea de recunoștință pe colonistul venit aici: cultul universal-popular, antic, și general-omenesc, al divinității *Terra mater*=Γῆ μήτηρ=παμμήτωρ γῆ ⁴³⁶), unit cu cultul pentru geniul patriei, pentru provincia divinizată, dădea naștere la un cult syncretist pentru *Terra mater Dacia* ⁴³⁷).

Din 13 inscripții găsite în ținutul de limbă latină dela izvoarele Dunării și până la ale Eufratului, dedicate zeiței *Terra mater*, 7 sânt din Dacia ⁴³⁸), 1, oficială, din Dalmatia ⁴³⁹) și 5 din Pannonia ⁴⁴⁰): și anume, una dintre cele din Dacia e expres închinată *diis deabus Daciarum et Terrae [matri]* (Apulum) ⁴⁴¹), documentând unirea celor două culte. La aceste 7 inscripții sânt de adăogat alte 5 închinare provinciei divinizate: *Genius Daciarum* ⁴⁴²),

III, 14051—61, etc.; cf. p. 2518 și 2665 și un articol de W. Gurlitt, în *Arch.-epigr. Mitt.*, XIX 1896, p. 2 sqq : reprezentări figurate din Poetovio); v sub n 11713 acelaș cult în Africa și înrădirea, dacă nu chiar identitatea zeiței *Nutrix Augusta* cu *Tellus*, resp. *Terra mater*.

⁴³⁶) Vezi studiul lui Albr. Dieterich, *Mutter Erde. Ein Versuch über Volksreligion*, Leipzig 1905.

⁴³⁷) Vezi mai jos inscripțiile

⁴³⁸) CIL. III, 996 și 1152 (Apulum), 1284 și 1285 (Ampelum), 1364 (Micia), 1555 (la Apus de Tibiscum), 1599 (loc necunoscut din Dacia): prin urmare deopotrivă răspândite pe întregul teritoriu al Daciei.

⁴³⁹) CIL. III, 8333: împăratul Severus restaurează templul divinității, în Dalmația.

⁴⁴⁰) CIL. III, 10374 (Matrica: Pann. infer.), 10431 și 10469 (Aquincum, *ibid.*), 11009 (Brigetio: Pann. sup.) și 15188, 1 (Adiaum, *ibid.*: în legătură însă cu cultul lui Mithras: cf. Index la CIL. III, s. v.).

⁴⁴¹) CIL. III, 996.

⁴⁴²) CIL. III, 993: un african, venit în Apulum, face pe vremea lui Severus și Caracalla (cf Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, p. 59) o dedicație acestor divinități: *Caelestis Aug(usta)* [div. Carthagini] et *Aesculapius Aug(ustus)* [«mântuitorul»: cult syncretist analog doctrinei creștine despre «salvare»] et *Genus Carthaginiis et Genus Daciarum*

*Daciae tres*⁴⁴³), *dii deae Daciarum*⁴⁴⁴), *Dacia*⁴⁴⁵) și o a cincea: aceasta e închinată «țarei dace»: *terra Dacia*, și anume în această societate divină: *Iupiter optimus maximus, terra Dacia et Genius populi Romani et commercii*: înscripția nu e închinată de vre-o persoană cu predilecții literare, ci de un om din popor, — un «*servus Caesaris nostri*» din satul, *pagus*, Micia⁴⁴⁶), — un necărturaș, care în mintea lui simplă uni în recunoștința sa pe zeul suprem antic cu *Terra Dacia* deoparte și cu Geniul poporului roman și al comerciului de alta.

Când dară viața orășenească fu distrusă în Dacia traiană, *terra* înseamnă în limba Daco-Romanilor dela sate aceea ce înseamnă și azi, plus însă înțelesul de «sol»; dar orășenii cari erau acum siliți să se întoarcă la viața rurală, aduseră pentru partea a doua a însemnării cuvântului, pentru *terra* ca «sol», cuvântul lor special *pavimentum*: acest termen fu primit foarte ușor de săteni, întrucât *terra* ca «pays» le eră și lor și orășenilor comună, iar pentru «sol» se simția, fără îndoială, și de săteni nevoia de a-l numi cu un alt cuvânt, special⁴⁴⁷).

⁴⁴³) CIL. III, 995 (Apulum): *Daciae tres et Genus legionis XIII geminae*.

⁴⁴⁴) CIL. III, 996 (Apulum): *dii deae Daciarum et Terra [mater: reconstruire sigură]*

⁴⁴⁵) CIL. III. 1063, din a. 215: *Iupiter optimus maximus et ceteri dii deaeque immortales et Dacia*. Toate patru înscripțiile, din Apulum, dedicate de ofițeri.

⁴⁴⁶) Aici fusese el ocupat ca slujitor împărătesc în stațiunea locală a vămilor Illyricului: CIL III, 7853: *Iovi optimo maximo, terrae Daciae et Genio populi Romani et commercii Felix Caesaris nostri sefr[us], vilicus stationis pontis Augusti, promotus ex statione Micia [ex vicario?]*. Cf. CIL. III, p. 2471: culegerea completă a știrilor cu privire la *vectigal publicum portorum Illyrici et ripae Thraciae*; stațiuni cunoscute în Dacia: Micia, Pons Augusti și Tșierna. De notat că aici în Micia s'a găsit și o înscripție închinată zeiței *Terra mater* (mai sus, nota 438).

⁴⁴⁷) Cuvintele *țarină* și *țărănă* pot intra în explicația mea: «țarină» din înțelesul de țară = campagne, și «țărănă» din înțelesul

Aceasta cred că e originea cuvântului *țară* ca *pays*, *campagne* și *peuple*: «și s'a sculat țara» zic cronicile: *Terra Dacia, Mater!*

Nașterea cuvântului *țară* n'a putut avea loc în dreapta Duhării ⁴⁴⁸): cel puțin așa ne învață inscripțiile, cari alături de bogăția informației pentru Dacia, arată sau sărăcie (Pannonia) ⁴⁴⁹), sau totală lipsă de știri (Moesiile, Dalmația, etc.) în direcția mai sus dezvoltată. Inscripția cu *terra Dacia* e însă deadreptul unică în tot Illyricul și Răsăritul de limbă latină.

Asupra timpului când a fost introdus Creștinismul la Români, ca religie a întregii populații, se mai pot căpăta oarecari lămuriri din examinarea istorică a cu-prinsului următoarelor două cuvinte: *dumnezeu* și *duminică*.

Vorba *dumnezeu* se întimpină în forma aceasta veche, latină vulgară, fără *i*, numai la Români; dimpotrivă la celelalte popoare romanice *i* e păstrat. Pușcariu ⁴⁵⁰) observă în această privință, că «[formele romanice] par, și pentru păstrarea lui *Ī* din *DOMINUS*, să fie împrumutate din limba bisericeii, pe când *DĒUS* eră ex-

sacral *sit tibi terra levis*: *terra* având și înțeles divin. — De altfel ambii termeni fiind *rurali*, ei s'au putut dezvoltă și *direct* din senzual clasic al cuvântului *terra*: vezi mai sus, nota 433. Ca atare ei însă, firește, trebuie să fie anteriori lui *pavimentum* = pământ. — Dacă acuin la Aromâni «țară» e aceea ce e *terre* în franțuzește, cred că pricina trebuie căutată în despărțirea lor de noi și dezvoltarea dialectului lor independent de al nostru. Cf. pentru etymologurile tuturor acestor cuvinte, S. Pușcariu, *Etymologisches Wörterbuch der rum. Sprache I Lat. Element*, Heidelberg, 1905, s. v.

⁴⁴⁸) Cf. nota precedentă.

⁴⁴⁹) Și anume, în afară de inscripțiile pomenite mai înainte, cu *Terra mater*, numai vre-o două inscripții cu *du* și *genius* (*provinciae*): CIL. III, p. 2512 (n. 10396, 3943 și 4168); cf. n. 4781: *Genius Noricorum*.

⁴⁵⁰) *O. c.*, n. 558.

presia populară». Observația e îndreptățită. Iată anume și ce explicare dă epigraafia fenomenului linguistic respectiv. — *Dominus, domina*, κύριος, κυρία, e, ca origine, un titlu pământesc, acordat zeilor numai prin asimilarea lor cu monarhii omenesti ⁴⁵¹). — Cultul divin acordat acestor monarhi, în special în vremea elenistico-romană, aduse treptat o adevărată confundare a oamenilor-zei cu zeii cerești. — Pe de altă parte unirea diferitelor culte înrudite printr'un fond comunologic sau moral — syncretismul epocii greco-romane post-Alexandrine — în sensul ca zeul suprem al Semiților, cel al Egiptenilor și cel al Grecilor să devină unul și același, cu un nume compus, internațional, iar ceilalți diferiți zei să rămână numai niște epifanii, în direcții speciale, ale divinității supreme, — acest proces de henotheizare, resp. monotheizare a polytheismului antic duce la o anume schimbare și în formele de cult. Numele zeului devine oarecum indiferent: principalul e caracterul său divin, omnipotent, *exprimat prin atributele, ce însoțesc numele propriu*. În special atributul *deus*, oarecum superfluu în polytheism, e în această vreme de syncretizare a puterilor divine răspândite, cuvântul principal din denumirea completă a zeului: numele lui propriu devine o simplă caracterizare a respectivei manifestări concrete a divinității unice și *nenumite* ⁴⁵²).

⁴⁵¹) Și anume încă din cele mai vechi timpuri. vezi exemple din Homer, din tragici, din Platon, etc., cu apelativele ἄναξ, ἄνασσα, δεσπότης, δεσποίνα, — la Usener, *Gotternamen*, Bonn, 1896, p. 221 sqq.; pentru cultul diferitelor zeițăți feminine romane, ca *regina*, *ibid.*, p. 227 sqq.

⁴⁵²) Cf. și Usener, .c., p. 340 sqq. — O privire repede în indicele zeițăților din diferitele volume ale Corpului înscr. Lat. convinge pe oricine despre intensitatea procesului acestuia de amestecare a zeilor prin atribute comune, și de ridicare a atributului la rangul de *nume divin exclusiv*; cel mai caracteristic exemplu e cel cu *Deus aeternus*, fără altă precizare, deci ca zeu unic al universului, — născut din comunitatea atributului de *aeternus* la

Aşa dar: un *deus*, cu mai multe nume: înţeles ca *stăpân*, monarch absolut: aşa precum e stăpânul celalalt de-aici de pe pământ, împăratul dela Roma, numai în lumea aceasta. Deci un *deus dominus*.

Inscripţiile ne arată, că în general în Răsărit ⁴⁵³), şi în special în Dacia traiană, concepţia aceasta despre divinitatea supremă ca *dominus* = κύριος a fost foarte răspândită. Iată de pildă câteva dedicaţii din Thracia şi din Illyricul latin ⁴⁵⁴): Κυρίῳ Ἐρμῇ ⁴⁵⁵); ἀγαθῇ τυχῇ κυρίᾳ Ἀφροδίτῃ ⁴⁵⁶); κυρίῳ Σαβασίῳ ⁴⁵⁷); κυρίῳ Ἡρακλεῖ ⁴⁵⁸); ἀγαθῇ τυχῇ κυρίῳ ἡρώι Σουιτοληνῶι ⁴⁵⁹); *Hero et dominus* ⁴⁶⁰); *Hero dominus* ⁴⁶¹); *Aesculapius dominus* ⁴⁶²); *dominus Sarapis* ⁴⁶³); *petra genetrix domini*, subînţeles *Solis invirti*

toţi zeii supremi ai polytheismului: Iupiter, Apollo, Sol, Mithras, Caelus, diferiţi Baalim syrieni, etc (Cf. asupra lui *Deus aeternus*, în afară de art. lui Steuding, la Roscher, *Myth. Lexicon* I, 1, 88, studiul lui Cumont, *Les dieux éternels des inscr. latines*, în *Rev. archéologique* 1888, vol. 11, p. 184-193, — unde e de comparat naşterea «pendant»-ului feminin *dea aeterna*). — Acelaş lucru e de spus despre *Deus magnus conservator* (CIL. III, 14242 şi 14242¹: Salonae) şi toate denumirile analoage «monotheiste», — printre care în special e de relevat *Pantheus* (ca *Præpus Pantheus* în Apulum, Dacia, CIL. III, 1139: la 235 d. Ch.), asupra căruia cf. Usener, *Gotternamen*, p. 345 sqq. [şi Roscher, *Myth. Lex.* III, 2, p. 2979 sq.

⁴⁵³) Citez în special interesanta inscripţie greacă din Chalcis în Syria, a. 172/3, cu dedicaţia latină: MERKOYRIΩ (sic) DΩMINΩ (!): CIL. III, 14162, 2.

⁴⁵⁴) Cele greceşti, din colecţia lui Kalinka, *Antike Denkmaler in Bulgarien*, cuprinzând deci partea cea mai apropiată de noi a Thraciei greceşti.

⁴⁵⁵) N. 182.

⁴⁵⁶) N. 183.

⁴⁵⁷) N. 184 şi 185.

⁴⁵⁸) N. 195

⁴⁵⁹) N. 202; cf. Index, col. 409—10.

⁴⁶⁰) CIL. III, 7532: Tomi.

⁴⁶¹) CIL. III, 7530: Tomi.

⁴⁶²) CIL. III, 1079: Apulum (Dacia).

⁴⁶³) CIL. III, 4817: Virunum (Noricum)

*Mithrae*⁴⁶⁴), — toate aceste inscripții dând titlul de *dominus* = *κύριος* unei anume divinități supreme: locale ori universal-syncretistice. Dar iată câteva inscripții, și anume majoritatea fiind din Dacia, unde *Dominus* fără nici un alt «atribut» e adorat ca zeu unic, fie singur, fie în tovărășia zeiței unice (complementul absolut necesar minții antice pentru înțelegerea *cosmogoniei!*), fie numai divinitatea feminină singură: *domnus et domna*: în Potaissa⁴⁶⁵), Apulum⁴⁶⁶), Ampelūm⁴⁶⁷), și Sarmizegetusa⁴⁶⁸), — *dom(n)a regina et domnus et bonus eventus*, în Naissus (Moes. sup.)⁴⁶⁹), — *dom(n)a regina* în Scythia minor⁴⁷⁰), — *domina et d(e)a*, în Apulum⁴⁷¹).

Insfârșit o inscripție din Philippi, înfloritorul centru roman din Macedonia, ne documentează și numele complet divin: *deus . . dominus*⁴⁷²).

S'a observat mai sus, că forma populară a apelativului divin e *domnus* și *domna*: fără *i*⁴⁷³). Această formă e destul de veche: ea apare și în numele im-

⁴⁶⁴)CIL III, 4543 : Aequinoctium (Pann super); cf. și inscripția latină din Berytus, închinată zeului fenician *Iupiter Balmarcodes* (asupra lui, Cumont, la Pauly-Wissowa II, 2834 — 5 [cf. și inscr. din CIL. III, p. 2514 și 2664]): *gen(naeus) dom[inus] Balmarc[odes]*. CIL. III, 6673.

⁴⁶⁵) CIL. III, 7671.

⁴⁶⁶) CIL. III, 7749.

⁴⁶⁷) CIL. III, 7833.

⁴⁶⁸) CIL. III, 12578

⁴⁶⁹) CIL. III, 8244

⁴⁷⁰) CIL. III, 12476

⁴⁷¹) CIL. III, 1004 Dimpotrivă *fanum dominarum*, tot din Apulum, n 1005, pare a fi închinat trinității feminine germane, care se întâlnește așa de des în inscripțiile latine dela Rin, cele trei *matronae* (cf. CIL. XIII, *passim*), adorate aici la noi de vre-un colonist din acele părți.

⁴⁷²) CIL. III, 14206 ¹⁰ *deus Vertumnus dominus*

⁴⁷³) Cf. inscr. din Formiae, în Italia (CIL. X, 6076): *Domna*, ca zeiță.—Usener observă în *Gotternamen*, p. 221 sq., că prin *Domna* aici, ca și în alte cazuri, avem a înțelege pe *mater deum*, *Magna mater*, *Kybele*.

părătesei *Iulia Domna* și e documentată și prin alte forme : astfel numele creștine, dar de origine păgână, *Domna* ⁴⁷⁴⁾ și *Domnica* ⁴⁷⁵⁾, *Domnus* și *Domnio* ⁴⁷⁶⁾, ori apelativul *domnus* acordat sfinților și martirilor creștini ⁴⁷⁷⁾.

Se pune însă întrebarea : eră întrebuințat numele divin *dominus* în rugăciunile păgâne, astfel încât forma *Domne-deus*, din care vine *Dumnezeu*, să poată fi de fapt păgână ? Răspunsul ni-l dă — între alții — și Lucian, care ne-a păstrat în *Pseudomantis* întreaga liturghie a cultului *apollonico-asclepieic* al lui Glycon, creația religioasă așa de ciudată a magului și impostorului Alexandru din Abonuteichos : zeul Glycon se revelează magului Sakerdos : acesta îl invocă astfel : εἰπὲ γόρ μοι, ὦ δέσποτα Γλύκων, τίς εἶ ; la care zeul răspunde : Ἐγώ, ... Ἀσκληπιὸς νέος... ⁴⁷⁸⁾. Așa dar : *Domine Glyco!*

Prin urmare nu mai rămâne nici-o îndoială : invocarea păgână a zeilor cuprindea și vorbele *Domine-deus...*, după cari urmă — sau adesea nici nu mai urmă — numele divinității implorate.

Pe de altă parte tocmai în Dacia și Moesia apare divinitatea *Domnus* (resp. *Domna*), care în invocații, printrînsăși numele ei, trebuia să fie chemată *Domne deus* ⁴⁷⁹⁾.—

⁴⁷⁴⁾ CIL. III, 597 : Berhœa (Maced.) ; *Dona* (!) : n. 14207, 15 = Kalinka, *o. c.*, n. 428 : Traiana (Thracia).—*Domna*, sfântă creștină, serbată la 26 Decembre : ca origine Kybele : Usener, p. 221 sq

⁴⁷⁵⁾ CIL III, 4220 : Savaria (Pann. sup.) ; 9576 : Sirmium—Salonae.

⁴⁷⁶⁾ CIL. III, Index : Cognomina,—unde vezi și pentru numele feminine alte pilde

⁴⁷⁷⁾ *Domnus Syneros* : martyr în Sirmium : CIL. III, 10233.

⁴⁷⁸⁾ Lucian, *Pseudom.*, c. 43. — Cf. pentru timpul mai vechiu, alte exemple, la Usener, *o. c.*, p. 221.

⁴⁷⁹⁾ De notat e că chiar cultul lui Glycon, mai sus documentat de Lucian și în forma de adorare, e constatat în Dacia (la Apulum : două altare consacrate lui Glycon, după cum adaogă credincioșii în el : *usso dei* : CIL. III, 1021 și 1022) și în Moesia superior (ceva mai la Sud de colonia Scupi : *Iovi et Iunoni [et] Drac-cin et Draccenae et Alexandro*. n. 8238)

Creștinii însă ziceau de obicei simplu *deus* în rugăciunile lor ⁴⁸⁰⁾. Dacă ei mai târziu au zis ca păgânii *Domine deus*, cauza e a se căuta în influența orientală și în general păgână, exercitată asupra Creștinismului: astfel e caracteristic, că forma *deus dominus* (constatată mai sus ca păgână) apare în inscripțiile creștine din CIL.^{*} III numai în Syria ⁴⁸¹⁾, și în Salonae, orașul cu atâtea Syrieni și Orientali creștini: și anume, în ultimul caz, ca o probă concretă despre intrarea conceptelor păgâne în doctrina religioasă creștină: *Iesus Christus rex regum, dominus [dominantium]* ⁴⁸²⁾.

Încheerea rezultă dela sine: *Domine deus* în forma veche, populară, *Domne deus*, e în Dacia și în Moesia o invocație păgână. Această invocație fu primită apoi și de Creștinism. La noi, în senzul că poporul zise mai departe *Domine deus*, zeului suprem creștin; în Apus, ca influență orientală cărturărească, în forma literară (!) *Domine deus*, introdusă deabia, ori din nou (!), de preoții creștini.

Această concluzie e întărită de prezența unui alt cuvânt în limba noastră, într'o formă mai puțin coaptă, mai puțin prelucrată, romanică: vorba *Duminică*, cu *i*, ca și în celelalte limbi romanice, ne arată că Creștinismul e în limba noastră mai nou decât invocația *Domne Deus*. Faptul însă, că două forme așa de înrudite, cum erau *Dominica* și *Domne deus*, nu s'au analogizat una pe

⁴⁸⁰⁾ CIL. III, 2673: Salonae:... *ita desiderat anima mea ad te Deus*, 9626: *ibid.*: *Deus noster propitius esto rei publicae Romanae*; 13124: *adiuro per Deum et per leges Creteanorum*; 14916: *per Deum omnipotentem eos adiuro*, — etc., etc.

⁴⁸¹⁾ CIL III, 6701: *dius dominus*, — deoparte și de alta monogramul sacru.

⁴⁸²⁾ CIL. III, 2674.—Cf. în inscripția superstițioasă creștină din Tragurium, CIL III, p. 961, XXVI: † *In nomine domini Ieso Christi denotio tibi, inmondissime spirete tartaruce*, etc.—Pentru fecioara Maria ca urmasă a vechilor divinități păgâne sub numele de *regina coeli*, cf. Usener, *o. c.*, p. 229

alta, arată, cred, o deosebire de vârstă între ele chiar ca termeni creștini: când s'a introdus *Dominica*, *Domne deus* eră consacrat și în rugăciunile creștine — desigur ca un cuvânt unic, compus — și deci avea o existență independentă, de termen fixat definitiv în limbă, așa că înrudirea cu *Dominica* poate nici n'a mai fost simțită. — Că această ipoteză a mea trebuie să fie aproape de adevăr, îmi pare că dovedește și un alt fapt. *Duminică* e mai târziu și decât *biserică*, și de aceea nu a devenit „*Dumenică*“, după *basilica* — „biserică“, pentru că la venirea lui în limbă *basilica* nu mai sună astfel, ci *baselica* și deci chip de analogie cu ea nu mai există ⁴⁸³).

Dimpotrivă în Apus *Dominica (dies)* și *Domine deus* sânt contemporane: ambele au fost primite târziu, în forma literară latină, ca termeni creștini.

Se știe însă când a fost înlocuit *dies Solis* cu *dies domumicus* (în limba vulgară *dies dominica*): în ultimii ani ai secolului al IV-lea. Intr'un edict din 17 April 392 se găsește încă *dies Solis* ⁴⁸⁴); dela 27 August 399 înainte nu mai găsim însă decât *dies dominicus* ⁴⁸⁵). În popor termenul s'a răspândit apoi treptat-treptat în cursul secolului al V-lea și al VI-lea. — Această creștinizare a sărbătorii săptămânale stă în legătură cu întreaga

⁴⁸³) În aceeași vreme procesul prefacerii lui *l* în *e*, care e foarte vechiu în latina populară, probabil încetase, și cuvintele primite acum în limbă nu mai erau transformate în felul dinainte. — Cf asupra celor spuse în text observația lui Hasdeu, în *Columna lui Traian* XI 1883, p. 88, la art. lui Chițu despre *Cuvintele creștine în limba română*, unde Hasdeu admitând originea latină a cuvântului «Rusalii», cu toate dificultățile fonetice, adaugă: «dar tot așa în *Duminică* din lat. *Dominica* este o gravă neregularitate fonetică, de oarece ar trebui să fie *Dumenică*, ca *biserică*, nu *bisurică* din lat. *basilica*; și totuși filiațiunea latino-română în ambele cazuri [«Rusalii» și «Duminică»] rămâne necontestabilă». Cf. și mai jos, p. 115.

⁴⁸⁴) *Codex Theodosianus*, II, 8, 20

⁴⁸⁵) *Ibid.*, II, 8, 23.

mișcare creștină împotriva păgânismului și cu edictele imperiale ordonând prigonirea cultelor păgâne ⁴⁸⁶).

În ce ne privește, reținem deci deosebirea nu numai de vârstă, ci și de semnificație religioasă, a celor doi termeni actual creștini: «Dumnezeu» și «Duminică», și vom căuta acum, dacă păgânismul a mai lăsat și alte urme în *terminologia creștină* românească: rezultatele obținute ne vor servi apoi la fixarea locului și timpului, unde și când s'a întemeiat definitiv creștinismul nostru latin.

Etymologic, vorba «crăciun» poate veni și dela *carnationem* ⁴⁸⁷) și dela *calationem* ⁴⁸⁸). Istoric însă, sântem siliți să facem o deosebire. Primul termen fiind de origine pur creștină și ca atare târziu în limbă (vezi mai sus cazul cu «Duminică»!) n'ar fi avut la noi nici vremea, nici posibilitatea de a suferi complicatele schimbări fonetice, ce se cer pentru ajungerea la forma de azi, «crăciun». Dimpotrivă al doilea, *calatib*, e de origine păgână și evoluție populară, și ca atare schimbările prin care a trecut, pentru a deveni «crăciun», au avut și timp și ocazie să se întâmple.—P. Papahagi a dovedit că vorba *crăciun* vine dela *calatio* (—*nem*) ⁴⁸⁹): convocarea poporului de către preoții păgâni în prima zi a fiecărei luni pentru anunțarea sărbătorilor din acea lună,—și, prin extindere, însăși sărbătura în legătură cu *calatio*. Cea mai însemnată *calatio* eră cea dela începutul anului, 1 Ianuarie ⁴⁹⁰).—Termenul acesta,

⁴⁸⁶) Vezi mai sus, *passim*.

⁴⁸⁷) Diculescu, *Vechimea Creștinismului la Români*, p. 19 sq., reluând această etymologie a *Lexiconului budan*.

⁴⁸⁸) Papahagi: vezi mai jos.

⁴⁸⁹) În *Convorbiri literare*, XXXVII, 1903, p. 670 sqq.—Explicarea e considerată de Pușcariu ca cea mai probabilă—filologic—din câte s'au dat, și a fost admisă în al său *Etym. Wörterb.*, s. v

⁴⁹⁰) Explicarea istorică dată de Papahagi nașterii acestei de-

calatio, pare a fi specific daco-roman: căci în Apus avem la popoarele romanice numiri derivate din *natalis(-e)*⁴⁹¹). — iar în Illyricul latin se constată vorba *natalis(-e)* ca întrebuițată pentru sărbătorirea martirilor, — așa încât trebuie să admitem, cu atât mai mult, că a fost întrebuițată și pentru nașterea Domnului⁴⁹²).

«Crăciunul» a fost serbat în toată lumea creștină, până după anul 350, odată cu botezul Domnului, adică la 6 Ianuar (Epiphania)⁴⁹³. Dar în Vest (adică și în Illyricul latin) Epiphania e o sărbătoare de dată recentă: deabia prin conciliul dela Nicaea (325) fu recunoscută și de biserica latină⁴⁹⁴). Anume, cu acest prilej, se hotărî în chip unitar procedeul fixării datei Paștilor și publicarea ei în ziua Nașterii Domnului. — Originea rășăriteană a sărbătorii «Nativității»⁴⁹⁵) avu acum drept corolar fixarea de către patriarhul din Alexandria (în sec. IV și V), printr'o circulară trimeasă tuturor bisericilor creștine, grece ca și latine, de 6 Ianuar (Nașterea Domnului și ca atare *începutul anului bisericesc*), a datei Paștelui și deci a începutului Păresimilor. După

numiri: simpla apropiere în timp a celor două sărbători: «calatia» păgână și «nativitatea» creștină,—nu e satisfăcătoare.

⁴⁹¹) Derivatele din *incarnatio*, citate de Diclescu în scrierea sa pomenită în n. 487, l. c., ca existente în vechea provençală și franceză, sânt de origine cârturărească, iar nu populară

⁴⁹²) CIL. III, 9545: *Natale S[eptimi] Victorici Hermogeni]s*,—și 12864: *natalis S[eptimi] mart[yr]i]s dies XIII ka. Mar[is]*,—în Saloniae.

⁴⁹³) Uşener, *Das Weihnachtsfest*, Bonn, 1889, p. 187 sqq.

⁴⁹⁴) Idem, *ibidem*, p. 193 sqq.

⁴⁹⁵) Pentru tradiția strict catholică, dar istoric neexactă, că «Crăciunul» a fost serbat în Apus încă din cele mai vechi timpuri la 25 Decembre, și că Epiphania a fost dată Apusenilor de Răsăriteni deabia la sfârșitul sec. IV, când aceștia au primit în schimb dela Apuseni «Nativitatea», cf. Hergenrother, *o. c.*, ed. IV, de Kirsch, I, 474, și cele observate împotriva părerii acesteia de Usener, *o. c.*, p. 214 sqq.

liturghie se anunțau în această zi solemn, conform circularei, datele pomenite: *feriae conceptivae* ⁴⁹⁶). Această anunțare la Epifanie a sărbătorilor mobile de peste an, trebuia să apară păgânilor de curând creștinați ca în totul asemănătoare *calației* lor de mai înainte, și ei numiră astfel sărbătoarea «Nativității» *calatio*. Denumirea aceasta, care firește nu a putut pleca din sânul bisericii oficiale, a fost, se pare, apoi primită chiar de misionari și folosită ca mijloc de popularizare repede a sărbătorilor creștine la păgânii de curând convertiți. — Anume, acesta nu e în Illyricum un caz izolat. Sărbătoarea cea mare a verei: Coborîrea Sf. Duh, a fost în acelaș chip fixată: prin sărbătoarea păgână, în legătură cu cultul morților, a Rosaliilor: *ad Rosalia* ori simplu *Rosalia* ⁴⁹⁷). Nu mai puțin sărbătoarea «Intrării în Ierusalim», prin cea păgână *Florilia* (în loc de *Floralia*) ⁴⁹⁸): sărbătoarea de primăvară a Florei și a florilor. Toate aceste numiri, *Calatio*, *Florilia*, *Rosalia*, n'au fost la început decât un mijloc mnemotehnic de fixare a noilor sărbători pentru păgânii cari din moși strămoși erau deprinși cu celelalte; biserica oficială, de voe de nevoie, a făcut și această concesiune păgânismului, după nenumărate altele ⁴⁹⁹).

⁴⁹⁶) Usener, *o. c.*, p 193—4

⁴⁹⁷) Vezi mai jos o expunere specială asupra acestei sărbători

⁴⁹⁸) Cf. Diclescu, *o. c.*, p 21, care însă nu stabilește nici-o legătură între «Florile» creștine și «Floralile» păgâne.

⁴⁹⁹) Cf. Harnack, *Mission* ², II, p 174 sqq.: sărbătorirea martirilor cu petreceri tot așa de lascive ca pe vremea zeilor elenici, și justificarea (!) acestui punct de vedere de către Grigore din Nyssa, Theodoret, etc : citate in extenso. În special asupra cultului, de natură păgână, al Sfinților, cu atribute și puteri divine speciale pentru ajutorarea la nevoi a credincioșilor, cf. M. Hamilton, *The Pagan Element in the Names of Saints in The Annual of the British School at Athens* XIII, 1906/7, p. 348 sqq.; Usener, *Gotternamen*, p. 116 sqq., și în special monografia lui E. Lucius, *Die Anfänge des Heiligenkults in der christlichen Kirche*, Tübingen, 1904.

Pentru ca însă *calatio* și «crăciun» să corespundă în senzul explicării cuprinsului lor analog, se cere ca la data creștinării noastre, resp. a populației rurale a Illyricului, să nu se fi întemeiat încă sărbătoarea independentă a «Crăciunului», la care apoi nu se mai făcea anunțarea sărbătorilor mobile — lucru ce se lăsase tot la Epiphanie — și deci Nativitatea în nici-un caz nu mai putea fi numită *Calatio*. Această considerație ne duce la concluzia deosebit de interesantă, că între anul 325 (Epiphania în Illyricum — care ținea de Roma) și c. 380 (data înfrângerii definitive a Arianismului [care, precum am văzut mai sus, fusese până după 360 puternic în Illyricum] și deci a introducerii «Crăciunului» — la 25 Decembrie — în părțile noastre) e de pus «creștinarea» cuvântului *calatio* ⁵⁰⁰). — Când, nu mult după 380, vom fi primit și serbarea de la 25 Decembrie, *calatio*, termenul consacrat pentru «Nativitate», rămase și mai departe ca atare, deși data «Nașterii Domnului» se schimbase.

Asupra *Rosalilor* sânt în special de observat următoarele. «Rusalii» (sau și «Rosalii») trădează ca și «Duminică» o formă de origine mai nouă în limba noastră : în adevăr judecând după analogiile *rosa* = ruja ⁵⁰¹), *ro-*

⁵⁰⁰) Cf. Usener, *Weihnachtsfest*, p. 262 (primul «Crăciun» în Constantinopol la a. 379); p. 266 sqq : la Roma: dela 354 înainte; p. 264 sq.; Crăciunul în Illyricum : p. 220 și 264 : înainte de introducerea la Constantinopol și în Răsărit, adică înainte de 379—388.

⁵⁰¹) Forma «rușă», dată de Kortling, s. v., nu mi-e cunoscută. — Ce-i dreptul, tot ce urmează la mine mai jos și despre *rosa* și despre *rosalia* ar trebui să lipsească, dacă aș admite cu Densusianu, *Hist. d. l. l. roumaine* I, p. 361 și 365, că *ruja* și *Rusalii* sânt în limba noastră elemente slave. Lucrul acesta însă nu-l pot admite, pentru simplul motiv, că, după cum mă învață Miklosich (*Rusalien*, în *Sitzb. d. k. Acad. d. W. z. Wien, phil.-hist. Cl.*, 46, 1864, p. 405, în sărbeste, de unde ar fi fost să luăm vorba «ruja» tocmai sânt două forme: «ruza» și «rosa», «rusa» ambele împrumuturi romanice, și anume: prima un împrumut mai nou [și adaog eu : din românește], a doua, «forma *rosa*, *rusa*, obicinuită în Dalmația» un împrumut mai vechiu [adaog eu : din latina vulgară târzie a Illyricului]. Cât privește

seus = roș ⁵⁰²), **rosina* = rușine ⁵⁰³), etc., — iar pentru sfârșitul cuvântului: **barbilia* = bărbie, *batt[u]alia* = bătaie ⁵⁰⁴), etc., din *rosalia* nu putea ieși în dezvoltarea regulată a limbei noastre tot «rosalii» ori «rusalii». — Mai ales că numele de *rosalia*, dat sărbătorii păgâne, nici nu eră general, ci în alte părți, de pildă la Roma, se zicea *dies rosae* ⁵⁰⁵) și *dies rosationis* ⁵⁰⁶), în Capua se zicea *rosaria* ⁵⁰⁷), în Bellunum *rusae* ⁵⁰⁸), în alte părți de

Rusalile noastre, Miklosich însuși nu se gândește la un împrumut slav, ci crede — greșit — că la noi ele trebuie să fi venit din Grecia. Destul, că la toate popoarele din peninsula balcanică, precum și la Slavi din Nord și la Lituanieni, cuvântul Rusalii e de origine romană. Dar Densusianu, *l. c.*, p. 361, observă că dacă la noi cuvântul Rusalii ar fi mai vechiu (latin), ar trebui să sune *Rusavi*, iar nu cu *l*. La aceasta răspund, că încă de timpuriu Rosaliile fiind adoptate și de Slavi, cari trăiau împreună cu Români, dezvoltarea mai departe a cuvântului românesc a fost împiedecată de analogia continuă cu forma slavă, care păstră pe *l*. Că la noi cuvântul nu poate fi de origine slavă, mai arată, pe deoparte amănuntele mitologice, proprii sărbătorii slave (vezi altă notă mai jos), date de Miklosich, iar pe de alta faptul, că «pendant»-urile latin-provinciale ale Rosaliilor, Floraliile și Brumaliile, prin numele Florii și Brumar (pe care îl poartă luna Noemvrie: din *Brumarius-Brumalis*), există la noi până azi. Vezi asupra Rosaliilor și Brumaliilor (acestea din urmă, ca sărbătoare, pierdute la noi) studiul, până astăzi de actualitate, al lui Tomaschek, *Ueber Brumalia und Rosalia, nebst Bemerkungen über den bessischen Volksstamm*, în *Sitzb. d. k. Acad. d. W. z. Wien, phil.-hist. Cl.*, 60, 1868, p. 351-404. — De altfel țin să adaog, că chestia Rosaliilor e pentru cercetarea mea de față numai de o însemnătate secundară și nici aici, nici mai departe, nu trag din ea vre-o concluzie de ordin hotărîtor pentru istoria creștinismului daco-roman: aceasta ca chestie de metodă.

⁵⁰²) Pușcariu, *Etym. Worterb.*, n. 1475.

⁵⁰³) Id., *ibid.*, n. 1488.

⁵⁰⁴) *Ibid.*, n. 184 și 194.

⁵⁰⁵) CIL. VI, 10234: inscripție deosebit de importantă pentru cultul morților și diferitele sărbători în legătură cu acest cult: *dies violaris, dies rosae*, etc.: e o *lex collegi Aesculapi et Hygiae*.

⁵⁰⁶) CIL. VI, 10239.

⁵⁰⁷) CIL. X, 3792.

⁵⁰⁸) CIL. V, 2046.

fapt *rosalia*⁵⁰⁹), și anume prin analogie cu *parentalia*, numele sărbătorii funerare, când se făceau ofrande la morminte și în special se aduceau rose: *rosae et escae (in parentalibus)*⁵¹⁰), *rosae et profusiones in parentalibus*⁵¹¹), *rosas ad monumentum (=mormânt!) spargere et ibi epulare*⁵¹²), *rosas et escas ponere*⁵¹³), etc.⁵¹⁴). Pe de altă parte inscripții cu privire la *Rosalia* nu s'au găsit în Răsăritul latin decât în Philippi: colonie romană + elemente thrace romanizate⁵¹⁵), — apoi în Tomi⁵¹⁶) și în Istrus⁵¹⁷): iarăși două centre de pe teritoriul cultural grecesc cu puternice colonii romane, — în Nicopolis (Moesia inferioară, — înfloritoare colonie romană)⁵¹⁸), — înfășărit în Pannonia superioară: la Emona: *kal. lun.* («Carnaria») ⁵¹⁹), — la Savaria: un frumos document în versuri, de împodobirea cu flori a mormintelor⁵²⁰), — și la Brigetio⁵²¹). Astfel încât, față de mulțimea excepțională a inscrip-

⁵⁰⁹) În Philippi (Maced.): CIL. III, 707, 703 și 662; în Italia la Brixia: CIL. V, 4489, ori în Lucania: CIL. X, 444; la Tomi, în Scythia minor: CIL. III, 7576.

⁵¹⁰) CIL. VI, 9626 (Roma) și Orelli-Henzen, n. 4419, — etc.

⁵¹¹) CIL. V, 4990 (Verona); XI, 2596; V, 7454; V, 4410 (Brixia), — etc.

⁵¹²) CIL. XI, 132: în Ravenna.

⁵¹³) CIL. V, 2176: Altinum.

⁵¹⁴) Cf. indicele diferitelor volume din *Corpus*. — Asupra sărbătorilor acestora: *violaria, rosalia, parentalia*, cf. scrierea lui Attilio De-Marchi, *Il Culto privato di Roma antica*, II, p. 132 sqq., §. 4. Le forme e gli atti di culto collegiale verso gli dei e verso i morti.

⁵¹⁵) CIL. III, 662, 703, 704 și 707.

⁵¹⁶) CIL. III, 7576.

⁵¹⁷) CIL. III, 7526: inscripție importantă cu privire la sărbătorirea Rosaliilor în onoarea morților.

⁵¹⁸) CIL. III, 7436, vers 22/6: deasemenea o inscripție foarte însemnată pentru cultul morților

⁵¹⁹) CIL. III, 3893.

⁵²⁰) CIL. III, 4185, *quisquis heris post me dominus Laris huius et orti, Vicinas mihi carpe rosas, mihi lilia pone Candeda, que viridis dabit ortulus. I[t]a beatum!*

⁵²¹) CIL. III, 11042.

țiilor italice și puținătatea celor provinciale, sântem oarecum nevoiți să conchidem, că sărbătoarea *rosaliilor* eră o instituție pur italică, răspândită numai întâmplător, prin coloniști italici, și în provincii ⁵²²).

Ce privește acum numele creștin al sărbătorii,—sărbătorile în legătură cu ciclul Paștelui erau variabile: tot așa și «rosaliile»; cauza firește eră deosebită: deoparte socoteli calendaristice, de alta fixarea deosebită, după regiuni și epocele de înflorire a rozelor, a sărbătorii mortuare de primăvară ⁵²³). Analogia eră foarte firească, iar fixarea mnemotehnică a coborîrei Sf. Duh după sărbătoarea așa de importantă în cultul morților a Rosaliilor, nu aveă nici-un motiv să fie combătută de Biserică. Dimpotrivă, tacit, se îngădui ca cele două sărbători să se contopească prin *împlinirea ceremoniilor păgâne la morminte în ziua sărbătorii creștine* ⁵²⁴).

Sărbătoarea păgână a Rosaliilor se constată prin inscripții în Moesia inferioară și în Pannonia superioară. În Moesia superioară însă nu: și nici în Dacia. Dimpotrivă în Italia ea e extraordinar de răspândită.—Concluzia pentru Rosaliile noastre creștine nu poate fi după cele de mai sus decât aceasta: creștinismul latin primește în Italia numirea *rosalia* în calendarul său

⁵²²) Un astfel de element italic, din Ticinum, apare în Novae (Moesia infer, CIL III, 757) și anume, probabil, și ca aducător al Rosaliilor la Dunăre: *Dis Manibus. L. Metilius Papiriae (trib.) Iustus Ticino vix. ann. LXV et Mettia Felicia vix. an. XLIII h. s. s. fili parentibus bene merentibus f. c.*—Pentru legăturile Moesiei și Daciei cu Italia, vezi și paragraful respectiv de mai jos.

⁵²³) Iată câteva date: în Roma: *XII k. Iunias* (CIL VI, 10239), sau *V idus Maias* (10234); în Capua: *III idus Maras* (CIL. X, 3792); în Tomi: *V idus Iunias* (CIL III, 7576); în alte locuri, la alte date, hotărîte de sărbătoarea funerară a *parentalilor*: de pildă la Ravenna: *id. Iul.* (CIL. XI, 132), etc. Vezi la De-Marchi, *o. c.*, p. 132 sqq., o listă mai completă a datelor: în general *Mai—Iune*.

⁵²⁴) În uz până astăzi la poporul nostru. Vezi mai jos textul și notele

pentru popor; missionarii ⁵²⁵⁾ o întrebuințează apoi—din pricina clarității și putinței ei de adaptare la păgânism—și acolo unde *rosaliile* nu existau în special ca o instituție păgână de cult; dacă forma românească a Rosaliilor trădează o origine mai nouă, aceasta provine din faptul că noi am primit numele sărbătorii ⁵²⁶⁾ târziu, odată cu *dominica*, etc., prin missionarii latini; și anume, în special Sf. Nicetas, care predică la Bessi, «Daci», «Goți» și «Sciți»: în dreapta și în stânga Dunării deopotrivă ⁵²⁷⁾, aveă motive speciale de a întrebuința termenul *rosalia*: deoparte el eră în strânse legături cu Italia — țara *rosaliilor* — unde de două ori îl vedemducându-se să viziteze pe Sf. Paulin din Nola, — de alta

⁵²⁵⁾ Cari în Illyricul așa de nedespărțit cultural de Italia, trebuiau să fie—în parte—inșiși Italieni, sau să stea în cea mai strânsă legătură culturală (căci cea bisericească eră chiar obligatorie) cu Italia. — Semnalez aici, și studiul d. Popa-Lisescu despre *Brumalia* și *Rosalia* în religia populară antică și în cea românească, publ. în *Conv. liter.*, pe 1907, p. 597 sqq. și 673 sqq. D. P.-L. ajunge numai în câteva puncte la concluzii asemănătoare cu ale mele (în special asupra caracterului actual al Rusaliilor noastre ca sărbătoare a cultului morților [p. 678 sqq.], pentru care trimet la dovezile culese de d-sa). Încolo, ideea predominantă a studiului d. P.-L., cu originea thracă-dionysiacă a cultului, și afirmarea, că «tradițiunea zânelor Rusalii» [care, adaog eu, e pur slavă] e la noi «cu mult mai importantă decât perpetuitatea cultului celor morți» [la Rusalii: pur latină] (p. 681), mi se par neîndreptățite. În special asupra Rusaliilor ca Iele, mă mulțănesc a cită numai vorbele d. P.-L.: «Numirea de Rusalii dată zânelor, nu este peste tot locul cunoscută, nici la Românii de peste munți, nici la cei de peste Dunăre» (p. 682), prin care însuși respinge afirmarea făcută la pag. 681. Părerile mele le găsește cititorul în text, și de aceea nu mă opresc aici mai mult, spre a face critica studiului d. P.-L.

⁵²⁶⁾ Cf. și Hasdeu, notă la art. lui Chițu, în *Col. lui Traian*, XI, 1883, p. 88: «singura dificultate fonetică este conservarea lui *l...* totuși filiațiunea latino-română... rămâne necontestabilă», și, după ei, Iorga, *Ist. bis. rom*, I, p. 7: «nu e îndoielă...».

⁵²⁷⁾ Le Quien, *Or. Christ.* II, col. 305 — Critica amănunțită a știrilor istorice asupra lui Nicetas va urmă mai jos.

Bessii — la cari el missionă — ca și ceilalți Thraci, primiseră desigur dinainte, ca păgâri, sărbătoarea *rosaliilor* dela coloniștii italici⁵²⁸): practica făcută de Nicetas cu izbândă la Bessii de limbă latină, o va fi aplicat și «Dacilor» nordici, frații lor și de neam și de cultură.

Trecem la alt element «creștin» cu începuturi păgâne: *drac*, din *draco* (într'o inscripție din părțile noastre *dracco*)⁵²⁹).—Din toate limbile romanice singură⁵³⁰) cea română are pe *draco* în înțelesul de spirit rău, demon, diavol,—celelalte cunosc numai înțelesul obicinuit de șerpe, balaur, zmeu⁵³¹). — Explicația acestei deosebiri cred că e a se căuta în următoarele împrejurări.

⁵²⁸) Cf. în inscripțiile cu *rosalia*, din Philippi — la marginea sudică a ținutului Bessilor — următoarele nume de «Romani»: CIL. III, 703: *Bithus Tauzigis fil., qui et Macer,—Tauzias Bithi, qui et Rufus,—Bithus Tauzigis, Zipacenthus Tauzigis, Bithucenthus Cerzulae*; CIL. III, 707: *Cintris Polulate(?) fil Scaporenus* (poate în loc de *Scaptoparenus* și atunci originar din Pautalia (vezi mai sus: centru creștin grec), nu departe la Sud de Remesiana, unde în vremea creștină e episcop Nicetas), *Sicu Bithi filia*; iar în Scythia minor, lângă Istrus, unde am constatat *rosalia*, găsim *cives Romani et Bessi (vico Ulmeto) consistentes*: CIL. III, 14214, 26: 140 p. Chr.

⁵²⁹) CIL. III, 8238: *Dracco et Draccena...* (Moesia superior).

⁵³⁰) Vezi nota următoare

⁵³¹) Kortling, s. v.—Și e de notat, că la Români și ideea despre înfățișarea figurată a Diavolului nu mai are nimic de a face cu șerpele, ci e înrudită cu Satyrul și Panul antici. — Observ imediat aici că *diavol* e element *târziu* creștin în toate limbile romanice. Faptul relevat de Densusianu, *H. d. l. l. r.*, p. 38, după Schuchardt și G. Meyer, că *draco* s'ar găsi cu însemnarea «demon» și în provençal, nu are importanță pentru expunerea mea de mai jos, întrucât acolo e probabil termen de origine creștină (*draco*=șerpele-demon din Biblie), sau chiar dacă ar corespunde ca fenomen istoric-religios întru totul celui românesc, încă nu ar putea fi adus ca un argument că rom. *drac* e de origine general-romanică, ci dimpotrivă ar trebui explicat și în provençal după normele date de mine mai la vale.

Dintre diferitele divinități greco-romane, dela cari lumea antică își așteptă mântuirea, însănătoșarea atât în senz sufletesc cât și trupesc, aceea care, prin însăși natura ei luminoasă și purificatoare (coborînd din Apollo) se precizase în cursul vremii ca zeitatea prin excelență salvatoare, Asclepios, se bucură în sec. II și III de o răspândire cum doară Mithraismul ori Creștinismul au mai încercat-o. Conceptul despre «medicul divin» ⁵³²⁾, iubitor de oameni ⁵³³⁾, θεῖος σωτήρ, se extinde acum asupra tuturor celorlalți zei, cari mai făgăduiau salvarea: Sarapis ca și Christus sînt mai înainte de toate în mintea păgână *medici divini*, cari aduc însănătoșirea de *boalele* trupului și sufletului, prin formule și mijloace misterioase, cunoscute numai de preoții zeilor. Faima și trecearea lui Asclepios la păgâni e așa de mare, încât apostolii Creștinismului cred necesar să întrebuințeze printre alte mijloace de propagandă și polemica directă cu credincioșii lui Asclepios, dovedind superioritatea «metodei de vindecare» creștine față de cea asclepieică ⁵³⁴⁾.

În Illyricul latin cultul lui Asclepios e, firește, foarte răspândit: dar nicăiri așa ca în Dacia ⁵³⁵⁾. Aici, probabil și pentru analogiile posibile de stabilit, între șerpele

⁵³²⁾ Cf. Usener, *Gotternamen*, p. 147 sqq.; Wilamowitz-Moellendorf, *Isyllos von Epidauros*, p. 43 sqq și 116 sqq.,—și Harnack, *Mission*², I, p. 91 sqq.

⁵³³⁾ Cf. inscripția grecească din Apulum (CIG. 6813 și CIL. III, ad 1422), pusă la anul 238 de fiul procuratorului Q. Axius Aelianus Ἀσκληπιῶ καὶ Ὑγίειᾳ θεοῖς φιλανθρώποις.

⁵³⁴⁾ Vezi vestita scriere a lui Origenes împotriva lui Celsus, unde «ein Hauptstreitpunkt zwischen den beiden bedeutenden Männern der war, ob Jesus der rechte Heiland sei oder Aesculap... Dabei ist die Mischung schlimmsten Aberglaubens mit verständiger Kritik, wiesie sich bei beiden findet, heute für uns ein Rätsel»: citez textual vorbele lui Harnack, *Mission*², I, p. 92—3, întrucât el ca istoric bisericesc și theolog poate vorbi despre doctrina creștină de atunci cu mai multă autoritate în materie, decât un istoric laic. — Cf. și Jung, *Roman. Landsch.*, p. 423 sqq.

⁵³⁵⁾ Cf. CIL. III, Index.

asclepieic și balaurul thrac⁵³⁶), se pare că Asclepios găsiă un răsunset excepțional. Fapt e, că atunci când impostorul Alexandru din Abonuteichos, în Paphlagonia — pe vremea lui Marcus Aurelius — născoci mysteriile lui Glycon: «Asclepios cel nou», o nouă «întrupare» a lui Asclepios, într'un șerpe enorm, îmblânzit de Alexandru și prezentat de el la mysterii ca însuși zeul⁵³⁷), — cultul lui Glycon găsiă numai decăt adepți și în Dacia. Ba chiar singurele mărturii epigrafice apriate asupra lui Glycon în Răsărit, sânt tocmai cele din Dacia: *Glyconi M. Ant(oni)us Onesas iusso dei l(ibens) p(osuit)*⁵³⁸) și *G[ly]co(ni) M. Aur(elius) Theodotus iusso dei p(osuit)*⁵³⁹): ambele din Apulum⁵⁴⁰). Inscriptiile sânt, cum vedem, puse de doi Orientali. O altă inscripție, găsită la Sud de Scupi, pe drumul între Scupi și Stobi (în Blače), așa dar pe calea directă Naissus — Thessalonike, ne prezintă o altă formă de adorare a lui Aesculapius «cel nou»: *Iovi et Iunoni [et] Draconi et Draccenae et Alexandro Epitynchanus [C. F]uri Octavi[ani] c. v. posuit*⁵⁴¹): precum vedem, aici «profetul»⁵⁴²) Alexandru e adorat alături cu

⁵³⁶) Cf. în această privință art. lui Drexler, la Roscher, *Myth. Lex.* I 2, 1692 (*Glycon*),—și vezi și amănuntele date de J. Jung, *rom Landsch.*, p. 397.

⁵³⁷) Tot ce știm mai precis despre cultul lui Glycon, datorim contemporanului și dușmanului personal al lui Alexandru, strălucitului «essayist» al antichității, Lucian, care în al său *Pseudomantis* ne-a dat o expunere completă atât asupra istoricului, cât și a caracterului și liturghiei noilor mysterii — Asupra reprezentării lui Glycon pe monezi din Abonuteichos, cu cap de om pe trup de șerpe, vezi Eckhel, II, p. 383 și 384; Lucian ne spune c. 15 sq., că subț această înfățișare (Alexandru puneă șerpelui în cap o mască umană) eră expus «zeul» Glycon privirilor muritorilor.

⁵³⁸) CIL. III, 1021.

⁵³⁹) CIL. III, 1022.

⁵⁴⁰) Inscriptia CIL. III, 7756, tot din Apulum (cf la ea și E. Bormann, în *Arch-epigr. Mitt.* XIX, 1896, p. 232 și n. 5) nu ține de cultul lui Glycon, ci aparține unui alt cerc religios.

⁵⁴¹) CIL. III, 8238.

⁵⁴²) Cf. Lucian, *Pseudom.*, c. 55.

zeul său Glycon = «Dracco»: ba mai găsim și o soție a zeului—«Draccena»—probabil introdusă mai târziu în reprezentarea mysteriilor, ca «pendant» absolut necesar la grupele Zeus—Leto, Apollo—Coronis, Podalirius—[mama lui Alexandru]⁵⁴³). — Lucian ne spune, că printre cele dintâi ținuturi, unde se răspândi cultul lui Glycon, fură Bithynia, Galatia și Thracia⁵⁴⁴), iar că începutul înșelătoriei lui Alexandru fu făcut în Macedonia, la Pella, de unde noul profet își procură șerpele⁵⁴⁵). Avem dar pentru Dacia, prin inscripția de lângă Scupi, și drumul pe care cultul lui Glycon l-a făcut spre a ajunge tocmai la Apulum⁵⁴⁶): Thessalonike, Scupi, Naissus [Viminacium, Tibiscum,—ori Ratiaria, Drobetae], Apulum.

Încă din timpul lui Lucian, dușmănia între adepții lui Glycon-Dracco și Creștini, resp. Epicurei (cele două specii de *atheî* ai antichității) apare ca foarte acută⁵⁴⁷). Rivalitatea dintre vechiul Asclepios σωτήρ, și dintre noul și adevăratul σωτήρ, Christus, a fost pomenită mai sus.

Demonul cu deosebire primejdios Creștinismului în Moesia superioară și în special în Dacia eră acel

⁵⁴³) Vezi descrierea mysteriilor lui Glycon la Lucian, *Pseudom.* c. 38 sq

⁵⁴⁴) C. 18.

⁵⁴⁵) C. 7 sq.

⁵⁴⁶) Despre *migrațiile* cultelor și superstițiilor orientale n'avem cumva a vorbi numai figurat, ci chiar în senz propriu: vezi la Apuleius *Met.*, *passim*, peregrinările diferiților «*Chaldaei*» și alți magi, vrăjitori, profeți, etc., din Răsărit, cari umblau prin întregul Imperiu cu idoli și hocus-pocus-ul lor religios (d. p. VIII, 24 sq.: *unum de triviali popularum faece, qui per plateas et oppida cymbalis et crotalis personantes deamque Syriam circumferentes mendicare compellunt...*; vezi și amănuntele comice din c. 25).

⁵⁴⁷) Cf. Lucian, *Pseudom.*, c. 25, unde Alexandru recomandă adepților săi lapidarea Creștinilor (în Pontus unde se dădea momentan lupta). —La mysteriu, înainte de a se începe ceremoniile, «*atheî*», și «*Creștinii*» și «*Epicureii*», erau poftiți să iasă: καὶ ὁ μὲν ἡγήετο λέγων „ἔξω Χριστιανούς“, τὸ δὲ πλῆθος ἔπαν ἐπεφθέγγετο „ἔξω Ἐπικουρείτους“ (c. 38).

dracco, comun și lui Aesculapius cel vechiu și nouei sale epifanii, și vechilor culte thrace și tuturor zeităților chthonice: predicatorii creștini trebuiau deci să întrebuințeze față de poporul din aceste părți termenul de *dracco* de-a dreptul ca termen generic pentru toți idoli și demonii păgâni⁵⁴⁸).

Dacă mai târziu supt vorba *Dracco* poporul își reprezintă mai ales pe vechii Pani și Satyri, iar nu balauri, aceasta a provenit tocmai din acea generalizare foarte de timpurie a înțelesului vorbei *dracco* pentru toți demonii păgâni, și deci uitarea chiar din timpul luptei între păgânism și creștinism a înțelesului propriu și original al cuvântului. Cât privește însăși reprezentarea figurată ca atare, în părțile noastre divinitățile agreste și silvestre fiind cele mai răspândite în popor, Panii și Satyrii, tovarășii Diane (vezi paragraful următor), devin «demonii» clasici urmăriți și distruși de fulgerele creștine.— În Apus însă, unde importanța religioasă a lui *Dracco* eră cu totul restrânsă, el nu-și păstră decât înțelesul comun și concret de balaur⁵⁴⁹).

Dar din lupta Creștinismului cu păgânismul illyric, și în special dac, mai avem în limba noastră încă o urmă foarte caracteristică: e cuvântul *zănatic*⁵⁵⁰), precum vedem, cu înțeles peiorativ, deci de origine creștină, și aplicat cu sentimentul de dușmănie ori dispreț cuprins și azi în el, la anume păgâni, pe cari voiu încerca să-i caracterizez în cele ce urmează.

⁵⁴⁸) Chipul de șerpe luat de diavol în ispășirea Evei eră la Romanii deveniți creștini încă o notă în plus pentru caracterizarea ca duh rău a lui *Dracco*. — Harnack, *o. c.*, I, 104, n. 1, relevă că însuși «Aesculap eră în ochii creștinilor un demon și idol» și aduce mai multe citate din scriitorii creștini.

⁵⁴⁹) Notez că termenul general creștin pentru daco-romanul *draco*, *diabolus*, e, la toate popoarele romanice, de origine mai nouă, pur creștină

⁵⁵⁰) Din *dzanaticus*: cf. Pușcariu, *o. c.*, n. 1928

În religia syncretistă păgână a imperiului roman—am văzut și mai sus—diferiții zei supremi, naționali și locali, reprezentanți ai principiului bărbătesc deoparte și ai celui femeesc de alta, se sublimă într'o singură pereche divină, cu nume felurite, dar cu înțeles henotheist: iată cea mai caracteristică pildă de syncretism din tot Illyricul și Orientul latin:

Sarapis Iupiter Sol Isis Luna Diana dii deaeque conservatores sânt adorați în anul 175/6 de L. Aemilius Carus, *legatus Augusti pro praetore III Daciarum*, în Apulum⁵⁵¹): că exemplul acesta clasic ne vine tocmai din Dacia, nu e, nici vorbă, o simplă întâmplare.

Dar iată un alt exemplu special pentru Diana: într'o inscripție bilingvă din Hierapolis Castabala ad Pyramum (Budrun) în Cilicia,—pe la sfârșitul secolului al II-lea sau încep. celui de al III-lea.—Dea Castabalis, care propriu zis e Artemis, mai e invocată și ca Selene, Hecate, Aphrodite și Demeter:

[Εἴτε Σ]εληναίην εἴτ' Ἀρτεμι[ν εἴτε σ]έ, δαίμων,
 πυρφόρον, [ἐν τρι]όδῳ τὴν σεβόμεσθ', Ἐκ[άτη]ν,
 εἴτε [Κ]όριν Θήβης λα[δς] θυέεσσι γεραίρει
 [ῥ] Δηῶ, Κούρας μητέρα Φερσεφόνης,
 urmează invocația⁵⁵²).

La Apuleius, Isis—divinitatea supremă și unică—e invocată—în diferitele ei manifestări—ca Ceres, Venus, Diana, Kybele, Athena, Persephone, Demeter, Hera, Bellona, Hecate și Nemesis⁵⁵³).

Totuși peste toți zeii și zeițele se ridică Soarta, Destinul: Nemesis, Tyche.

În inscripții, cari mai mult decât orice altfel de mărturii, ne arată în chip nemijlocit viața adevărată

⁵⁵¹) CIL. III, 7771

⁵⁵²) CIL. III, 12116: cu notele editorilor.

⁵⁵³) *Metam.* XI, 2 și 5—Cf. comentariul lui Usener la acest syncretism, în *Gotternamen*, p. 340 sqq., unde mai sânt citate și alte exemple

a umanității antice, *Diana, sancta potentissima*⁵⁵⁴), apare în părțile noastre ca identică cu Nemesis: *Dea Diana Nemesis Augusta*⁵⁵⁵), iar *Nemesis sive Fortuna*⁵⁵⁶) e *Adrastia*⁵⁵⁷), unul dintre multele nume feminine ale Soartei: Νέμεσις, Ἀδράστεια, Εἰμαρμένη, Περπωμένη, Τύχη, Fortuna⁵⁵⁸): „*Adrastia, quam vocabulo duplicetiam Nemesim appellamus—ultrix [acinatorum impiorum, bonorumque praemiatrix — : haec ut regina causarum, et arbitra rerum ac disceptatrix, urnam sortium temperat...*“⁵⁵⁹). — *Diana* e, ca *Luna, dea aeterna*⁵⁶⁰), zeitatea supremă feminină.

Această divinitate, unică și atotputernică, apare în Illyricul latin și în Dacia supt toate numele mai sus pomenite. Natura ei ca *Nemesis*, adică stăpână a destinelor cerului și pământului, e documentată în numeroase inscripții dacice⁵⁶¹): numele obicinuit, sub care ea e însă cu predilecție adorată, e cel latin: *Diana, sancta, potentissima*, precum o numește inscripția mai sus citată din Sarmizegetusa⁵⁶²).

Împotriva acestei Diane, ca zeitate supremă păgână⁵⁶³), are dar de luptat Creștinismul, când începe propaganda în stil mare printre necredincioșii latini ai Illyricului. Rezistența, firește, e mare: căci esența religiei combătute e credința etern omenească în Destin,

⁵⁵⁴) CIL. III, 1418: Sarmizegetusa.

⁵⁵⁵) CIL. III, 10440: Aquincum; cf. și 14076: Carnuntum.

⁵⁵⁶) CIL. III, 1125: Apulum: p. C. 238/44.

⁵⁵⁷) În Dacia: CIL. III, 944: la Mikháza.

⁵⁵⁸) Vezi Dieterich, *Abraxas*, p. 93 sqq.

⁵⁵⁹) Ammianus Marcellinus XIV, 11, 24 sqq., ed Clark, Berlin, Weidmann, 1910. Ammianus scrie acestea cu pathosul omului care-și expune propria credință: rămas păgân într-o vreme când Creștinismul începea chiar a persecuta pe păgâni, el își susține cu tărie și — (potrivit vremii!) și cu erudiție — convingerile.

⁵⁶⁰) Cf. Cumont, *Les dieux éternels des inscr. latines* în *Rev. arch.* 1888, vol. 11, p. 190 sqq.

⁵⁶¹) Cf. CIL. III, Index.

⁵⁶²) CIL. III, 1418.

⁵⁶³) Peste toți zeii, fără deosebire. ca Destin.

și închinătorii Diane-Nemesis nu pot fi ușor convinși că ar exista o putere divină mai mare ca Soarta, ca Norocul. Missionarii creștini tună împotriva „Dianaticilor” stăruitori în orbirea lor: *Dianatici*-i sânt oameni fără minte, scoși din minți de demonul pe care îl adoră: „zănatici”! Aceștia însă cultivă cu credință, dacă nu se mai poate în public, măcar în ascuns, divinitatea lor; *Sancta Diana* = „Sânzana”⁵⁶⁴), *Diana* = „Zâna”⁵⁶⁵), continuă, în legendele eroice ale noilor creștini, a fi tot o ființă suprapământescă, prea-puternică, deosebită prin frumuseță, bunătate și strălucire. Tradiției creștine de luptă și vrăjmășie, cuprinse în „zănatic”, îi corespunde tradiția păgână de duioasă amintire legendară, cuprinsă în „zână”⁵⁶⁶).

Dar să trecem la un alt termen păgân, primit și de Creștinism și constituind oarecum un symbol al împăcării definitive dintre Daco-Romani și Creștinism: cuvântul «sărbătoare».

Examinând epitetele zeilor din Illyricum din punctul de vedere al răspândirii lor geografice, observăm, că sunt unele, cari nu apar decât în anume locuri bine justificate prin însăși conținutul religios al epitetului. Așa e, printre altele, cazul cu epitetul *conservator*: acesta,

⁵⁶⁴) «Sânziana» cred că e o formă eufonică, analogistică, de ordin secundar — Dimpotrivă filologu derivă cuv. «Sânziene» (sic: spre deosebire de «Sânzeana» ?) din *Sanctus Ioannes*, — deși istoric-religios nu văd cum putea să se prefacă Sf. Ioan în Ileana Cosânzeana !

⁵⁶⁵) Cf. Pușcariu, *o. c.*, n. 1942: etymologie în general admisă de filologi.

⁵⁶⁶) Cf. la cele de mai sus și vorba «lunatec» din *lunaticus*, păstrată în celelalte limbi romanice numai ca termen cârturăresc (Pușcariu, n 996) — Faptul că la celelalte popoare romanice din «Diana» nu au rezultat decât senzuri creștine, peiorative: «fermecătoare», «vrăjitoare», etc, mă face să cred, că originea cuvântului «zână» e de căutat tot în Dacia traiană, unde păgânismul a fost mai îndelungă vreme înfloritor (căci am spus: Illyricul propriu zis e, cultural, tot Vest latin).

după logica obicinuită, ar trebui să apară nu numai pe lângă toți zeii, dar și pretutindeni: și totuși nu apare. Cauza e următoarea. Încă de timpuriu el se desvoltă ca un epitet militar și politic, în legătură cu acțiunea protectoare și apărătoare a zeilor față de primejdiile de ordin public: zei prin excelență «conservatori» sânt *Iupiter optimus maximus*, *Mars*, ori *Mars pater*, *Sol invictus*, *Fortuna*, sau, înșiși diferiții împărați⁵⁶⁷). Monete cu dedicația MARTI CONSERVATORI ori MARTI PATRI CONSERVATORI și, în acelaș timp — precât se pare — și cu monogramul lui Christus, avem d. p. chiar dela Constantin⁵⁶⁸). Destul, că epitetul de *conservator* e specializat pentru domeniul public-militar. În provincii el trebuie dar să apară acolo unde primejdia războaelor e mai mare, adică la granițele Imperiului.

Dacă trecem în revistă locurile unde apare *conservator* în Illyricul și Orientul latin, găsim că, afară de câteva excepții, unde *conservator* e documentat și de inscripții mai din interiorul Imperiului: în Celeia⁵⁶⁹) și Virunum⁵⁷⁰): Noricum; în Salona⁵⁷¹), Issa (insula: azi Lissa)⁵⁷²), Arupium⁵⁷³), Municipium Mal...⁵⁷⁴), într'alt loc, neprecis, din Dalmația de Nord⁵⁷⁵) și, poate, în Burnum⁵⁷⁶): toate în Dalmația; Scupi, în Dardania⁵⁷⁷)

⁵⁶⁷) CIL III, Index și Cohen, *Médailles impériales*, *passim*

⁵⁶⁸) Cf. Kaufmann, *o. c.*, p. 599.

⁵⁶⁹) CIL III, 5185: *I o m conservator Arubianus et Celeia sancta*

⁵⁷⁰) CIL. III, 4780: [*Genius*] *loci conser[vator]*.

⁵⁷¹) CIL. III, 14242 și 14242, 1: *Deus magnus conservator loci huius și d. m. c. l. h. et omnium suorum*; 8672: *I. o. m. conservator*; 1938: *Fortuna conservatrix*.

⁵⁷²) CIL III, 3074: *Diana conservatrix* (p senzul Diane, vezi la mine mai sus, în text)

⁵⁷³) CIL. III, 10044, și p 2328, 174: *I(upiter) c(onservator) D(o-lichenus)*

⁵⁷⁴) CIL. III, 14609: *I(upiter) o(ptimus) c(onservator)*.

⁵⁷⁵) CIL III, 10057: *I. o. m. Sol invictus conser[vator] Aug n.*

⁵⁷⁶) CIL III, 13249: *I o m. c. = c(onservator) ori c(ustos)*.

⁵⁷⁷) CIL. III, 8188: *Hercules conservator*.

și Pergamum, în Asia ⁵⁷⁸), — toate celelalte locuri sânt la granița Dunării sau, în Răsărit, la granița syro-arabică ⁵⁷⁹). Și anume, în special, majoritatea din Dacia traiană ⁵⁸⁰), unde toate orașele fără deosebire venerază zei conservatori: cum e și firesc, Dacia întreagă fiind un singur, enorm post înaintat la granița nordică a Romanismului, — și, apoi, în al doilea rând, din garnizoanele dunărene ale Pannoniei ⁵⁸¹), Moesiei superioare ⁵⁸²), etc. ⁵⁸³).

Dintre toate aceste locuri nu pot fi luate însă în considerație pentru eventuala creare a unui termen roman, decât cele din Dacia, unde titlul de *conservator* ajunge de fapt a se generaliza, pe deoparte în urma situației excepțional de primejdite a provinciei, pe de alta în urma fuziunii conceptului public de «conservator», cu cel privat, al zeilor «medical», — precum am constatat mai sus, deosebit de numeroși și în deobște adorați în Dacia ⁵⁸⁴). Dimpotrivă uzul epitetului nostru numai

⁵⁷⁸) CIL. III, 7087: *Silvanus conservator* (cf. în Sirmium o inscripție cu *Silvanus bellator*: n. 10220)

⁵⁷⁹) *I. o. m. Heliupolitanus conservator* în Berytus Syriae (CIL. III, 14165 ⁵); *I. o. m. conservator* în Philadelphia (Rabbath Ammon) (n. 14149 ¹) și în Bostra, Arabia (n. 14149 ⁴)

⁵⁸⁰) Vezi mai jos.

⁵⁸¹) Vindobona: *Fortuna conservatrix* (CIL III, 14359 ²⁶), — *F. c. Geniusque huius loci* (4558), Carnuntum: *Serapis conservator et Isis ceterique di deaeque immortales* (11157); Brigetio: *Genius loci et Fortuna conservatrix* (4289); Adiaum: *I. o. m. et conservator* (10960); Aquincum: *Apollo conservator* (3631) împreună cu *Diana conservatrix* (3632), — *di conservatores* (3419), — *du patru conservatores* (15156), — *Fortuna conservatrix et bona dea Iuno* (10400); — *I. o. m. conservator* (3461); Mursa: *I. o. m. conservator* (13365).

⁵⁸²) În Viminacium, numai oficial: *Neptunus conservator Augg. et Caess.* (14506) și *I. o. m. conservator imperatoris* (14217 ²).

⁵⁸³) În Augusta Vindelicum (Raetia): *I. o. m. aeternus conservator et di deaeque [et genius huius loci]* (5788); în Savaria (Pann. sup.): *I. o. m. c.* (nesigur: *c(ustos)* ori *c(onservator)*: 10909); lângă Almus (Moesia): *I. o. m. conservator* (7446); în Mesembria (Thracia): *idem* (14207 ³⁸).

⁵⁸⁴) Vezi mai sus, p. 117 sqq

în câteva lagăre dela Dunăre, iar nu și în înfloritoarele și numeroasele centre din interiorul provinciilor panonico-moesice, nu putea fi hotărîtor pentru crearea unui nou termen romanice pe teritoriul Illyricului latin.

Că în Dacia această creație eră nu cumva numai posibilă, ci deadreptul inevitabilă, va dovedi, sper, simpla înșirare a divinităților de tot felul, invocate ca salvatoare în orașele provinciei ⁵⁸⁵):

Aesculapius et Hygia dii conservatores, în Sarmizegetusa ⁵⁸⁶).

Deus Azizus bonus puer conservator, în Potaissa ⁵⁸⁷): zeitate orientală — de natură războinică: Mars, — Luceafărul de dimineată, cu numele lui complet: *deus Azizus bonus puer posphorus Apollo Pythius* [φωσφόρος=*lucifer*]. El apare, din tot Illyricul și Orientul latin, numai în Dacia, unde, într'o inscripție, e de-adreptul caracterizat ca *deus optimus maximus* ⁵⁸⁸). În calitatea de *conservator* i se ridică între anii 253 și 260 de prefectul leg. V Macedonica în Potaissa un templu ⁵⁸⁹): tocmai în aceste timpuri grele pentru Dacia, adorarea lui *Azizus conservator* în chip oficial e aproape simbolică.

⁵⁸⁵) Pentru ca cetitorul să poată însuși judecă chiar după materialul existent asupra acestei chestiuni, am dat mai sus în note și toate celelalte mărturii, din Pannonia, Moesia, etc.

⁵⁸⁶) CIL. III, 7899+nota la n. 1422. Cf. CIL. III, 987 (Apulum) *du salutare*; 1560 (Ad Mediam) *du magni et boni*: adorați de Marcus Aurelius Veteranus, praef. leg. XIII geminae Gallienae, adică după anul 260 (între 260 și 268)!

⁵⁸⁷) CIL. III, 875

⁵⁸⁸) CIL. III, 1135 (Apulum).—Celelalte inscripții sînt (mai toate din Apulum): 1130-1138,—875 (Potaissa) și 7652 (Macedonica).—Zeul e adorat deopotrivă de civili ca și de militari.

⁵⁸⁹) CIL. III, 875: găsită împreună cu fundamentele templului la Turda, pe deal: *Deo Azizo bono p[ro]f[uero conserva]tori pro salute* (!) dd. [nn. Valeriani et Gal]lheni Augg. et Valeria[ni nobiliss. Caesaris] et Corneliae Saloninae Augustae et] leg. V Mac. III. prae fid[elis...] Donatus praef. leg. eiusde[m...] templum inceptum perfecit [...]. De reținut e, că templul a fost isprăvit și inaugurat—

Sarapis, Iupiter, Sol, Isis, Luna, Diana dii deaeque conservatores, adorați syncretistic ⁵⁹⁰), la a. 175/6, de guvernatorul celor trei Dacii, în Apulum ⁵⁹¹).

Hercules conservator în Apulum ⁵⁹²), și *Hercules conservator Augustorum nostrorum* în Ad Mediam ⁵⁹³).

Iupiter monitor conservatorque: primul atribut e explicat chiar în inscripție: legatul leg. XIII gem., *somno monitus* de zeu, a scăpat de o primejdie și, recunoscător, i-a închinat apoi altarul ⁵⁹⁴): în Apulum.

Iupiter optimus maximus aeternus conservator, în Ampelum ⁵⁹⁵).

Iupiter optimus maximus conservator, și anume, precum reese din celelalte epitete, pe care le mai poartă el în Dacia și în Illyricum, în sensul atât de *custos* și *defensor*, cât și de *depulsor*, *tutator*, *restitutor*,

aici în Nordul Daciei—cu puțină an înainte de a fi părăsită Dacia de Aurelian —Asupra lui *Azizus*, cf. articolele lui Steuding, Roscher, etc., supt *Azizus*, *Phosphorus*, *Bonus puer*, la Roscher, *Myth. Lexicon*.

⁵⁹⁰) Vezi mai sus, p. 121.—Interesant e, că în Potaissa, unde eră și templul lui *Azizus*, găsim cultul *Isidei*, adorată supt numele syncretistic de *Isis myrionyma* (cf. *Apuleius, metam.* XI 2 și 5 și mai sus, p. 121), de un *collegium Isidis*, cu un *pater* și un *quaestor (collegii)*,—așa cum în tot Illyricul numai în Poetovio (*Pannonia sup.*) o mai întimpinăm, adorată însă de un singur credincios: CIL. III, 4017.

⁵⁹¹) CIL. III, 7771

⁵⁹²) CIL. III, 1026 și 1027.

⁵⁹³) CIL. III, 1564: a. 198—211: inscripție pusă chiar de guvernatorul Daciei. Aici *Hercules* e *conservator* în senz asclepieic: el e adorat în băile din Ad Mediam și ca *invictus* (1569 și 1570), și ca *salutiferus* (1572): inscripția din urmă, pusă de un *Augustus* din Sarmizegetusa, e încă din vremea lui Traian și arată astfel ne mai pomenita repeziciune cu care Romanii s'au răspândit și aclimatizat în Dacia.—De aceea și relev ez acest exemplu, spre a fi avut în vedere la judecarea relației dintre durata și intențitatea colonizării Daciei deoparte, și nașterea poporului român de alta.

⁵⁹⁴) CIL. III, 1032.

⁵⁹⁵) CIL. III, 1301.

etc.⁵⁹⁶), — adorat în: Apulum⁵⁹⁷) și, probabil⁵⁹⁸), în Napoca⁵⁹⁹).

Mars conservator, adorat în Apulum⁶⁰⁰) și *Mars pater conservator et bona Victoria*, adorați undeva în Dacia Apulensis: locul precis nu-l cunoaștem⁶⁰¹).

Zilele consacrate cultului zeilor se numiau în Apusul latin *dies festi*, sau, precum zicea poporul din întreagă «Romania», *dies festae*: aceasta ca denumire generală; în amănunte existau *dies feriat*i (resp. simplu *feriae*), *februati*, *lustrici*, *natales*, *religiosi*, ori — în special pentru cultul morților — *dies parentales*, *dies sollemnes*, *dies violares*, etc.

În Dacia marii zei apărători de primejdii erau adorați supt titlul comun de *conservatores*: cuvântul eră așa de potrivit, încât, precum amuletele destinate a păzi pe purtătorul lor — păgân, ca și creștin! — de atingerea răufăcătoare a spiritelor dușmane, se numiau *servatoria* = φυλακτήρια, — tot așa, probabil, se numiau și sacrificiile aduse zeilor conservatori în zilele lor de sărbătoare: *servatoria*. Iar ziua însăși, închinată zeilor conservatori eră o *dies conservatoria*, ori simplu *servatoria*: apărătoare de pericole⁶⁰²). — Starea precară a provinciei Dacia, și apoi starea și mai nesigură a ținutului «barbar» al Daco-Romanilor, contribuî fără îndoială la generalizarea aproape imediată a cultului zeilor conservatori și prin aceasta la întinderea repede a uzului vorbei *dies serva-*

⁵⁹⁶) CIL III, p. 2514 sq.

⁵⁹⁷) CIL III, 1020, 1084, 1085

⁵⁹⁸) *I. o. m.* nu e păstrat, dar *conservator* e încă pe piatră, și aceasta e pentru noi principalul: încă un zeu conservator adorat în un oraș al Daciei.

⁵⁹⁹) CIL. III, 14465.

⁶⁰⁰) CIL. III, 1099.

⁶⁰¹) CIL. III, 1600.

⁶⁰²) Vezi la Forcellini, *Lexicon*, s. v., citatele din autori antici, cu privire la diferitele accepții ale compuselor lui *servare*. — *Servator*, *conservator* și *salvator* sânt sinonime!

*tor*⁶⁰³) ori *conservatoria*⁶⁰⁴), în detrimentul termenului obicinuit în celelalte părți ale lumii latine, dar lipsit de un înțeles concret, *dies festa*.

Astfel chiar în cuvântul «sărbătoare» se pot vedea restriștele poporului român: ziua de odihnă, veselie și petrecere, *festa*, din restul lumii latine, fu la noi o zi de îngrijată și smerită reculegere și închinare a sufletului către zeii nemuritori pentru salvarea din primejdiile fără sfârșit: iar dacă *dies servatoria* era o urmare absolut logică a cultului zeilor conservatori, ea fu, prin introducerea Creștinismului, cu adevăratul și singurul «*deus conservator*» = θεὸς σωτήρ, oarecum încăodată sancționată: conceptul păgân era așa de monotheist și pios încât *dies servatoria*, întocmai ca *Domine-deus*, putea fi dela început admisă ca un termen sacru.

Dar și fără aceasta, cultul zeilor conservatori moștenindu-se chiar ca atare în Creștinism, supt forma cultului popular al sfinților și martirilor, apărători și ei, fiecare în câte-un fel de primejdii: foc, cutremur de pământ, molime, secetă, suferințe trupești și sufletești de tot felul, etc.⁶⁰⁵), *dies servatoria* — alături de *dies Dominica*, cea pur creștină, introdusă de-abia odată cu

⁶⁰³) Cât de nesatisfăcătoare era explicarea de până acum a cuvântului «sărbătoare» din *servare* «a păstră, a țineă», ne arată mai bine decât orice altă argumentare, următoarea concluzie logic-filologic minunată, dar gramatical-etymologic foarte nefericită, a d-lui Diclescu, *o. c.*, p. 14: «sărbătoare» din [dies] *servatoria* «zi care trebuie ținută»! Precum vedem etymologia obicinuită a filologilor e de-adreptul greșită, căci din *servare* «a păstră, a țineă», sărbătoarea ar fi *servanda*, iar nu *servatoria*, cu senzul ei apriat *activ*!

⁶⁰⁴) Căci și din această formă latină tot *sărbătoare* a trebuit să iasă: *dies conservatoria* = zi cunserbatoria (cf. CIL. III, 12863: *cuncordiens* și 2854: *zaconus* încă dela a. 358, folosit în Salonae în loc de *diaconus*) = zi cu serbătoare = sărbătoare.

⁶⁰⁵) Cf. Usener, *Gotternamen*, p. 116 sqq. și E. Lucius, *Heilgenkult, passim*.

noua credință,—și-a putut continua o existență păgâno-creștină independentă, până în ziua de azi.

Tot ca termeni sacri păgâni, primiți apoi în aceeași calitate și de Creștinism, avem a considera mai toate cuvintele noastre creștine cu privire la cultul morților ⁶⁰⁶): «cumând» (și «comând», «comândare»), «osăminte» ⁶⁰⁷), «mormânt» ⁶⁰⁸), «păioară» ⁶⁰⁹), «priveghiu» ⁶¹⁰), «rug» ⁶¹¹),—precum și numele planetare ale zilelor săptămânei, *dies Lunae, Martis, Mercurii, Iovis, Saturni*, constatate în Dacia, ca influență orientală nemijlocită, încă de pe când provincia făcea parte din imperiul roman și Creștinismul doară numai excepțional dacă apărea în stânga Dunării, sărind peste întreg Illyricul latin ⁶¹²). Deasemenea și

⁶⁰⁶) Asupra etymologiilor lor vezi Pușcariu, *o. c.*, s. v.

⁶⁰⁷) Aceste două cuvinte, «comând» și «osăminte», le dau ca probabile de origine păgână, fără a putea aduce deocamdată mărturii epigrafice hotărâtoare; celelalte, următoare, sânt, precum arăt în note, *sigur* de origine păgână.

⁶⁰⁸) Cf. CIL. III, 2082: inscripție păgână din Salonae: *hoc monumentum sive sepulcrum est; extranum heredem non sequetur* și, la aceasta, inscripțiile cu privire la «Rosalia»: CIL. III, 703:... *Idem Bithus donavit thiasis Liberi patris Tasibastem* ✕ *CC et Rufus* ✕ *C, ex quorum reditu annuo rosaliis ad monumentum eorum vescentur* (Philippi-Maced.); XI, 132: *rosas ad monumentum spargere et ibi epulare* (Ravenna),—etc

⁶⁰⁹) Dela *palliola* (resp. *palliolum*): v. amănunte la Pușcariu, n. 1247; p. înțelesul păgân, cf. Forcellini, s. v. *pallium*; cf. mai jos, nota 610

⁶¹⁰) Pentru «priveghiul» păgân—*pervigilium*—ca instituție sacrală, vezi Tacitus, *Ann.* XV, 44, iar o informație extraordinar de bogată în legătură cu cultul morților și obiceiurile păgâne la înmormântare, se găsește la Apuleius, *Metam., passim*; pentru priveghiul vechiu creștin, cf. *vita Severini* a lui Eugippius, c. 16.

⁶¹¹) *Rogus* și *sepulcrum*: sinonime (Forcellini, s. v. *rogus*; cf. pentru deosebirea între *pyra*, *rogus* și *bustum* cele spuse s. v. *bustum*, n. I). Într-o inscripție din Salonae (CIL. III, 2083) *rogus* = *monumentum*

⁶¹²) CIL. III, 1051: *Apulum*: din 23 Mai 205: *X k. Iun. luna*

luna pentru *mensis* e constatată în Dacia traiană încă dinaintea anului 270: o dovadă de întrebuintarea anului lunar, în locul celui solar, exclusiv obicinuit în restul Imperiului ⁶¹³). Faptul că apoi în stânga Dunării termenul «*lună*» s'a menținut statornic pentru *mensis*, spre deosebire nu numai de toate celelalte popoare romanice, dar chiar de dialectele române din dreapta Dunării (e cazul ca și cu înțelesul vorbeii «*țară*») ⁶¹⁴), duce iarăși la o accentuare necesară a întemeierii definitive a popoului și limbei române pe teren pur daco-roman, în Dacia traiană.

Dimpotrivă sânt în terminologia noastră creștină latină o sumă de cuvinte, a căror origine ca termeni sacri pornește de-abia din timpurile creștinării noastre. Astfel sânt ⁶¹⁵): «*ajun*», «*altar*» (termenul păgân mai răspândit e *ara*) ⁶¹⁶), «*biserică*», «*botez*», «*câșlegi*», «*creștin*», «*cruce*», «*cuminec*», «*Duminică*», «*mă închin*», «*Îndrea*», «*înger*», «*lege*», «*martur*», «*păcat*», «*păgân*», «*păresimi*», «*părinte*», «*Paste*», «*preot*», «*răposă*», «*rugăciune*», «*tâmplă*», «*vărgură*», «*zău*».

Dintre acestea, cele mai multe n'au nevoie de vre-o altă explicare, pentru a fi caracterizate în sensul de

XVIII die Iovis: inscripția e pusă de un însemnat demnitar municipal din Sarmizegetusa și Apulum.

⁶¹³) Inscr. cit în nota 612. Pentru amănunte asupra acestor chestiuni și a inscripției din Apulum, vezi scrierea lui Mommsen, *Die römische Chronologie bis auf Caesar*, ed. 2, Berlin, 1859, p. 79 și 312—14.

⁶¹⁴) O cercetare asupra tuturor deosebirilor de dialect *latin*, iar nu numai *român*, între idiomul român și cel aromân, ar duce la rezultate foarte prețioase pentru întreaga istorie a originilor noastre.

⁶¹⁵) Pentru etymologii și istoricul lor, cf. Densusianu, *H. l. r.* I, și Pușcariu, *Etym. W.*,—s. v.

⁶¹⁶) Cf. pentru «*altar*» materialul păgân și creștin adunat în *Thes. ling. Lat.*, s. v. *altaria*,—unde se poate vedea deosebirea dintre *altaria* și *ara* în sânul păgânismului, și astfel—indirect—originile preferinței terminologiei creștine pentru primul cuvânt.

mai sus. Altele însă cer anume comentarii istorice; despre «biserică» și «Duminică» am vorbit mai sus. Rămâne să ne mai oprim asupra acestor termeni: «cuminec», «lege», «martur», «păgân», «răposă», «vărgură» și «zău».

Diculescu ⁶¹⁷⁾ relevă, după Koffmane ⁶¹⁸⁾, că vorba *communicare* a devenit termenul tehnic creștin cunoscut, numai după anul 400: acest fapt dovedește, încăodată, că, întrucât noi nu avem decât sensul creștin al cuvântului, iar nu și pe cel păgân, și acest termen, ca și «biserică» și ceilalți, ne-a venit pe calea missionarică, și anume în primele decenii ale secolului al V-lea.

«Lege» în sensul de «credință religioasă» e un termen popular roman, creat de necesitățile vieții practice: concepția specială creștină despre lume și viață impunea credincioșilor o linie de conduită, o lege morală și politică de urmat în existența din această lume, esențial deosebită de cea recomandată de legiuirile și așezămintele păgâne. Poporul vedeă mai ales partea reală, practică, a manifestărilor noii credințe religioase; relațiile de drept dintre membrii societății erau în chip necesar orânduite acum pe un nou fundament iuridic, singurul obligator și urmat de sancțiune pentru membrii noului *popor* (ἔθνος, resp. «*genus*») și noului *stat* (πολιτεία = *respublica*): cu așezăminte, legi și fel de viață deosebite de cele ale celorlalte două popoare («Grecii» și «E-vreii») ⁶¹⁹⁾. Creștinii se leagă între ei, resp. cu păgânii, numai după *legile* lor și supt auspiciile *zeului* lor: astfel, de pildă, afirmarea integrității lăcașului de ul-

⁶¹⁷⁾ *Vechimea Creștinismului la Români*, p. 13.

⁶¹⁸⁾ *Geschichte des Kirchenlateins*, I, p. 73 sq.

⁶¹⁹⁾ Cf. la Harnack, *Mission* ², I, p. 206 sqq., capitolul «Die Botschaft von dem neuen Volk und dem dritten Geschlecht (das geschichtliche und politische Bewusstsein der Christenheit)».

timă odihnă și penalitatea cu care e amenințat (conform uzului păgân!) cel ce nu va ține seamă de dispozițiile proprietarului mausoleului, resp. ale răposatului ⁶²⁰), sânt exprimate precum urmează, într'o inscripție din a. 426 sau 430: *adiuro per Deum et per leges Cresteanorum, ut quicumque extraneus voluerit alterum corpus ponere, det ecclesie catolice Salonitanae auri libras tres* ⁶²¹),—lucru care în altă inscripție ⁶²²) e exprimat numai astfel: *per Deum omnipotentem [?eo]s adiuro...* ⁶²³),—în alta: *sane coniurabit ut supra birginiam suam nullum aliud corpus ponatur?* ⁶²⁴),—iar în altele, cele mai multe, numai cu exprimarea penalității, fără imprecăție: *si quis post nostram pausatationem hoc sarcofagum aperire voluerit, inferat aeclesiae Salonitanae argenti libras quinquaginta* (pusă la 2 Noemvre 358) ⁶²⁵). Dacă acum în inscripția următoare din a. 382, tot din Salonae, ca și cele mai sus citate, găsim această formulă: *si qis super hunc corpus alium corpus ponere volueret, inferet ecclesiae argenti p. X. Fl. Theodotus curator reip. Peregrinum filium in lege sancta christiana collocabi eum* ⁶²⁶), e, cred, clar, că termenul *lex*, în loc de *religio* ori *fides* ⁶²⁷), nu

⁶²⁰) Creștinii, ca și păgânii, precizează foarte adesea pe monumentele funerare, atât dreptul de proprietate cât și penalitatea legată de călcarea lui, în chip oarecum privat: căci altfel, legile Imperiului li apără în chip expres de orice supărări în această direcție, fixând pedepse mult mai aspre decât cele indicate de particulari pe morminte: vezi legile din *Codex Theodosianus*, ed. Mommsen—Meyer, IX, 17: *de sepulcri violati*.

⁶²¹) CIL. III, 13124 (din Salonae).

⁶²²) Din nenorocire piatra e cu totul mutilată, așa că n'ar fi imposibil să fi fost pe ea și cealaltă parte a formulei noastre iuridice.

⁶²³) CIL. III, 14916 (din Salonae)

⁶²⁴) CIL. III, 9567 (din Salonae)

⁶²⁵) CIL. III, 2654 (din Salonae).—Cf. mai sus, p. 20, o alta,—etc.

⁶²⁶) CIL. III, 9508

⁶²⁷) În tot Illyricul «credincioșii» se numesc în inscripții *fideles* (cf. nota următoare); la Auxentius din Durostorum (va să zică,

poate fi înțeles, decât ca născut supt influența concepției utilitar-iuridice despre credința creștină, documentată expres prin vorba *leges* din inscripția *adiuro per Deum et per leges Creteanorum* de mai sus: *lex* înseamnă astfel nu atâta religie cât «lege» în sensul iuridic creștin. Aceasta, cu atât mai mult, cu cât, după limba necorectă a inscripției, respectivul nefind un om cult, el nu se putea gândi să facă numai o profesie de credință — cu totul superfluă, și dealtfel și neobicinuită ⁶²⁸⁾, — într-o inscripție, care și așa se vedeă doară destul că e creștină — ci voiă mai ales să-și asigure inviolabilitatea mausoleului, accentuând înmormântarea fiului său după și supt scutul legilor creștine: ... *Peregrinum filium*, (așa ar trebui interpunctat față de repetiția obiectului la sfârșitul propoziției!) *in lege sancta christiana collocabi eum* (ca o exclamație admonitivă!).

Firește în acest înțeles iuridic *lex christiana* cuprindeă și o oarecare cantitate de religie: dar termenul *lex* eră pe drumul cel mai direct spre sensul din expresia românească *pe legea mea*, care nu mai conține aproape de fel religie, ori spre asigurarea sărbătorească, azi lipsită chiar de tot de înțelesul religios: *zău!* — «*Adiuro per Deum et per leges Creteanorum*» de mai sus, ne arată astfel în chip evident originea creștină, și totuși nu teologică, a cuvântului *lege*. Conceptul «religie» — în limba literară creștină exprimat prin *religio* (= *religio Christiana* dela Tertullian înainte) ⁶²⁹⁾ = θεοσεβεία, —

iarăși aici la noi «credința» se numește *fides* (ed. Waitz, p. 20). — În ce privește pe Nicetas al Remesianei, vezi asupra terminologiei creștine întrebunțate de el, mai jos, nota 776.

⁶²⁸⁾ Căci mărturisirea credinței creștine în inscripțiile funerare se face sau numai prin monogramul sacru, sau prin formule ca: *in Christo* = πιστεύων ἐν Χριστῷ, *fidelis, christianus* (—a) *fidelis, in deo patre nostro et Christo [filio] eius*, etc. (Vezi inscripțiile mai sus, în p. I a acestui studiu).

⁶²⁹⁾ Cf. Harnack, *o. c.*, I, 212.

e a se căută la noi în cuvântul «credință» (cu derivatul lui, «credincios»): formație romanică-creștină⁶⁸⁰), iar nu în cuvântul «lege»⁶⁸¹).

Din cele două inscripții mai sus citate, cu formula *adiuro per Deum (omnipotentem)*...⁶⁸²), și din întrebuințarea actuală a vorbei «zău», se poate vedea fără nici-o altă demonstrație, că între *per Deum* și «zău» există, nu numai lexical, ci și semantic, o legătură directă; cum însă, pe de altă parte, știm că păgânii nu jurau pe un singur zeu, decât dacă-i adăugau și numele, iar altfel numai pe toți zeii dintr'odată⁶⁸³), vorba românească «zău» apare clar ca un termen de origină pur creștină.

Asupra cuvântului «martur» am de observat următoarele. În Illyricul latin cuvântul a fost bine cunoscut, ca și în tot Apusul, cu înțelesul lui de suferință

⁶⁸⁰) Cf. Kortling, *Lat.-rom. Worterb.*, 1907 și Pușcariu. *o. c.*, s. v.

⁶⁸¹) Că interpretarea dată de mine aici cuvântului «lege=religie», e cea mai aproape de adevăr, dovedește și studiul complet, pentru toate înțelesurile ce are «lege» în românește, a d. Sextil Pușcariu, în revista *Candela* din Cernăuți, pe 1907 (XXVI), nr. jubilar, p. 383—7. Vezi la Pușcariu și materialul cu privire la expresia «pe legea mea», precum și partea comparativ-romanică a chestiunii.

⁶⁸²) CIL. III, 13124 și 14916 (din Salona). — Cf. și formula: *deus noster propitius esto rei publicae Romanae*: CIL. III, 9626,—și inscr. [*cui placidam requiem tri]buat deus omni[pote]ns rex*: 9632,—tot din Salona.

⁶⁸³) Direcția syncretistică a păgânismului antic nu a mers în această privință mai departe decât luarea ca martor suprem în jurăminte a unei singure zeități precise,—de obicei însă toți zeii, sau grupe de zei: cei ai cerului, cei ai infernului (cf în ac. privință diferitele table de blesteme, antice, la Audollent, *l. c.*), etc., au fost întotdeauna invocați prin formula *per deos*... în cazurile pomenite; începutul «Θεοί. Ἐδοξεν τῇ βουλῇ καὶ τῷ δῆμῳ» al atâtor decrete publice grecești, precum și în general invocația zeilor în diferite hotărâri juridice antice, țină de aceeași ordine de idei.

pentru adevărul ceresc. Și anume, se constată prin inscripții, că termenul *martyr*, sau și *martur* ⁶³⁴⁾, a dăinuit în centrele urbane ale Illyricului până cel puțin în secolul al V-lea, în sensul obicinuit, vechiu creștin, arătat mai sus: în toate orașele de frunte ale Dalmației și Pannoniei cultul martyrilor e înfloritor: pe, sau la mormintele martyrilor — majoritatea din timpul persecuției lui Diocletian ⁶³⁵⁾ — se ridică biserici, în cari apoi se înmormântează și diferiți simpli credincioși, în apropierea sfântă a celor căzuți pentru credință ⁶³⁶⁾: *martiribus adscita cluet* ⁶³⁷⁾, ori *ad medianus martyres* ⁶³⁸⁾, zic două inscripții funerare din Salonae; *ad domnum Synerotem [martyrem!] interantem* (=intranti) *ad dexteram inter Fortunatanem* (=Fortunatam) *et Disiderium*, ne lămurește amănunțit o inscripție din Sirmium ⁶³⁹⁾, de unde o a doua cuprinde numai: *titulum posuit ad beatum Synerotem marturem* ⁶⁴⁰⁾; în Mursa am constatat mai sus o *basilica martyrum extra oppidum sita* ⁶⁴¹⁾; o inscripție din Castra Regina zice: *quiescent in pace martiribus sociata* ⁶⁴²⁾; o alta în fine, de data aceasta din Asia mică, sună: *ad martures defunctus positus est* ⁶⁴³⁾. — S. Paulinus Nolanus ne spune — la sfârșitul sec. IV — că pentru consacrarea unei noi biserici sânt necesare moaște de-ale sfinților ⁶⁴⁴⁾, care, după vechiul rit, sânt așezate

⁶³⁴⁾ Vezi partea întâi a acestui studiu, *passim*. — Pentru formele *martur* și *martor* cf. și O. Densusianu, *o. c.*, I, p. 87 sq.

⁶³⁵⁾ Cf. Harnack, *o. c.*, II, p. 201 sqq.

⁶³⁶⁾ Întocmai ca în vechile catacombe din Roma

⁶³⁷⁾ CIL. III, 9506: a. 375.

⁶³⁸⁾ CIL. III, 9546

⁶³⁹⁾ CIL. III, 10233

⁶⁴⁰⁾ CIL. III, 10232.

⁶⁴¹⁾ Acest studiu, p. 36.

⁶⁴²⁾ CIL. III, 5972 (=11961).

⁶⁴³⁾ CIL. III, 14188 (din Nicomedia).

⁶⁴⁴⁾ Ed. v. Hartel în *Corp. script. eccl. Lat.* Viena, 1894, I, 282, 20; 283, 20 sq.

în altar⁶⁴⁵). De altă parte din mai multe scrisori ale Sf. Vasile cel Mare (331—379), cu privire la transportarea în Cappadocia a rămășițelor martyrului Sava, căzut pentru credință în stânga Dunării⁶⁴⁶), aflăm și pentru Orient aceeași prețuire a rămășițelor martyrilor: mucenicul, de origine din Cappadocia e adus întâi în provincia Scythia minor, unde era *dux* Soranus, ruda Sf. Vasile, și apoi de aici, prin îngrijirea ducelui și cu ajutorul lui Ascholius, episcopul din Thessalonike⁶⁴⁷). e trimis Sfântului Vasile, — spre așezarea cu cinste a moaștelor în una din bisericile reședinței episcopale a Cappadociei. — Un edict imperial din 26 Februarie 386 ne confirmă știrile ambilor Sfinți Părinți într'un chip, ce-i dreptul, neașteptat: Împăratul oprește de a se mai desgropă martyrul din locul lor de odihnă și a se muta în alte părți: ceea ce înseamnă că uzul pios degenerase într'un abuz impiu, pe care Împăratul se vede nevoit a-l îngădi printr'o lege specială⁶⁴⁸). — Cum însă în ținuturile barbare cădeau mereu martyrul în missionarea credinței chiar în sec. IV, V, ori și mai târziu, transportările de moaște nu încetează nici după edictul pomenit, întrucât ele, în cazul că Sfântul rămăsese în țară păgână, erau de fapt un act pios, care nu putea fi pedepsit. Eugippius în *vita Severini* confirmă—pentru a doua jumătate a veacului al V-lea — ca existent în toată puterea, cultul pentru rămășițele martyrilor și obi-

⁶⁴⁵) *Ibid.*, I, 283, 21; II, c. XXVII, 402

⁶⁴⁶) Cf. *Acta Sanctorum*, April XI p. 966 sqq.

⁶⁴⁷) Scrisorile CLV (din a. 373: la Migne, *Patr. Gr.-Lat.* XXXII, 244—5),—CLXIV (a. 374: Migne, *ibid.*, 254) și CLXV (a. 374: Migne, 256).

⁶⁴⁸) *Codex Theodosianus* IX, 17, 7: *Humatum corpus nemo ad alterum locum transferat; nemo martyrem distrahat (!), nemo mercetur (!). Habeant vero in potestate, si quolibet in loco sanctorum est aliquis conditus, pro eius veneratione quod martyrum vocandum sit addant quod voluerint fabricarum*

ceiul sfințirii noilor biserici în deobște cu așezarea în ele spre odihnă a unor moaște.

Din toate acestea rezultă că *martyrii* ca atare au fost cunoscuți în Illyricum până târziu de tot și prin urmare înțelesul cuvântului nostru *martur* nu poate fi cu ușurință dedus din uzul acestui termen la *orășenii* creștini ai Illyricului. — Dimpotrivă altfel stă lucrul cu ținuturile rurale din aceste părți, care au fost creștinate deabia mai târziu, după a. 350, prin missionari latini dela orașe; printre aceste ținuturi va trebui să socotim mai înainte de oricare altul Dacia din stânga Dunării: căci în dreapta fluviului viața urbană e prea dezvoltată pentru a nu hotărî în senzul ei uzul acelor vorbe ale limbei latine dela țară, cari acolo nu erau mai de mult cunoscute. — Precum s'a putut vedea și în partea I a acestui studiu, creștinarea masselor mari ale Romanilor Illyricului s'a întâmplat după recunoașterea Creștinismului ca religie egal îndreptățită cu păgânismul, resp. după ridicarea lui la rangul de religie de Stat. Când deci missionarea păgânilor dela Dunăre s'a început în stil mare, lupta cu Statul, în care căzuse atâția adepți ai noiei credințe, încetase. De vorba *martyr* eră acum legat mai mult senzul sfințeniei decât cel al pătimirei⁶⁴⁹): aceasta nu mai eră actuală! Senzul primitiv al cuvântului, de *testis*, eră însă cu deosebire cultivat prin accentuarea contrastului între afirmarea cu vorba și cea cu sângele a adevărului divin: «*mărturia*» *martyrilor* devenind un fel de concept clasic despre starea ca chezaș la statornicirea unui adevăr. Pe de altă parte *martyrii* nu mai erau de obicei pomeniți supt acest nume decât dacă eră vorba de calitatea lor de «mărturisitori» ai credinței, — altfel, ei erau adorați ca *sancti*. În Apusul latin vorba *martyr*

⁶⁴⁹) Cf. în *Codex Theod.*, IX, 17, 7: *nemo martyrem distrahat... = si quolibet in loco sanctorum est aliquis conditus...* (din 26 Februarie, 386).

chiar dispărû, treptat, cu totul, în favoarea lui *sanctus*, păstrându-se numai termenul *martyrium*, ca un concept mixt, și religios și profan, pentru suferința într'o cauză ideală.

Această evoluție a cuvântului *martyr*, în sensul de *testis* al adevărului divin, și apoi, prin extindere, de simplu *testis*, alături cu generalizarea termenului *sanctus* atât pentru *martyri* cât și pentru întemeetorii și părinții Bisericei, — stă la baza înțelesului daco-roman, numai profan, al vorbeii «martur»; precum am accentuat mai sus, dezvoltarea acestui cuvânt trădează iarăși o origine misionară a creștinismului nostru (și anume, prin excelență, în stânga Dunării).

Paganus înseamnă în limba latină două lucruri: «sătean» și «ne-militar»⁶⁵⁰). Primul senz e cel mai răspândit și de aceea multă vreme istoricii moderni ai Bisericei au derivat — de altfel potrivit unor etymologii antic-creștine — termenul creștin *paganus*, semantic, din *paganus* = «sătean»; populația rurală fiind ne-creștină încă multă vreme după ridicarea Creștinismului la rangul de religie oficială a Imperiului, — «sătean» ar fi devenit identic cu «necredincios». Cercetările mai noi⁶⁵¹) au dovedit însă că înțelesul creștin al vorbeii *paganus* pleacă din celalalt senz păgân al cuvântului: «ne-militar», «civil», născut din influența termenilor soldățești asupra uzului comun al limbei latine. Anume, încă dela Tacitus, contrastul *miles-paganus* e foarte obișnuit chiar în limba literară latină. De altă parte e cunoscută înclinarea creștinilor vechi spre termenii din limba militară: credincioșii *in Christo* se numesc pe ei înșiși *milites* ai noiei religii: cei ce nu erau *milites Christi*,

⁶⁵⁰) Vezi la Forcellini, s. v., citate pentru ambele senzuri.

⁶⁵¹) V întreaga bibliografie a chestiunei la Harnack, *Mission* ², I, 348 sqq., și *Militia Christi*, *passim*.

erau deci «civili», — «*pagani*»⁶⁵²). — Mai târziu însă, s'a pierdut noțiunea despre originea adevărată a cuvântului creștin *paganus* și părinții Bisericei au stabilit contrastul celalalt — în sec. al IV-lea și al V-lea foarte viu — între orășenii-creștini și sătenii ne-creștini, creând analogia, resp. identitatea, sătean = păgân.

În limbile romanice din Apus uzul creștin al vorbeii *paganus* n'a fost însă în stare să înlăture pe cel păgân, cu sensul de simplu «sătean»: dimpotrivă «țara», spre deosebire de «oraș», numită încă dinainte cu derivatul *pagensis* (— *e*) [căci formele actuale romanice arată tocmai originea veche a cuvintelor *paese*, *pays*, etc., și originea mai nouă a lui *pagano*, *payan*, *payen*, etc.] s'a păstrat, cu acest înțeles curat — profan și special, în toate limbile romanice din Vest; ba în spaniolă chiar *paganus* însuși (= *pagano*) și-a păstrat până în ziua de azi înțelesul de «țăran»⁶⁵³).

Cum se face dară că la noi nu se găsește în limbă decât cuvântul creștin (în forma sa nouă, neprelucrată mai adânc) *paganus* = «păgân»? Cred că nu se poate răspunde decât astfel: în limba strămoșilor noștri *paganus* a existat numai ca termen tehnic creștin, introdus odată cu noua credință; dimpotrivă *pagus*, *paganus*, *pagensis*, în sensul profan, rural, au fost încă dela început (dinainte de statornicirea Creștinismului la noi) înlăturate de *terra* cu derivatele ei⁶⁵⁴). — Uzul general al cuvântului *paganus*, ca termen tehnic creștin, absolut independent de sensul «sătean» = «păgân»⁶⁵⁵), se constată în chip oficial

⁶⁵²) Cf. în amănunte Harnack, *o* și *l. c.*

⁶⁵³) Cf. Korting, *o. c.*, n. 6780.

⁶⁵⁴) Cf. mai sus, p. 97 sqq.

⁶⁵⁵) Cf. Harnack, *Mission*², I, p. 350: «Man kann nämlich nachweisen, dass das Wort [pagani] schon im Gebrauch war (erste Jahre Valentinians I., s. *Theodos. Cod.* XVI, 2, 18), als die Entwicklung noch lange nicht so weit vorgeschritten war, dass man alle Nichtchristen als «Dorfler» bezeichnen konnte».

încă din a. 370, într'un edict al împăraților Valentinian și Valens, adresat la 17 Februarie, din Trier, proconsulului Africeii, Claudius: *Quam ultimo tempore divi Constanti sententiam fuisse claruerit, valeat, nec ea in adsimulatione aliqua convalescant, quae tunc decreta vel facta sunt, cum paganorum animi contra sanctissimum legem quibusdam sunt depravationibus excitati* ⁶⁵⁶).

Dacă acum se admite, că populația din dreapta Dunării n'a cunoscut cuvântul *paganus* în senz profan, atunci cuvântul nostru «păgân», ca termen exclusiv creștin, s'a putut naște și în oricare parte a Illyricului, iar nu numai în Dacia traiană. Părerea mea e însă — în puterea celor spuse mai sus ⁶⁵⁷) despre «pământ» și «țară» — că «păgân» e tot o creație specific nord-danubiană.

Cuvântul românesc «a răposă» e, spre deosebire de toate celelalte limbi romanice, întrebuințat la noi numai ca termen tehnic creștin, pentru «a muri» ⁶⁵⁸). De altă parte forma latină din care derivă, *repauso*, — *are*, e foarte târzie, cuvântul vechiu latin pentru ideia de «a încetă», «a se odihni» fiind *pauso*, — *are*. În Illyricum avem chiar, pentru anul 358, documentată tot forma *pausare* ⁶⁵⁹), în subst. verbal *pausatio*, și anume ca termen specific creștin: *si quis post nostram pausationem hoc sarcofagum aperire voluerit, inferat aeclesiae Salonitanae argenti libras quinquaginta* ⁶⁶⁰), — iar pentru secolul V—VI avem într'o inscripție din Serdica documentată și forma

⁶⁵⁶) Cf. nota precedentă.

⁶⁵⁷) P. 96 sqq.

⁶⁵⁸) Precât știu eu, forma «repaos» e de origine cu totul nouă, născută sub influența franc. *repos*.

⁶⁵⁹) Întimpinată ca verb în inscripția creștină din Ovilava (Noricum): CIL. III, 13529: sec. IV: *condita sepulcro hic pausat Ursa crestiana fidelis*...: cf. mai sus, p. 44.

⁶⁶⁰) CIL. III, 2654: Salonae: 2 Noemvre 358.

repauset ⁶⁶¹). — Senzul profan al cuvântului lipsind la noi, cred că termenul tehnic *târziu* creștin «răposă» îl datorim tot creștinării noastre prin missionari ⁶⁶²).

Cuvântul «vărgură» (din *virgo*,—*virgula*) ⁶⁶³), păstrat numai în înțelesul sacru, «Fecioara Maria», e chiar prin originile sale un termen creștin. *Virgo* se întrebuițează în latina târzie creștină *κκτ' ἐξοχή* pentru «Beata Maria», — ceeace a avut ca urmare technicizarea cuvântului în toate limbile romanice. — La aceasta s'a mai adăogat instituția veche creștină a fecioarelor sacre, femeii ascete, închinată Domnului: *virgines sacrosanctae* ⁶⁶⁴), *sacratae virgines* ⁶⁶⁵), *dicatae deo virgines* ⁶⁶⁶), despre a căror existență în Noricum, între 450 și 500, sântem informați de *vita Severini*, și cari, fără îndoială, au existat și la primii creștini ai noștri, ca în toată lumea creștină, întărind senzul bisericesc al cuvântului «*virgula* = vărgură» ⁶⁶⁷).

Alătura cu acești termeni creștini, noi, termenii vechi păgâni, privitori la credințele și superstițiile populare general antice, se păstrară în mare parte și mai târziu,—mulți apărând chiar azi în exorcismele și descântecele poporului nostru, în legătură cu tot felul de superstiții și erezii, cari caracterizează încă pretutindeni

⁶⁶¹) CIL. III, 14207, 27: † *Nocentianus repa[u]set*.

⁶⁶²) Că «răposă» ar fi existat și în senz profan, dar a fost înlocuit de slavul «odihni», mă îndoesc: căci doară «odihni» s'a întrebuițat întotdeauna și în senz sacru, și ca atare ar fi trebuit ca «răposă» să fie cu totul înlocuit, iar nu numai într'o accepție.

⁶⁶³) Pușcariu, *Etym Worterb*, n 1860.

⁶⁶⁴) *Codex Theodosianus* IX, 25, (*De raptu vel matrimonio sanctimonialium virginum vel viduarum*), 1: din 354, Sept. 22.

⁶⁶⁵) *Ibid.*, IX, 25, 2: din 19 Fevr. 364.

⁶⁶⁶) *Ibid.*, IX, 25, 3: din 8 Martie 420

⁶⁶⁷) Dacă nu cumva forma *virgula*, din care vine «vărgura», nu s'a născut mai de grabă tocmai din acest al doilea senz sacru al vorbeii *virgo*, decât din cel privitor la însăși Fecioara Maria!

viața religioasă a popoarelor rămase mai în urmă cu cultura.

Despre «zână» și «zănatic» am vorbit mai sus. Altele, de acelaș fel, sânt: «urez» (dela *oro* termenul clasic antic pentru rom. «rugă»), «încânt», «descânt», «farmec», «blăstăm», «duceafăr», apoi, în descântece, «Sf. Soare» și «Maica Domnului» (= în rolul Isidei — Diana), «Sf. Duminică», «Sf. Luni», «Sf. Miercure» și, în special, «Sf. Vineri», etc. Toate posibilitățile syncretismului păgâno-creștin pot fi documentate din bielsug cu fapte precise din «religia» noastră populară ⁶⁶⁸). Cum însă acest caracter «păgân» al creștinismului nostru popular nu e, cumva, propriu numai neamului nostru, cred de prisos a mă opri aici mai mult asupra lui, și mă mulțamesc numai cu accentuarea lui în legătură cu istoria creștinismului latin la Români.

Examinarea istoric-culturală a termenilor creștini de origine latină din limba noastră ne-a dus la încheierea generală, că deabia după anul 350 sânt de pus începuturile creștinismului nostru ca credință generală a poporului. Că apoi, unele cuvinte creștine ale noastre, ca «biserică», «sărbătoare», poate și «păgân», «martur», «lună» pentru *mensis*, alătura de cuvintele profane, de o însemnătate capitală: «român», «pământ» și «țară», au trebuit să se nască în stânga, iar nu în dreapta Dunării. Că, pe urmă, cuvintele creștine «Duminică», «Crăciun», «Rusali», «cuminecă», «martur», «păgân», «răposă» și «vărgură», cer o fixare a datei creștinării noastre — în cifre rotunde — prin anii 375—450. Că religia păgână a strămoșilor noștri nu numai n'a putut fi complet biruită de Creștinism, dar o sumă de cre-

⁶⁶⁸) Cf. la Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes*, I, Gotha, 1905, p. 221 sqq., o succintă, dar destul de instructivă expunere asupra credinței creștino-păgâne, populare

dințe și superstiții populare antice au dăinuit și mai departe, trădând chiar azi, în chip evident originea lor syncretistic-păgână. Că, însfârșit, din contrastul bine cunoscut între creștinismul urban și cel rural al Imperiului rezultă cu necesitate caracterul missionaric al începuturilor creștinismului nostru: episcopii și clericii din diferitele centre orășenești ale Illyricului au întreprins către epoca mai sus pomenită creștinarea în masă a strămoșilor noștri.

Se cere acum în chip logic să urmărim, care au putut fi căile, pe unde Creștinismul a venit la noi în Dacia și, prin urmare, de unde se trag missionarii latini ai Daco-Romanilor. Precizăm astfel întrebarea, de oarece numai creștinarea Nordului Dunării e cu adevărat o problemă istorică de un interes deosebit, — creștinarea Sudului și în genere a Illyricului ne având nevoie de nici-o altă explicare, după ce am stabilit, că pretutindeni aici existau încă dinainte de 325 episcopate și biserici latine.

Am arătat și cu alt prilej, că orientarea economică și culturală a Daciei traiane a fost spre Vest (Sud-Vest), iar nu spre Est (Sud-Est)⁶⁶⁹). E de pildă caracteristic, că între Dacia romană și Moesia răsăriteană, cu Scythia minor, nu se constată aproape nici-o legătură mai intimă, pe când dimpotrivă relațiile Daciei cu Moesia superioară (plus o fâșie vestică a Moesiei inferioare), Pannonia și Dalmația sânt extraordinar de vii. Dintre toate aceste provincii însă niciuna nu e așa de strâns legată cu Dacia, ca Moesia superioară. Iată numai câteva exemple în adevăr hotărâtoare⁶⁷⁰).

⁶⁶⁹) *Organizația provinciei Dacia traiană*, p. 22 sqq. și 28 sq.

⁶⁷⁰) Exclud dintre pildele de dat pe funcționarii, ofițerii și soldații, cari în număr deosebit de mare au servit în ambele provincii, stabilind legături trainice între ele (cf. asupra acestor relații Jung, *Fausten der Provinz Dacien, passim*). Amintesc numai unirea caracteristică pe vremea războaielor germanice, sub Marcus

În Sarmizegetusa întâlnim un cavaler roman, Aurelius Constantius, care e și *decurio coloniae Viminacii* ⁶⁷¹⁾.

În Viminacium găsim un *decurio et quinquennalis primus municipii... Ael(ii) Dru(betarum)* ⁶⁷²⁾, care e în acelaș timp *decurio [mun(icipii)]* ⁶⁷³⁾ *Vim(inacii)* ⁶⁷⁴⁾.

În Potaissa întimpinăm pe un Aur. Zosimus, *ex Moesia superiore*, ridicând filor săi: *natibus* (sic!), morți în vârstă de un¹an și patru ani, un monument funerar: după toate probabilitățile în Zosimus avem a căută un negustor, care făcea afaceri în cele două provincii deopotrivă: interesant e în această privință, că el—probabil ca ne-cetățean—nu-și dă ca patrie un oraș anumit, ci întreaga Moesie superioară ⁶⁷⁵⁾.

În Sarmizegetusa aflăm pe doi viminacenzi — frate și soră — stabiliți aici probabil în urma căsătoriei surorii cu daco-romanul Aurelius Helico: *D. M. C. Iul. C. f. Rufi dom(o) Vimin(acio), ann(orum) XX, Iul(ia) Gemellina fratri pientissimo, et M. Aurel. M. f. Maximo mens(ium) VIII, Aurel(ius) Helico et Iul(ia) Gemellin(a) parentes. h. m. h. n. s.* ⁶⁷⁶⁾.

În Micia găsim pe doi frați (?), amândoi centurioni, dintre cari unul în Moesia superioară, celalalt în Dacia, închinând, probabil cu ocazia vizitei făcute de cel din

Aurelius, a guvernământului Daciilor cu cel al Moesiei superioare, în mâna lui M. Claudius Fronto: *leg. Aug. pr. pr. trium Daciarum et Moesiae superioris* (greșit la Tocilescu: «Statthalter von Moesia inferior», în *Arch.-epigr. Mitt.*, XIV 1891, p. 15): CIL. III, 1457 și VI, 1377.

⁶⁷¹⁾ CIL. III, 1474.

⁶⁷²⁾ Editorii dau completarea cu «?», ceea ce nu mi se pare necesar, dacă literele *Dru* dela început sânt asigurate.

⁶⁷³⁾ Editorii, în CIL. III. Spre deosebire de CIL. III, 1474, care e din sec. al III-lea, aceasta e din sec. II.

⁶⁷⁴⁾ CIL. III, 8129 (= 6309).

⁶⁷⁵⁾ CIL. III, 914.

⁶⁷⁶⁾ CIL. III, 1524.

Moesia celui din Dacia, câte un altar zeului lor național *Iupiter optimus maximus Heliopolitanus*⁶⁷⁷): firește, cei doi orientali sânt, afară de cult (care putea fi dealtfel împărtășit și de occidentali curați) deplin romanizați: ei se și numesc Q. Licinius Macrinus și L. Licinius Messalinus.

Însfârșit în Ad Mediam vedem pe guvernatorul Moesiei superioare, Calpurnius Iulianus, venind—prin anii 200⁶⁷⁸)—la băi, ca, probabil, și mulți alți Romani din provinciile vecine ale Daciei⁶⁷⁹); Iulianus închină aici un altar *Herculi Genio loci fontibus calidis*, pentru sănătatea, pe care aceste divinități i-au dăruit-o⁶⁸⁰). Că exemplul dat de guvernatorul Moesiei—și nu mai puțin de cel al Daciei⁶⁸¹)—eră urmat de numeroși oblăduiți ai lor, e, cred, dela sine înțeles⁶⁸²).

Constatăm dară legături de ordin privat — incomparabil mai roditoare decât cele oficiale — între Dacia și Moesia superioară, în toate direcțiile vieții economice și sociale antice: comerț, legături de rudenie, onoruri municipale simultan căpătate în cele două provincii, vizi-

⁶⁷⁷) CIL. III, 1353 și 1354.

⁶⁷⁸) Cf. pentru datarea inscripției, Jung, *Fasten*, p. 61.

⁶⁷⁹) Prin puținele inscripții publicate până acum din Ad Mediam găsim pomeniți vizitatori din colonia Drobetae (în Dacia Malvensis): CIL. III, 1579 și, probabil, 1570 și 1580; din Tsierna (1568); din Sarmizegetusa (1572 și 1573); din Apulum (1571 cp. cu 1187)

⁶⁸⁰) CIL. III, 1566.

⁶⁸¹) Cf. CIL. III, 1575 și 1573.

⁶⁸²) Ce rang însemnat trebuie să fi ocupat băile din Ad Mediam în Dacia și cât de înfloritoare trebuie să fi fost starea materială a orașului, ne arată între altele deputația trimisă de Ad-Mediensi prin a. 150 la Roma, ca să felicite pentru ocuparea consulatului pe fostul guvernator al Daciei (c. a. 149: cf. Jung, *Fasten*, p. 10) M. Sedatus Severianus: *Dis et numinibus aquarum Ulp(vus) Secundinus, Marius Valens, Pomponius Haemus, Iul. Carus, Val. Valens legati Romam ad consulatum Severian c v. missi, incolumes reversi, ex voto*. CIL. III, 1562

țarea localităților balneare dacice de provincialii din dreapta Dunării, etc.

După 270, Dacia traiană revine la starea dinaintea de 107: legăturile culturale strânse, dinaintea de 107, au a fi o dovadă, că după 270 ele trebuie să fi fost încă neasemănat mai puternice ca înainte de 107. Căci pe deoparte aici se formase acum o întreagă tradiție romano-barbară de circulație peste fluviu, iar pe de alta Goții nu erau în luptă cu Romanii în chipul Dacilor, ci mai mult un fel de federați⁶⁸³).—Ce-i dreptul, Aurelian nu avea încă, la 270, practica «cesiunilor» de provincii, pe care împărații romani și-o câștigaseră deplin la 380, când dădura Pannonia Goților, tot ca posesiune statornică, dar cu rezerva unui anume control, prin amestecul—fie chiar și numai teoretic—administrativ ori militar, câștigând astfel pentru Pannonia condiții de dezvoltare în sens roman, și după lăsarea pe seama barbarilor, cu mult mai favorabile decât cele în cari se află după 270 Romanismul din stânga Dunării.

Relațiile Nordului cu Sudul Dunării după anul 270—până la sfârșitul secolului al V-lea—sânt din bielsug documentate prin numeroasele descoperiri de monete romane în toate părțile Daciei: Jung a putut stabili cu ajutorul acestor descoperiri circulația spre platoul transilvan prin toate pasurile mai de seamă ale Carpaților⁶⁸⁴); ba chiar existența Sarmizegetusei ca așezare omenească locuită în sec. al IV-lea (până la Valens) a putut fi constatată⁶⁸⁵). Pe de altă parte știrile asupra relațiilor

⁶⁸³) Cf. asupra acestei situații a Goților și celorlalți barbari față de Romani, Mommsen, *das romische Militarwesen seit Diocletian*, în *Hermes*, XXIV, 1889, p. 215 sqq.

⁶⁸⁴) *Zur Geschichte der Pässe Siebenburgens in Mitteil. des Inst. f. oesterr. Geschichtsforschung*, IV. Ergänzungsband, 1893, p. 1 sqq.

⁶⁸⁵) Jung, *l. c.*, p. 13, n. 6 — Singurul repertoriu sistematic al descoperirilor arheologice făcute pe teritoriul Daciei romane, e cel, acum așa de rămas în urmă, al lui C. Goos, *Chronik der archaologischen Funde Siebenburgens*, Hermannstadt 1876. — Dimpo-

Imperiului cu barbarii de tot felul din stânga Dunării sânt foarte numeroase: fie în pace, fie în război⁶⁸⁶). Faptul că împăratul Constantin cu prilejul expediției din anul 322 împotriva Goților construiește un pod peste Dunăre, la Celeiu, e mărturisit nu numai de izvoarele literare, ci și de monete⁶⁸⁷). — Asupra creștinării Goților prin apostoli de limbă greacă, în special din Cappadocia, avem informații dela toți scriitorii bisericești ai vremii⁶⁸⁸). — Toate izvoarele acestea, mai sus înșirate, au fost cu îngrijire strânse și criticate de diferiți istorici, cari s'au ocupat fie cu istoria imperiului roman, fie cu istoria năvălirilor barbare, — astfel că într-o cercetare de amănunte, cum e cea de față, o revenire asupra materialului pomenit ar fi, în întregimea lui imposibilă, iar fragmentar cu totul ingrată; firește, din acele izvoare nu s'a scos încă tot ce se putea scoate: dar pentru a le trece din nou în revistă, se cere un studiu de sine stătător.

Și apoi: asupra creștinismului Daco-Romanilor din Nordul Dunării, în orice caz, izvoarele de până acum nu aduc nici-o știre absolut sigură; mai mult: nu există — precât am putut urmări până acum — nici măcar o singură mențiune literară⁶⁸⁹), categorică, a existenței Romanilor ca populație nord-danubiană.

trivă lucrarea lui J. Martian, *Archologisch-prahistorisches Repertorium für Siebenburgen*, Sonderabdr. aus Bd. XXXIX [der dritten Folge Band IX] der *Mitteil. d. anthropologischen Gesellschaft in Wien*, Wien 1909, e pentru istoric, din nenorocire, aproape inutilizabilă: afară doar numai ca trimitere la alte publicații, în mare parte ungurești, și greu de căpătat, de unde cercetătorul să-și caute, cu mari dificultăți, o informație, pe care, cu așa de puțină osteneală și tipar în plus, ar fi putut-o da chiar Martian.

**) Cf. lucrările lui Jung, *Romer und Romanen*, ed. II, și *Die romanischen Landschaften des römischen Reiches*.

**) Jung, *Passe Siebenburgens*, p. 13, n. 5.

**) Cf. G. Waitz, *Leben und Lehre des Ulfila*, Hannover 1840, și Harnack, *Mission*², p. 203 sq.

**) Resturi monumentale însă există, dacă nu și în alte părți, cel puțin în Drobetae! Vezi mai jos.

Și totuși, indirect, existența acestei populații e documentată în chip—cred—nediscutabil: știrile antice în această privință n'au fost până acum analizate și exploatate după cum s'ar fi cuvenit, și de aceea nu cred de prisos a mă opri în cele următoare ceva mai mult asupra lor.

Scriitorul bisericesc al secolului al IV-lea, episcopul Auxentius din Durostorum, în a sa *vita Ulfilae*, ne spune despre marele apostol got următoarele:

Eo [ita praedic]ante et per Cristum cum dilectione Deo patri gratias agente, haec et his similia exsequente, quadraginta annis in episcopatu gloriose florens, apostolica gratia Grecam et Latinam et Gothicam linguam sine intermissione in una et sola ecclesia Cristi predicavit... Qui et ipsis tribus linguis plures tractatus et multas interpretationes volentibus ad utilitatem et ad aedificationem, sibi ad aeternam memoriam et mercedem post se dereliquit ⁶⁹⁰).

Din acești patruzeci de ani de păstorire episcopală șapte au fost petrecuți de Ulfila în Nordul Dunării, unde pe lângă acești ani, înainte de a fi ales ca episcop, el e fost activ mai mulți ani ca *lector* ⁶⁹¹). Trecerea lui în Sudul Dunării, în Moesia inferioară, s'a întâmplat la anul 355 ⁶⁹²), în urma grelei persecuții pornite de Athanarich împotriva creștinilor din regatul său ⁶⁹³):

⁶⁹⁰) Editat întâi de Waitz la 1840, în *Leben und Lehre des Ulfila*, p. 19 sq., iar mai de curând din nou, cu tot aparatul critic necesar, de Fr. Kauffmann, în scrierea sa *Aus der Schule des Wulfila Auxenti Dorostorensis* *epistula de fide, vita et obitu Wulfilae*, Strassburg, 1899.

⁶⁹¹) Auxentius, ed. Waitz, p. 20: *hic Dei providentia et Cristi misericordia propter multorum salutem in gente Gothorum de lectore triginta annorum episcopus est ordinatus.*

⁶⁹²) După demonstrarea convingătoare a lui Waitz, o. c., pag. 37.

⁶⁹³) Auxentius, p. 20: *ubi et ex invidia et operatione inimici thunc ab inreligioso et sacrilego iudice Gothorum tyrannico terrore in barbarico cristianorum persecutio est excitata.*

cu Ulfila trecură o mare parte din Goții creștini în Moesia și căpătară dela Constantius locuințe în munții Balcani ⁶⁹⁴). În Sudul Dunării Ulfila exercită apoi timp de 33 de ani o activitate binefăcătoare nu numai printre Goții săi, ci în toată provincia; Constantius ca și Valens fiind ariani, venerabilul episcop se bucură de deosebita lor ocrotire ⁶⁹⁵).

Că Ulfila a fost și apostol de limbă latină în Moesia, ne dovedește mai înainte de toate faptul, că însuși episcopul Auxentius, biograful său latin, a fost educat de dânsul încă din frageda lui copilărie întru credința creștină, de nuanță ariană ⁶⁹⁶): și altfel însă, populația Moesiei, fiind, cum am constatat mai sus, în mare parte romană, Ulfila trebuia să predice și în latinește, întrucât își întindea activitatea și în mijlocul acestei populații.

Dar în Nordul Dunării Ulfila n'a predicat latinește? Auxentius nu face nici-o distincție între activitatea din Nordul și cea din Sudul Dunării, a episcopului got, așa încât ar fi natural să admitem, că Ulfila a predicat și a scris în latinește și în Nordul Dunării: în care caz, firește — ca și în Moesia — credincioșii de limbă latină

⁶⁹⁴) Auxentius, p. 20: *ubi et post multorum servorum et ancillarum Christi gloriosum martyrium, imminente vehementer ipsa perserutione, completis septem annis tantummodo in episkopatum, supradictus sanctissimus vir beatus Ulfila cum grandi populo confessorum de barbarico pulsus, in solo Romanie a thunc beate memorie Constantio principe honorifice est susceptus, ut sicuti Deus... ita... Deus confessores sancti filii sui unigeniti de barbarico liberavit et per Danubium transire fecit et in montibus secundum sanctorum imitationem sibi servire de[crevit]... co populo in solo Romamae, ubi sine illis septem annis triginta et tribus annis veritatem predicavit..*

⁶⁹⁵) Cf. Waitz, o. c., *passim*.

⁶⁹⁶) Auxentius, despre sine (p. 20): *cui (Ulfila) plus omnium ego sum debitor, quantum et amplius in me laborabit, qui me a prima etate mea a parentibus meis discipulum suscepit et sacras litteras docuit et veritatem manifestavit et per misericordiam Dei et gratiam Christi et carnaliter et spiritaliter ut filium suum in fide educavit.*

nu mai pot fi Goții săi, ci acea populație română, care, după istoricii români și streini, partizani ai teoriei «continuității», trebuia să se afle în Vestul regatului lui Athanarich.

Dar, se va zice: existența unei atari populații nefiind documentată prin alte știri, nici mărturia lui Auxentius nu se poate interpreta în sensul arătat mai sus. Să vedem dară, dacă nu găsim alte argumente pentru a susține părerea despre existența Daco-Romanilor în regatul lui Athanarich⁶⁹⁷).

Auxentius numește pe regele persecutor al Goților creștini, *iudex*: «*thunc ab inreligioso et sacrilego iudice Gothorum tyrannico terrore in barbarico cristianorum persecutio est excitata*»⁶⁹⁸). Această titulatură excepțională⁶⁹⁹) e confirmată pentru Athanarich și de alte izvoare contemporane cu el, fiind chiar caracterizată ca ceva neobicinuit: οὐτω γοὺν τὴν μὲν τοῦ βασιλέως ἐπανομίαν ἀπαίτιον, τὴν τοῦ δικαστοῦ δὲ ἀγαπή⁷⁰⁰). Tot așa, Ambrosius⁷⁰¹) și Ammianus Marcellinus⁷⁰²) îl numesc *iudex*.

⁶⁹⁷) Precum se știe, Goții stăpâneau întreaga Dacie. Ei însă locuiau cu predilecție în ținuturile plane dimprejurul masivului transilvan: și anume Goții lui Athanarich în Moldova și Țara-Românească de mai târziu. Când însă dușmanii de dimprejur, Romanii din dreapta Dunării, Hunii din Răsărit, etc., îi biruiau în câmpie, ei se retrăgeau în munții Ardealului: *montes petivere Serorum arduos et inaccessos nisi perquam gnaris*, zice Ammianus Marcellinus XXVII, 5, 2, cu prilejul expediției lui Valens, în a. 367, împotriva lor: cf. Jung, *Passe*, p. 13 sqq., unde se află toate izvoarele cu privire la această chestiune.—Vezi însă și mai jos, partea istoric-bisericească a problemei.

⁶⁹⁸) Auxentius, p. 20.

⁶⁹⁹) Cf. Hieronymus, *Chron.* a. 370: «*Atanaricus rex Gothorum*...»; Orosius, VII, 32: același titlu, etc.

⁷⁰⁰) Themistius, *orat. de pace*, din anul 369, 134 d, ed. Dindorf, 1832, p. 160.

⁷⁰¹) *De spiritu sancto*, I, praef.: *hostem ipsum iudicem regum*.

⁷⁰²) XXVII, 5, 6: *Athanaricum — iudicem potentissimum* și XXXI, 3, 4: *Athanaricus Thervingorum iudex*.

Waitz⁷⁰³) observă cu privire la acest titlu următoarele: «Ueber den Grund, der Athanarich bewog diesen Namen anzunehmen, *ist es nicht leicht etwas Näheres zu sagen*. Ein Missverständniss eines gothischen Worts scheint es nicht zu sein; vielleicht ist, meint J. Grimm, *faths* gemeint, das mehr Herr als Richter bedeutet. Vgl. H. Müller Heimat d. Lex Salica p. 181. — Was Gibbon c. XXV. Basel 1787. vol. IV, p. 258 meint, die westgothischen Fürsten hätten den Titel als den einer geringeren Würde annehmen müssen, weil sie unter dem ostgothen Hermanrich standen, ist gewiss nicht richtig». Atât, Waitz.

Vechea organizare politic-administrativă a Românilor cunoaște termenul latin *jude* sau *județ*, alături de termenii slavi — corespunzând altor concepte, simțitor deosebite de cel cuprins în «jude», — *cneaz* și *voevod*⁷⁰⁴). Care e originea cuvântului *jude*? Desigur termenul acopere o instituție de origine pur daco-romană: căci altfel poporul nu obicinuește a traduce, ci ia cu instituția streină și termenul strein: în cazul nostru cneziatul și voevodatul.

Dacă *jude* e daco-roman, când putea acest cuvânt să prindă rădăcini în limba noastră? Cred că numai

⁷⁰³) Căruia îi datoresc mărturiile antice de mai sus, în scrierea sa citată, *Leben und Lehre des Ulfila*, p. 38, n. 5.

⁷⁰⁴) Vezi I. Bogdan, *Despre cnejii români*, în *An. Ac. Rom.*, ser. II, vol. XXVI, *mem. sect. ist.*, p. 14 și p. 16 și cf. Acelaș, *Originea voevodatului la Români*, *ibid.*, vol. XXIV, *id.*, p. 191 sqq. În cel mai vechiu document, unde e vorba de *cneji*, ei nu sânt pomeniți astfel, ci ca *județi* (doc. lui Ștefan Nemanja, la sfârșitul sec. XII, — la Bogdan, *Cnejii români*, l. c.): *coꝝадѣѣо* (*terra iudicis*) = judecia. Că acest prim document e din dreapta Dunării, n'are nici-o importanță pentru originea judeciei, în sensul, cumva, că judecia și-ar avea începuturile în Sudul Dunării, și de aici s'ar fi întins în Nord. În adevăr, dacă originea judeciei ar fi în dreapta fluviului, atunci și documentele ne-ar indica prin numărul și răspândirea lor acest lucru, — ceeace nu e cazul decât în stânga Dunării.

înainte de venirea Slavilor. Pe de altă parte cuvântul nu corespunde vreunei instituții resp. unui termen administrativ, municipal ori provincial roman, ci poartă efigia primitivă a unei instituții patriarcale: șeful politic al unei comunități e numit nu după atribuțiile sale militare (*dux* = «voevod» = «Herzog»), ci după cele judecătorești (*iudex* = *сѣднн* (судья) = Richter). O astfel de denumire nu se poate însă naște decât la o populație ne-militară: sau prea pacinică, sau supusă unei stăpâniri streine, care păzește țara cu propriile ei puteri, streine, și nu cere dela supuși (Daco-Romani!) și slujbă ostășească. Stăpânitorul strein nu e pentru acea populație supusă nici *dux*, nici *rex*, ci numai *iudex*: anume, *judecător în pricinile dintre stăpâniții romani și stăpânitorii barbari*.

Primii «județi» ai Românilor au fost regii barbari; când aceștia au dispărut, diferiții mici stăpânitori de ținuturi: români, ori streini. Instituția, și în special numele ei, s'a înrădăcinat cu timpul așa de statornic, încât influența slavă n'a putut-o distruge până în timpurile nouă.

Titlul altfel neexplicabil—de *iudex*—al regelui got Athanarich ⁷⁰⁵⁾, poate că trebuie înțeles în felul mai sus desfășurat: ca nume daco-roman, dat lui ca rege, și, dintr'un motiv sau altul, prețuit de stăpânitorul barbar mai mult ca titlul folosit de colegii săi din Ostgotia și întreagă Barbaria, și prin urmare exclusiv întrebuințat de dânsul chiar în relațiile sale politice internaționale ⁷⁰⁶⁾.

⁷⁰⁵⁾ Nici Jacob Grimm, *Deutsche Rechtsaltertümer*, IV. Aufl. bes. durch. A. Heusler u R. Hübner, I, Leipzig, 1899, p. 317, nu dă pentru acest titlu al lui Athanarich vre-o explicație, ci numai notează faptul; titlul comun al stăpânitorilor germani e cel de «rege», ori «principe»: în diferite forme, pur germanice, ori împrumutate din limbile de cultură antică: greacă sau latină (p. 314 sqq.).

⁷⁰⁶⁾ E clar că Goții nu puteau zice *iudex* regelui lor, căci pentru ei — ca popor războinic — nu această calitate pacinică era cea mai însemnată la regele lor, ci cea de conducător în lupte, de *dux*, resp. König, ca și la ceilalți regi goți

Dar din însăși expunerea mea de mai sus a reeșit, fără altă accentuare, faptul, că „iudex“ nu poate fi decât un titlu latin nord-danubian. Căci în Sudul Dunării, Romanii nu se adresau regilor barbari, ca să-i judece, — apoi funcționarii romani, cari le ascultau plângerile și de fapt se numiau *iudices* nu aveau nimic de-a face cu administrația ținutului respectiv, nu erau prea însemnați în rang ⁷⁰⁷⁾, și numele lor nu putea da naștere în nici un caz, unui termen (și concept) politic de însemnătatea celui caracterizat fie prin numirea regală a lui Athanarich, fie prin instituția românească a «judeților» ⁷⁰⁸⁾; în sfârșit titlul nu se constată „documentar“ decât la regele Athanarich al Goților din Dacia.

Pentru ca însă titlul de *iudex*, sau fie măcar și numai conceptul acesta politic-iuridic (care în limba gotică se va fi numit altfel), să se fi născut, *trebuie ca în Nordul Dunării să fi existat acea populație romană*, supusă și în atingere nemijlocită și neînțelegere continuă cu barbarii, — pe care în amănunte am caracterizat-o mai sus.

Dar să ne întoarcem la însăși creștinismul Daco-Romanilor.

Dintre numeroșii missionari ai secolului al IV-lea în Nordul Dunării, mai cunoscuți sânt cinci: Ulfla, Audius (ereticul), Saba, Nicetas martyrul și Nicetas episcopul.

Ulfla e „apostolul Goților“: am vorbit mai sus despre dânsul: el vine, după o sumă de alți predicatori de limbă și

⁷⁰⁷⁾ Cf. citatele din codicele de legi, la Schiller, *Geschichte der romischen Kaiserzeit*, II, p. 228 sq.

⁷⁰⁸⁾ În *Novella* 131 a lui Iustinian, din a. 545, — cap. X, «ὁ τῶν τόπων ἐπίσκοπος» e însărcinat împreună cu «ὁ πολιτικός ἄρχων», să supravegheze, inspecteze, etc., anume clădiri... Acest «πολιτικός ἄρχων» = magistratus civilis e numit oficial pe latinește *civilis iudex*. Însemnătatea lui însă, cu toate atribuțiile administrative, ce i se mai dau aici, rămâne tot minimă, și nu poate fi luată ca punct de plecare pentru nașterea conceptului român de «jude».

cultură greacă. activi la Goți încă din secolul al III-lea ⁷⁰⁹), să statornicească pentru deapănarea credința creștină la connaționali săi; căci la dânsul limba greacă e mai mult un element cultural, un mijloc de propagandă: apostolul însuși e prin patria și educația lui un got ⁷¹⁰). Ulfila a predicat și a scris, cum am văzut mai sus, și în latinește. Dar elementele fundamentale ale religiunii creștine sânt numite de dânsul în traducerea sa gotică a bibliei cu termeni împrumutați din grecește: printre numeroasele elemente latine ale Goticei nu e mai nici unul creștin ⁷¹¹). Acest fapt ne arată, că Ulfila ca predicator ține cu totul de sfera de influență greacă și că, în cazul unei missionării a lui și în ținutul daco-roman al regatului lui Athanarich, rezultatele acțiunii sale nu au putut fi prea trainice: altfel ar trebui să avem în limba noastră urme sigure despre această predicare: mai înainte de toate, în orice caz, nu *basilica* = „biserica“ (pe vremea predicării lui Ulfila în Dacia încă neconsacrat definitiv ca termen tehnic creștin), ci, corespunzând greco-goticului *κυριακόν* (= „Kirche“), ar fi să avem un derivat din *dominicum* ⁷¹²).

⁷⁰⁹) Philostorgius, *hist. eccl.* II, 5, povestește că în anii 258 și urm. Goți prădând Asia mică au luat cu ei ca prinși, din Galatia și Cappadocia, și o sumă de clerici (καὶ πολλοὺς ἔλαβον αἵμα-λάτους, ἄλλους τε καὶ τῶν κατελειγμένων τῷ κλήρῳ), cari răspândiră printre Goți credința creștină. Dintre acești prinși s'ar fi tras și părinții lui Ulfila. Cf. și Waitz, *Leben u. Lehre des Ulfila*, p. 35 sq. De altfel și ereticul Audius în sec. IV (vezi mai jos) tot înainte de Ulfila a predicat în Gotia: cf. Harnack, *Mission* ², II, p. 204.

⁷¹⁰) Cf. nota 709 și în special critica știrilor antice, la Waitz, *o. c.*, p. 35 sq

⁷¹¹) Harnack, *o. c.*, II, p. 203, n. 2, observă: «Die Bibeluberseztung Ulfilas zeigt, dass das Gothische damals bereits einen beträchtlichen Bestand lateinischer Lehnworte hatte, aber kaum christlich-kirchliche. Daneben steht ein jungerer, kleinerer (wohl z. T. erst von Ulfilas selbst geschaffener) Bestandteil griechischer Lehnworte, und dieser hat viele kirchliche termini technici».

⁷¹²) Vezi mai sus, p. 86 sqq.

Asupra călugărului eretic — fondator al sectei Audianilor — Audius din Mesopotamia, exilat de împăratul Constantius în Scythia, avem știre dela Epiphanius ⁷¹³)— care scrie pe la a. 375—că a pătruns până departe în Gotia, convertind mulți barbari și întemeind mănăstiri, ca mai târziu Sf. Severin în Noricum. Persecuțiile lui Athanarich, alungară însă din Gotia și pe Audiani, ca și pe Arianii lui Ulfila, ori catholicii lui Saba. Audianii se refugiară în Asia, la Euphrat ⁷¹⁴).

Despre Saba „Goticul“ avem numeroase știri autentice: mai pre sus de toate scrisorile lui Vasile cel Mare către Iunius Soranus, ducele provinciei Scythia minor și către episcopul Ascholiuș din Thessalonike ⁷¹⁵). Din ele aflăm că de fapt S. Saba a predicat și a murit în stânga Dunării: *μάρτυς δὲ ἡμῖν ἐπεδήμησεν ἐκ τῶν ἐπέκεινα Ἰστροῦ βαρβάρων, δι' ἐαυτοῦ κηρύσσων τῆς ἐκεῖ πολιτευομένης πίστεως τὴν ἀκριβεῖαν* ⁷¹⁶), și anume în ținutul învecinat cu provincia Scythia minor, guvernată pe atunci de ducele Soranus: *Μάρτυρι, νέον ἀθλήσαντι ἐπὶ τῆς γείτονος ὁμῖν* (Sorano !) *βαρβάρου...* ⁷¹⁷). Saba propovăduia aici credința orthodoxă,

⁷¹³) *Adv. haereses* LXX, 14. Cf. și Baronius, *Annales ecclesiastici*, ed. Theiner, V. p. 281 (sub a. 370) și VI, p. 205 (sub a. 396): printre episcopii goți sfințiți de Audius e pomenit și unul Silvanus. Cf. și Waitz, *o. c.*, p. 39.

⁷¹⁴) Cf. Waitz, *o. c.*, p. 39 și 42 sq.

⁷¹⁵) La Migne, *Patr. Gr.-Lat.* XXXII, 244—5, ep. CLV, din a. 373, către Soranus: îl roagă să vină în ajutorul persecutaților și să trimeată în patrie (Cappadocia) reliquiile martirilor: *εἴπερ, ὡς ἐπέσπειλας ἡμῖν, ὁ ἐκεῖ διωγμὸς ποιεῖ καὶ νῦν μάρτυρας τῷ Κυρίῳ*; ep. CLXIV (Migne, 254—5), din a. 374: mulțămeste lui Ascholiuș, pentru trimiterea corpului S. Saba, al cărui îndemnător fusese tocmai episcopul thessalonicens; ep. CLXV (Migne, 256), din a. 374: mulțămeste lui Soranus pentru trimiterea corpului S. Saba. Punctul de vedere local-patriotic e pregnant în ac. scrisoare.

⁷¹⁶) Migne XXXII, 254, scrisoarea CLXIV, din a. 374.

⁷¹⁷) Migne XXXII, 256, scrisoarea CLXV, din a. 374. Pasajul întreg, caracteristic pentru accentuarea missionării Gotiei prin apostoli din Cappadocia (și ducele Soranus însuși e de aici: rudă

spre deosebire de predecesorii săi Audius și Ulfla⁷¹⁸). În prigonirea pornită în anii 370 și urm. de Athanarich, împotriva creștinilor din regatul său, Saba căzută, împreună cu mulți alți martiri „goți”: la 12 April 372 el fu înecat în râul Μουσεός, care, după determinările mai sus căpătate din scrisorile S. Vasile, nu poate fi decât Buzul de azi⁷¹⁹); actele martyriului lui Saba, adresate bisericei din Cappadocia⁷²⁰), ne dau în privința trimeriei moaștelor Sfântului în Cappadocia, lămuriri identice cu cele din scrisorile S. Vasile⁷²¹), așa încât și informațiile precise cu privire la locul și timpul martyrizării Sfântului trebuie să fie autentice⁷²²).

Și Saba, ca și Audius, e dară grec din Asia. Mai mult, propaganda lui Saba, știm sigur, că nu s'a desfășurat decât în câmpia gotică din Sud-Estul Carpaților.

cu sf. Vasile), sună: οἱ αὖ δὲ σου καὶ τὰ παρόντα; Μάρτυρι, νέον ἀβλήσαντι ἐπὶ τῆς γείτονος ὑμῖν βαρβάρου, τὴν ἐνεγκοῦσαν ἐτίμησας, οἷόν τις εὐγνώμων γεωργὸς τοῖς παρασχομένοις τὰ σπέρματα (!) τὰς ἀπαρχὰς τῶν καρπῶν ἀποπέμπων (!).

⁷¹⁸) Cf. la Waitz, *o. c.*, p. 44, discuția știrilor lui Augustinus, *de civ. Dei* XVIII, 52, și Ambrosius, *in Luc.* c. 2. Cf. și Baronius, *Annales* *eccl.*, ed. Theiner V, p. 279 sqq. (a. 370), n. 105 sqq.: persecuția lui Athanarich din a. 370 și urm.

⁷¹⁹) Μουσεός (din Μπουσεός=Βουσεός: ne aflăm doară la sfârșitul sec. IV, — și apoi și fără asta numele râului, cunoscut de popor în stânga Dunării, dar necunoscut în dreapta, e analogizat cu formele bine cunoscute în lumea greacă, μουσα—, μουσει—, μουσο—, etc.) e o formă ortografic necorectă.

⁷²⁰) Cf. asupra legăturilor bisericei gote cu cea cappadocică și mai sus, nota 709.

⁷²¹) *Acta SS.* April. vol. II, p. 87 sqq. și 962 sqq. De S. Saba Gotho martyre in Cappadocia,—ed. revăzută la Ruinart (*acta primor. martyr.* ed. II, p. 601 sqq.), care crede aceste acte chiar contemporane cu împrejurările povestite de ele. Cf. Waitz, *o. c.*, p. 43. Textul grec, p. 963, c. 8: «...ὅσπερ Θῆνιος Σωρανός, ὁ λαμπρότατος Δοδὲ τῆς Σκυθίας, τιμῶν τὸν Κύριον, ἀποστείλας ἀξιολύτους ἀνθρώπους (!), ἐκ τοῦ βαρβαρικοῦ εἰς τὴν Ῥωμανίαν (!) μετήνεγκεν...».

⁷²²) *Ibidem*, c. 7: «...παρέλαβον τὸν Σάβαν, καὶ ἀπήγαγον πνήξαι παρὰ τὸν ποταμὸν τὸν καλούμενον Μουσεόν... κτλ.»

Despre o missionare a Daco-Romanilor prin Audius ori Saba, nu poate fi dară vorba.

Încât privește pe Nicetas martyrul, căzut tot în persecuția lui Athanarich din a. 370 și urm., actele martyrului său sânt târzii și lipsite de orice informații mai precise ⁷²³): sigur e numai, că el a predicat în aceleași regiuni ca și Saba ⁷²⁴).

Scrisorile S. Ioan Chrysostomul din a. 404, cu privire la biserica gotică, ne arată că legăturile Goților creștini din Nord, cu Orientul grec, continuă și după secolul al IV-lea ⁷²⁵). Această neîntreruptă înrăurire greacă asupra creștinismului gotic exclude posibilitatea creștinării Daco-Romanilor de apostolii activi la Goți, citați până acum.

Cu totul altfel stă lucrul cu cel de-al cincilea misionar al secolului al IV-lea în ținuturile *barbare* dela Dunăre ⁷²⁶).

S. Nicetas, învățatul episcop al Remesianei, în Moesia

⁷²³) *Acta SS.* Sept. vol. V, p. 40 sqq. De S. Niceta Gotho martyre.

⁷²⁴) Cf. la Waitz, *o. c.*, p. 43, alte știri antice asupra lui Nicetas și a persecuției în care a fost martyrizat și el.

⁷²⁵) Ed. Migne, ep. XIV: ad Olympiadem (a. 404); ep. CCVII: monachis Gothis, qui in Promoti agro degunt (a. 404); cf. și CCVI: ecclesiae Gothiae. Asupra încercărilor lui Ioan Chrysostomul de a readuce pe Goți la catholicism, cf. Theodoretus, *hist. eccl.* V 22.

⁷²⁶) Asupra creștinării Daco-Romanilor, în stânga Dunării, există și un întreg șir de scrieri istorico-bisericești, cari au de autori fie membri ai clerului nostru mai înalt, fie învățați-theologi (deci iarăși reprezentanți ai strictei orthodoxii în știință). Punctul meu de vedere în «Contribuțiile» de față fiind pentru cei «prea-creștini», desigur «ne-orthodox», cetitorul va înțelege ușor, că părerile și concluziile mele trebuie să se deosebească prea mult de cele ale învățaților citați, pentru a fi aici posibilă, față de spațiul restrâns ce poate fi acordat unei astfel de discuții în amănunte, măcar și simpla polemizare în note cu părerile «oficiale». De aceea trimit aici numai în general la *Istoria Bisericii Românilor din*

superioară (Dacia mediterranea), prietenul S. Paulinus din Nola și apostolul Bessilor⁷²⁷), ne e foarte bine cunoscut prin știrile contemporane ce ne-a lăsat despre dânsul chiar S. Paulinus în scrisorile și poemele sale.

Astfel în una din scrisorile sale către Sulpicius Severus, bunul său prieten din Gallia și cunoscutul autor al vieții Sf. Martin și al «cronicei» creștine până la a. 400, Paulinus scrie despre Nicetas următoarele: *quo genere* (citindu-i adică «vita Sancti Martini episcopi et confessoris») *te et venerabili episcopo atque doctissimo Nicetae, qui ex Dacia Romanis merito admirandus advenerat (et plurimis dei sanctis) in veritate non magis tui praedicator quam mei iactans revelavi*⁷²⁸). De unde vedem nu numai că Nicetas venise — prin a. 398 — la Nola, dar și felul cum episcopul «dac» își folosiă călătoria: punându-se în curent cu mișcarea literară a bisericei latine și prin aceasta înviorând apoi Latinitatea și acasă la el, cu noi puteri, câștigate chiar dela izvor⁷²⁹).

Dacia traiană de G. M. Ionescu, I, București, 1905, *passim*, unde e înregistrată întreaga literatură istorică-bisericească, scrisă de înșiși reprezentanții Bisericei noastre. — Deasemenea nici în discuția dintre dd. C. Erbiceanu, (*Ulfla, viața și doctrina sa*, în «*Biserica ortodoxă română*» a XXII, și *Răspuns d-lui C. Auner, ibid.*, a. XXV) și d. C. Auner (*Câteva momente din începuturile Bisericei române*, Blaj, 1902), n'am crezut că aș putea interveni cu folos. — Ca un foarte bun rezumat al concluziilor la cari a ajuns până acum istoriografia noastră laică în privința creștinismului Daco-Romanilor, citez însă aici numaidecât conferința d-lui N. Dobrescu, *Introducerea Creștinismului la Români*, ținută în Iulie 1909 la Vălenii-de-Munte și publicată în broșura *Cursurile de vară din Vălenii-de-Munte*, an. II, 1909, Vălenii-de-Munte, 1910, p. 93—125

⁷²⁷) Cf asupra lui, în special ca *scriitor*, monografia citată, a lui E. Humpel, *Nicetas, Bischof von Remesiana*, Bonn, 1895.

⁷²⁸) S. Paulini Nolani *opera*, ed G de Hartel în *Corpus scriptorum eccl. Latinorum*, vol. 29 și 30, Viena, 1894, — partea I, epistulae, XXVIII, 14, p. 261

⁷²⁹) Cf. chiar vorbele lui Sulpicius Severus, *Dial.* III, 17, 4: *illi (Paulino) omnia referes (Postumiane), illi cuncta recitabis, ut*

În Nola Nicetas povestește lui Paulinus — desigur în legătură cu urmărirea la Severus a activității apostolice a Sf. Martin în Gallia — propria sa operă missionară, așa de asemănătoare cu aceea a Sf. Martin, — întreprinsă printre păgânii dela Dunăre. — Impresia ce Nicetas făcuse asupra lui Paulinus fu deosebit de puternică: iubire și admirație sinceră și reciprocă legă de-acum înainte pe viață pe cei doi sfinți bărbați: Paulinus închină lui Nicetas în poemele sale pagini de o caldă și senină poezie, iar Nicetas reînoiește în a. 402⁷⁸⁰⁾ peregrinația sa italică, cercetând pentru a doua oară pe Paulinus.

Când episcopul Remesianei pleacă în a. 398 înapoi spre Dacia, prin Epir și Macedonia, pela Thessalonic și Philippi, Paulinus scrie frumoasa poemă «de reditu Nicetae episcopi», în care celebră întreaga activitate apostolică a prietenului său venerat.

Asupra părții din această poemă, referitoare la creștinarea Bessilor din Balcanii vestici de către Nicetas, a scris Tomaschek în Analele Academiei din Viena, susținând chiar o continuitate între Bessii, după dânsul romanizați, și apoi, prin Nicetas, creștinați, și Românii pomeniți mai târziu de izvoarele byzantine ca aflători în Sudul Dunării: «die Christianisierung der Bessen sehen wir als den Schlussstein der Romanisierung an. Es kann kein Zweifel darüber bestehen, dass ihnen die katholische Lehre in lateinischer Sprache verkündet worden war; auch trägt das oströmische Reich bis auf Iustinianus

more per illum sacras viri laudes Roma cognoscat, sicut primum illum nostrum libellum (vita Sancti Martini!) non per Italiam tantum, sed per totum etiam diffudit Illyricum.

⁷⁸⁰⁾ Asupra datelor celor două călătorii ale lui Nicetas în Italia, vezi disertațiile lui Pagi la Baronius, *Annales ecclesiastici*, ed. Theiner, VI, p. 201 sqq. (a. 396) și p. 379 (a. 402). — În special asupra datei sărbătoririi ca sfânt a episcopului Remesianei, cf. p. 203, n. 6.

und Mauricius in allen Beziehungen so sehr den römischen Charakter, dass mit Ausschluss des eigentlichen Hellas die griechische Sprache eben nur unter den Gebildeten, in den grösseren Städten, namentlich der Küste, so wie bei Hofe in Geltung stand»⁷³¹⁾. Din nefericire inscripțiile, atât păgâne cât și creștine, descoperite în Thracia și în cele două Moesii⁷³²⁾, ne arată, că oricât ne-ar fi de plăcută din punct de vedere național(-roman), teoria lui Tomaschek, trebuie s'o părăsim ca nefundată: Elenismul, cum nu ne-am fi așteptat, a pătruns până departe în munții Thraciei și numirile thrace de locuri, persoane și divinități, care apar la fiecare pas în inscripțiile grecești din Balcani, ne arată că Romanismul n'a putut ajunge decât până la granița Epirului, Macedoniei și Thraciei. Ce-a fost dincolo de această graniță a rămas — cu excepția câtorva enclave romane, ca cea din Philippi⁷³³⁾ — definitiv în stăpânirea spirituală a Elenismului. Elementul romanic, care apare apoi în evul mediu în aceste părți, e venit din Nordul în antichitate intenț romanizat: din Moesia superioară și ținutul pannono-dalmatic dela Sava de jos, — precum ni se spune apriat de autorul vieții Sf. Dimitrie din Thessalonike, de Kekaumenos, și alții⁷³⁴⁾.

⁷³¹⁾ *Ueber Brumalia und Rosalia, nebst Bemerkungen über den bessischen Volksstamm*, în *Sitzb. d. k. Acad. d. Wiss. z. Wien*, LX, 1868, p. 395 sqq.; citatul din text, p. 398.

⁷³²⁾ Vezi materialul creștin mai sus, în partea I a studiului de față.

⁷³³⁾ Cf. mai sus, partea I, *passim*, și p. 116.

⁷³⁴⁾ V. la Onciul, *Orig. principatelor române*, București, 1899, p. 117 sq., n. 14 și urm., tot materialul «documentar» privitor la chestiune, și cf. vorbele Aceluiași în *Conv. liter.* XIX, p. 438: «aici, lângă Dunăre și Sava, în unitate teritorială cu Italia și cu Dacia traiană, este și patria primitivă a Macedo-Românilor, împinși prin invaziunea slavă spre Miază-zi» Mă simt cu atât mai mult dator să citez textual această părere, la care, fără a o cunoaște precis la Onciul, pe baza acelorași izvoare, ajunsesem și eu la prima

Activitatea apostolică a lui Nicetas—fără îndoială, precum crede și Tomaschek, în limba latină—nu s'a putut întinde spre Sud dincolo de granițele Dardaniei, unde, de fapt, în Scupi, ne spune și Paulinus, că avea să fie oaspete episcopul Remesianeii ⁷³⁵). — Și aceasta nu numai din pricina încetărei Romanismului la Sud și Est de acest ținut (Nicetas doară eră un prelat învâțat, care, desigur, va fi putut predică și în grecește), ci pentru că în aceste părți ale Thraciei și Macedoniei erau pe vremea lui Nicetas o mulțime de episcopi, geloși de bunul lor nume ca missionari, cari vor fi avut singuri grijă de creștinarea locuitorilor păgâni din eparchiile lor: lucru, indirect, dovedit prin inscripțiile grecești creștine găsite cu începere chiar din Pautalia (în însăși Dacia mediterranea) spre Sud și Est ⁷³⁶).⁴

Nici vorbă, știrea lui Paulinus, cu creștinarea Bessilor, nu poate fi pusă la îndoială: adevărul e însă că nu *toți* Bessii au fost creștinați de Nicetas — cum susține Tomaschek — ci numai cei de primprejurul reședinței sale episcopale: din Dacia mediterranea, Moesia inferioară și Dardania ⁷³⁷): aceștia de fapt erau romanizați fiind în strânse legături cu ceilalți «Romani» din Illyricul latin ⁷³⁸).

redacție a acestui studiu (în Berlin), cu cât în alte privințe constat în acelaș studiu al d-lui Onciul («*Teoria lui Roesler*», p. 336), că nu mai sântem de acord.

⁷³⁵) Paulinus, l. c., partea II, Carmen XVII, 195 sq.: *ibis et Scupos patriae propinquos Dardanus hospes*

⁷³⁶) Cf. mai sus, p. 54 sqq.

⁷³⁷) Tomaschek însuși, în *Zeitschr. f. oesterr. Gymnasien* pe 1877, p. 447, a arătat, că ținutul Bessilor începea încă dela Naissus și Serdica, întinzându-se spre Sud-Est, în Haemus și Rhodope până la Philippi. Cf. Jung, *roman. Landsch.*, p. 375 sqq. Hotărîtoare e în special inscripția cunoscută chiar de Pagi [la Baronius, *Ann. eccl.*, VI, p. 205 (ed. Theiner)], găsită în Puteoli și pomenind pe un soldat *natione Bessus, natus regione Serdica, vico Mogari* (CIL. X, 1754).

⁷³⁸) Bessi ca «băiași» ai minelor de aur din Thracia și Illyricum ne întîmpină pretutindeni în peninsula balcanică: cf. Mommsen,

Admițând dară cu această restricție comentariul lui Tomaschek la mărturia lui Paulinus despre creștinarea Bessilor prin Nicetas, nu ne oprim mai mult asupra acestui punct, spre a cită și textual vorbele episcopului din Nola, ci trecem la partea din poem, care ne interesează direct: cea despre Daci, Scythi și Goți, ne-tratată de fel de Tomaschek.

Vorbind de drumul, pe care-l va face Nicetas, spre a ajunge în reședința sa, Paulinus zice:

*ibis Arctoos procul usque Dacos*⁷³⁹⁾

și

ut olim

Tobiae Medis, ita proseguendo

ipse Nicetae comes usque Dacos

*angelus adsit*⁷⁴⁰⁾:

prin «Daci» poetul înțelege dară pe provincialii din cele două Dacii dela Sudul Dunării⁷⁴¹⁾.—Iată acum în ce termeni definește Paulinus ținutul missionat de episcopul Remesianei⁷⁴²⁾ și popoarele aduse de el la dreapta credință:

Goldbarren aus Sirmium în *Zeitschrift für Numismatik* XVI, 1888, p. 356 sqq. Coloniștii Bessi în Scythia minor am constatat și mai sus (n. 528) în ce privește numeroșii soldați Bessi, cari ne întimpină în armatele Imperiului, și firește erau toți romanizați, mulți din ei nu se mai întorceau în patrie, ci rămăneau ca veterani-coloniști în alte provincii, — astfel încât ei nu puteau contribui mai efectiv la romanizarea conaționalilor lor.—Cf asupra acestui punct bibliografia dată de Jung, *o. c.*, p. 375 sq. și notele.

⁷³⁹⁾ *Carm.* XVII, v 17.

⁷⁴⁰⁾ *Ibid.*, v. 141 sqq.

⁷⁴¹⁾ Cf. mai sus: «*Romanus* = Român», p. 92 sqq. și vezi mai departe încă un pasaj din Paulinus, hotărîtor.

⁷⁴²⁾ Humpel, în *Nicetas*, p. 109, n. 3, (cf. și p. 103—4 și 105), interpretează, ca și predecesorii săi, prea ad litteram, versurile ce urmează la mine imediat mai jos, în senzul că Nicetas, spre a ajunge din Italia la Remesiana, a trecut, dela Thessalonic, prin Philippi, Tomi și Scupi: asta ar fi ca și cum dela Sofia la București ai trece prin Odesa și Calafat! Paulinus vrea mai mult să

*tu Philippeos Macetum per agros,
per Tomitanam gradieris urbem,
ibis et Scupos patriae propinquos
Dardanus hospes* ⁷⁴³):

prin urmare: sânt citate centrele, romane, cele mai îndepărtate, până unde putea ajunge înrăurirea bine-făcătoare a lui Nicetas: în Vest Scupi, în Sud Philippi, în Est Tomi ⁷⁴⁴): granițele acestea sânt, evident, fixate cu oarecare exagerare poetică; ceeace e bine să reținem, e faptul că Paulinus caracterizează, prin însași punctele de hotar alese, sfera de acțiune a lui Nicetas, ca prin excelență latină; iată acum și popoarele «barbare» convertite:

quaque Rhiphaeis ⁷⁴⁵) *Boreas in oris
adligat densis fluvios pruinis,
hic gelu mentes rigidas superno
igne resolvīs.*

*nam simul terris animisque duri
et sua Bessi nive duriores*

caracterizeze ținutul de influență apostolică a lui Nicetas, în sensul legăturilor frățești întru Christos cu episcopii din centrele pomenite.

⁷⁴³) Vers. 193 sqq.

⁷⁴⁴) Că în Tomi s'a păstrat până târziu o tradiție culturală-bisericească romană, ne arată între altele și corespondența episcopului de aici, Valentinian, cu papa Vigilius, în a. 550, cu prilejul noilor turburări, atât din biserica Scythiei mici, cât și din întreaga biserică orthodoxă (vezi actele la Mansi IX, p. 351 sqq.), pe urma celei pentru cele trei capitale.

⁷⁴⁵) Paulinus fiind foarte bine informat asupra geografiei ținuturilor thraco-illyrice (precum recunosc toți comentatorii lui moderni), vom înțelege prin *Rhiphaeae orae*, ca termen general pentru ținuturile nordice (*Boreas*), nu numai Sudul, ci și Nordul Dunării («*adligat fluvios*»), unde, în Sarmatia nordică, erau așezați de cei vechi munții *Ripaei*.—Pagi, la Baronius, *Ann. eccl.* VI, p. 205, crede că prin acest nume se înțelege la Paulinus numai munții Thraciei.

*nunc oves facti duce te gregantur
pacis in aulam.
..... 746)*

*te patrem dicit plaga tota Borrae,
ad tuos fatus Scythia 747) mitigatur
et sui discors fera te magistro
pectora ponit.*

*et Getae 748) currunt et uterque Dacus,
qui colit terrae medio vel ille
divitis multo bove pilleatus
accola ripae.*

*de lupis hoc est vitulos creare
et bovi iunctum palea leonem
pascere et tutis cava viperarum
pandere parvis.*

*namque mansueto pecori coire
bestias pulsa feritate suades 749),
qui feras mentes hominum polito
inbuis ore.*

746) Urmează mai multe strofe asupra Bessilor, cu o foarte precisă și bine informată caracterizare a acestui neam thrac.

747) Cf. Ammianus Marcellinus, XXII, 8, 42: ... *Europaei sunt Alan et Costobocae gentesque Scytharum innumerae* ...: Ammianus e contemporan cu Paulinus și Nicetas, așa că ce înțelege el prin *Scythia*, au trebuit fără îndoială să înțeleagă și aceștia.

748) *Getae=Gothi*. Cf. *Carm. XXI, 10: instantesque Getas ipsis ram faucibus urbis | pellere et exitium seu vincula vertere in ipsos, | qui minitabantur Romanis ultima regnis*, — și *Carm. XXVI, 22: si Geticis agerem male subditus armis, | inter et inmites celebrarem laetus Alanos, |* ... — în ambele cazuri pomeniți ca dușmanii cei mai primejdioși ai Imperiului, în acel timp. — Humpel face greșeala — cel puțin ciudată — de a lua pe Geții lui Paulinus drept Daci (în sensul vechiu al cuvântului *Get*).

749) Ideea aceasta, care revine mereu în poemă se referă la civilizarea și umanizarea prin Creștinism a barbarilor aflători la un loc cu Romanii.

*orbis in muta regione per te
barbari discut resonare Christum
corde Romano*⁷⁵⁰⁾ *placidamque casti
vivere pacem.*

. ⁷⁵¹⁾

«Barbarii» de cari vorbește aici Paulinus, «*plaga tota Borrae*», ne sânt cu toții bine cunoscuți: «Dacii» păgâni din cele două Dacii dela Sudul Dunării, — Goții de pe ambele maluri, — și «Scythii» din Nordul Dunării; căci, în ce privește pe Goți, nu poate fi vorba numai de cei așezați în Imperiu, cari aveau locuințe statornice cu deosebire în Pannonia—unde Nicetas n'a predicat,— ori în Moesia inferioară, unde, mai ales, aceștia erau creștinați încă de demult, — sau, în sfârșit, în Thracia, ci trebuie să înțelegem pe Goții din Dacia ripensă ori — mai ales — pe cei din vecinătatea ei, adică în Nordul Dunării⁷⁵²⁾. În ce privește pe Scythi, aceștia, potrivit uzului limbei literare a vremii⁷⁵³⁾, sânt pur și simplu locuitorii vechi Dacii între Tisa și Nistru⁷⁵⁴⁾.

⁷⁵⁰⁾ E vrednică de cea mai mare luare aminte această caracterizare expresă a activității lui Nicetas, ca *latină* și deci romanizatoare. Asupra expresiei «corde Romano» în sensul de «limbă latină», cf. la Humpel, *o. și l. c.*, alte exemple din scriitorii mai vechi romani.

⁷⁵¹⁾ *Carm.* XVII, 201 sqq.

⁷⁵²⁾ Cf. Zeuss, *Die Deutschen und die Nachbarstämme*, p. 401 sqq.

⁷⁵³⁾ Cf. de pildă Claudianus, *passim*: locurile strânse în ed. *Mon. Germ. Hist.* AA X, ed. Birt, p. 456,—Ammianus Marcellinus XXII, 8, 42; pentru scrutorii greci, d. p. Themistius, Zosimus, etc., *passim*: în amănunte e de prisos a mai insista asupra acestui lucru cunoscut; cf. Zeuss, *o. c.*, p. 401 sqq.

⁷⁵⁴⁾ Pagı, la Baronius, *Ann. eccl.*, ed. Theiner, VI, p. 205, și, după el, Roesler, *Romanische Studien*, Leipzig, 1871, p. 89, — iar după acesta Humpel (vezi mai jos), etc., înțeleg cu toți prin Goți pe cei din Sudul Dunării, iar prin Scythi pe locuitorii provinciei romane Scythia minor; Pagı însuși observă însă apoi, singur: «cum vero in nova Dacia, tam Mediterranea quam Ripensi, ac Scythia, iamdiu plures episcopatus erecti fuissent, si rigoro-

Că Nicetas eră deopotrivă activ pe cele două maluri ale Dunării, chiar fără mărturia lui Paulinus, ar trebui să conchidem din curentul general missionaric predominant atunci în Biserică, și ale cărui roade le-am văzut mai sus în creștinarea Goților. Pe de altă parte exemplul pe care-l întâlnim cincizeci de ani mai târziu în Noricum, în apariția Sf. Severin, predicator tot atât de venerat la Romanii din dreapta, ca și la Barbarii din stânga Dunării, trebuie să ne întărească în interpretarea dată mai sus vorbelor S. Paulinus despre episcopul Remesianei ⁷⁵⁵).

Martyrologiul Roman înseamnă la 7 Ianuar amințirea lui Nicetas cu aceste cuvinte: *In Dacia sancti Nicetae episcopi, qui feras et barbaras gentes Evangelii praedicatione mites reddidit et mansuetas* ⁷⁵⁶).

loquendum sit (? adică: Paulinus ar fi spus povești!) horum apostolus Nicetas non fuit». Firește că nu: dar vina nepotrivirii știrilor lui Paulinus cu faptele, nu cade în sarcina acestuia, ci în a interpretatorului: doară Paulinus spune clar că Scythii, Goți, Bessii, etc., erau prin excelență, «*barbari*», iar nu provinciali *romani*, și deci numai în acest senz sânt de localizat acești converțiți pe harta de-atunci a ținutului romano-barbar dela Dunăre.— Humpel, p. 107 sq. e încaltea așa de puțin familiarizat cu geografia acestor regiuni, încât prin *Gefii* lui Paulinus el înțelege pe «Daci» provinciali din Sudul Dunării, iar prin Scythi — ca și Pagi — pe provincialii din Scythia minor. — Și toată această confuzie, din pricina ideilor preconcepate ale mai tuturor istoricilor apuseni, vechi și noi, că Dunărea a format o graniță până la cer între Nord și Sud, și că acolo n'a rămas după 270, nici picior de daco-roman. În special Humpel stă cu totul supt influența lui Rosler, în ale cărui *Romanische Studien* (cf. la Humpel, p. 102, n. 1) el jură fără restricție.

⁷⁵⁵) Le Quien, *Oriens Christianus*, II, col. 305, pare a fi ajuns la aceeași concluzie: «eodem quo SS. Hieronymus et Paulinus tempore, *Nicetas* sive *Nicetus* (neexact) Remesianae urbis episcopus claruit, qui Bessis, Dacis, Gothis et Scythis trans Istrum (din ce punct de vedere? Eu înțeleg din cel *roman*, deci «trans Istrum» = *Barbaria*) consistentibus verbum Dei praedicavit».

⁷⁵⁶) *Acta SS.*, I, 365 sqq., unde sânt strânse toate mărturiile antice asupra lui Nicetas. Interpretarea știrilor e însă arbitrară și neexactă.

Gennadius din Massilia⁷⁵⁷), pe la 492⁷⁵⁸), trece în «catalogul scriitorilor bisericești» și pe apostolul Bessilor și Scythilor, cu această mențiune: *Nicetas Remesianae*⁷⁵⁹) *civitatis episcopus composuit simplici et nitido sermone competentibus ad baptismum instructionis libellos sex*⁷⁶⁰). Din această informație a lui Gennadius aflăm dară și prețiosul amănunt — confirmat apoi de descoperirea, ce-i dreptul numai fragmentară, chiar a operei lui Nicetas — că acesta a fost, ca și mai înaintea sa Ulfila, activ și în scris în propaganda sa, alcătuind pentru inițierea noilor adepți un catehism latin, cum spune Gennadius, într'o limbă simplă și clară, pe înțelesul tuturor⁷⁶¹).

În anul 402⁷⁶²) — la patru ani după prima călătorie

⁷⁵⁷) Trăește în a doua jumătate a veacului al V-lea. Cf. asupra lui, O. Bardenhewer, *Patrologie*, ed. II, Freiburg im Breisgau 1901, p. 537 sq.

⁷⁵⁸) Cf. Herzog-Hauck, *Protest. Real-Encykl.* VI (1899), p. 513 sq., unde se află toată literatura asupra chestiunii.

⁷⁵⁹) În loc de *Romacianae*: emendat cu drept de Le Quien, *l. c.*, după mspt. foarte vechiu din Saint-Germain.

⁷⁶⁰) Ed. Migne, *Patr. Lat.* LVIII, p. 1073 sq., unde se poate ceti și analiza pe scurt a celor șase cărți, precum și titlul unei alte scrieri *ad lapsam virginem libellus*, adresată unei fecioare (sacre! v. mai sus, p. 142) căzute în păcat. — Asupra altor scrieri ale lui Nicetas și asupra fragmentelor păstrate din operele lui, cf. nota următoare.

⁷⁶¹) Asupra celorlalte scrieri — tratate și hymnuri — ale lui Nicetas, vezi Bardenhewer, *Patrologie*, p. 388—89, și în special disertația lui E. Humpel, *Nicetas, Bischof von Remesiana*, Erlangen 1895. Fragmente din scrierile lui Nicetas s'au păstrat până azi: vezi bibl. la Bardenhewer, *l. c.* Vezi în vol. LII al *Patrologiei latine* a lui Migne scrierile păstrate ale Sf. Nicetas, p. 847 sqq. Cf. tot acolo întinsa disertație a lui Petru Braida, p. 875—1134, care accentuează și el predica lui Nicetas în Dacia barbară. Vezi însfărișit tot acolo, p. 843 sqq. alte câteva știri antice asupra lui Nicetas, în afară de Gennadius, și celelalte, citate de mine mai sus. — Asupra «frumoasei limbi latine» a lui Nicetas, cf. și judecățile cunoscătorilor, la Humpel, *o. c.*, p. 121.

⁷⁶²) Cf. Pagi, la Baronius, *Ann. eccl.* VI, p. 379, n. 28 (sub a.

în Italia ⁷⁶³)—Nicetas fu pentru a doua oară oaspele lui Paulinus, în Campania. Iată cu ce cuvinte salută Sfântul poet sosirea prietenului său din Dacia ⁷⁶⁴):

*salve, cara dies, salve, mihi lux mea, salve,
semper festa mihi; sed in-hoc mihi clarior anno
orta refulsisti, quia cum Felicis honore
Nicetam revehis, sanctorum ut amore duorum
binum habeam natalem hodie, quo corpore sumpti
martyris excessum celebrans et corpore prompti
ecce sacerdotis reditum satiatum adoro,
suscipiens humili metantem in pectore Christum.*

. ⁷⁶⁵)

*. . . . video praesenti lumine coram
Niceten ridere mihi, visoque parente,
cuius prae cunctis amor in me regnat, et ipse
Nicetes fio, benedicti nominis instar
mente gerens, quae nunc voto victore triumphat.
hunc ego conspiciens longo post tempore longe
natali venisse tuo, clarissime Felix,
nonne tua ducente manu adventasse fatebor?
nam quis tam claro poterit non cernere signo
hoc prece mi venisse tua, ut, quod sumere votis
vix poteram aut ipso saltem mihi fingere somno,
Nicetam rursus coram Felicis in ipso
natali visu simul amplexuque tenerem
atque iterum sub eo canerem mea debita, Felix,
auditor tibi*

. ⁷⁶⁶)

402).—Nicetas a ajuns la Nola tocmai de sărbătoarea Sf. Felix din Nola (vezi mai departe vorbele lui Paulinus): la 14 Ianuarie.

⁷⁶³) Cf. *Carm. XXVII*, v. 333: *venisti tandem quarto mihi red-ditus anno?*

⁷⁶⁴) *Carm. XXVII*, v. 148 sqq

⁷⁶⁵) Urmează în versuri de o mișcătoare curăție și simpli-citate lauda prietenului; pentru a nu cită prea mult, trec peste o sumă de versuri, deși cu părere de rău.

⁷⁶⁶) Cf. v. 231 sqq.:

*quamvis Felicis meritum sublime profari
non possim sine laude dei, tu, sancte, paterno
suscipe me, Niceta, sinu⁷⁶⁷), et dum pectore docto⁷⁶⁸)
sustineor caput in blando mihi corde reclinans,
sal tuus insulsum me condiat et sitientes
dives vena riget rivo mihi perpete sensus.
dicam iterum gaudens et adhuc vix muneris huius
credulus ingeminabo rogans: dic, quaeso, redisti
teque ipsum teneo Nicetam, in quo hactenus aeger
noctes atque dies anima tabente pependi?
venisti tandem quarto mihi redditus anno?
sed grates Christo, quia te vel sero revereat.
quam metui ne te mediis regionibus hostis
disclusum opposita bellorum nube teneret!
sed desideriis superantibus obvia nobis
vincula rupisti, nec te mare nec labor ullus
nec Gothici tenuere metus nec frigora longis
dura viis; vere in tantis, Niceta, fuisti*

*et quia Nicetes, domini puer atque sacerdos,
longinqua tellure, mihi modo missus ad istum
ecce diem venit...*

și 264 sqq.:

*.....
adventusque diu pascentis in ora magistri (Nicetae!)
inspexi docto varias in pectore virgas (symbolic!)
conspectumque bibi per lumina fixa colorem,
et me divinis sparsit mens roscida guttis.*

și 314 sqq.:

*non agnosco tumens mea pectora; maior agit mens.
sentio Nicetam, dum proximus adsidet et me
tangit et adiuncto lateri vicinus anhelat.
acer anhelantis iuxta me spiritus intrat
insolitumque potens meditati suscitât ignem,*

⁷⁶⁷) Gândirea aceasta revine de mai multe ori în poema lui Paulinus: ceeace arată, că și ca vârstă Nicetas trebuie să fi fost o venerabilă apariție, iar față de Paulinus, mai bătrân ca acesta.

⁷⁶⁸) Iarăși o caracterizare, care revine mai des la Paulinus (cf. mai sus), a personalității episcopului din Remesiana.

*casibus adfectu victus victorque benigno,
fortis et infirmus pariter, sed utrumque potenter.
victus amicitia, victus Felicis amore,
vicisti duros tenera pietate labores.*

nunc age, sancte parens, aurem mihi dede manumque
(...spre a-i povestii lui Nicetas cele săvârșite de când
nu l-a mai văzut) *gemino qui iure magistri
et patris ut bene gesta probet, sic improba damnet,
corrigat errata et placidus disponat agenda;*

(...urmează descrierea {în amănunte a vizitării
bisericeii și mănăstirii Sf. Felix, cu mare sânguință îm-
podobite și crescute de Paulinus, în cei patru ani din urmă}).

Acesta e dară apostolul Daco-Romanilor : din dreapta
și din stânga Dunării. Un strălucit reprezentant nu numai
al bisericeii latine din Illyricum, ci al întregii bisericeii
romane. 'Un bărbat venerabil și învățat, pe care S.
Paulinus îl numește învățătorul și părintele său : *magister
et pater*,— un neînfrișat missionar al credinței creștine
printre «barbari»,—un scriitor bisericesc deosebit de pre-
țuit, pentru claritatea gândirei, ca și pentru frumuseța
neîmpodobită a limbei sale latine, — un sfânt, primit în-
dată după moarte în calendarul bisericeii apusene,—dar,
pentru noi, mai mult și mai pre sus ca toate, un roma-
nizator al nostru, și prin Creștinism, un reînnoitor în forme
eternale a tradiției curate, romane-italice, la Dunărea de
jos. De naștere, el însuși daco-roman ⁷⁶⁹⁾, prin activitatea

⁷⁶⁹⁾ Paulinus, *carm.* XVII, 55 sq. : *patriam vehatur laetus ad urbem* ; 187 sq. : *patrioque reddat limine tutum*, — etc. (Comentatorii sânt unanimi în interpretarea dată la mine în text acestor expresii). — Numele *Nicetas* e încă de pe vremea păgână răspândit printre Daco-Romani: cf. următoarea inscripție nu numai romană, ci deadreptul italo-romană, pusă în Sarmizegetusa de un înalt funcționar municipal și preot, împreună cu fiul său (CIL. III, 6270 [= 1509]) : *M. Proculus M. fil. Pap(iria) Niceta II vir et fla[m]en col. Sarmiz. item sac[er]d(os) Laurentium Lavinat(um)* [cf. asupra

sa el devine, cum spune S. Paulinus, în aceeași vreme și un cetățean al Italiei mame ⁷⁷⁰⁾.

Amintindu-ne acum de concluziile la care ajunseseam în urma cercetării, pe deoparte a răspândirii — inten-zive — a Creștinismului în Moesia superioară, pe de alta a relațiilor — excepțional de strânse — ale acestei provincii cu Dacia traiană, faptul că apostolul strămoșilor noștri a fost un daco-roman din Remesia nu mai poate fi o simplă întâmplare.

Dar și împrejurarea că el e un adevărat *Roman*, în directă legătură cu viața și cultura italică, nu e ceva neobicinuit, dacă avem în vedere că întreg Illyricul latin e — precum am demonstrat mai sus — o parte integrantă a Romanismului vestic, și Moesia și vechea Dacie, ca și Pannonia și Dalmația sânt, cultural, orientate aproape exclusiv spre Vest.

Încăodată deci se confirmă, prin apariția lui Nicetas în istoria creștinismului illyric, alături și în contrast cu fenomenul creștinării Goților — cari doară trăiau împreună cu noi — prin apostoli de cultură greacă, faptul istoric immutabil al romanității fundamentale a începuturilor cultului nostru.

Timpul când vine Nicetas să întreprindă creștinarea Thraco-Romanilor rămași păgâni, adică a masselor mari ale populației rurale din cele cinci Dacii, e deasemenea

italienității cultului, Marquardt, *Staatsverw.*, III², p. 478] *aedem Augustalibus pecunia sua faciend. instituit; eandem M Proci(lius) Regulus dec. col. eq(uo) publ(ico) filius et here[s] eius per[fec]it dedicav[itq(ue)]*.

⁷⁷⁰⁾ *Carm.* XVII, v 319 sqq.:

*esto nobiscum, licet ad paternam
veneris urbem.*

*non enim unus populi magistrum,
sed nec unus dedit esse civem
te deus terrae; patria ecce nostra
te sibi sumit*

. etc.

oarecum a priori fixat prin elementele latine creștine ale limbei noastre: nașterea lor, am văzut că e de pus, tocmai la întâlnirea veacului al IV-lea cu cel de-al V-lea.

Activitatea missionară a lui Nicetas în ținuturile păgâne dela Dunăre reese și din însăși cuprinsul scrierilor sale. În afară de faptul capital al alcătuirii unui *catechism* pentru doritorii de a îmbrățișa credința creștină,— găsim la el diferite amănunte precise, referitoare la viața provincială din părțile noastre.— Astfel Nicetas întrebuințează o comparație foarte caracteristică, a lepădării de cele rele cu spălarea de către *aurileguli* a aurului de țărână și mâl: *sicut nec aurilegus ante aurum mittit in sacculum, nisi prius terram vel limum laverit universum* ⁷⁷¹): ceea ce definește tocmai ocupația de căpetenie a Bessilor *aurileguli*, de cari — în poema mai sus citată ⁷⁷²) — vorbește și Paulinus, în același chip:

*nunc magis dives pretio laboris
Bessus exsultat, quod humi manuque
ante quaerebat, modo mente coelo
colligit aurum*

și

*callidos auri legulos in aurum
vertis, et Bessos imitatis ipse,
e quibus vivum fodiente verbo
cruis aurum* ⁷⁷³).

Iar într'alt loc, cu dreptate relevat de Hümpel ⁷⁷⁴), Nicetas «caracterizează pe ascultătorii, respective cititorii săi, pur și simplu, fără deosebire, ca foști păgâni, și prin urmare* ne transportă într'un cerc de cititori câștigat prin missionare»: *si gentiles suadent multos patres*

⁷⁷¹) Ed. Migne, *Patr. Lat.* LII, p. 873 sqq., fragm. III.

⁷⁷²) *Carm.* XVII, v. 213 sqq. și 269 sqq.

⁷⁷³) V. la Hümpel, p. 112 sq., compararea critică a acestor pasagi.

⁷⁷⁴) P. 113 sq.

*iterum colere, tu retine beatam professionem tuam*⁷⁷⁵). Ceeace înseamnă, că nu de mult credincioșii lui Nicetas fuseseră păgâni. Ce conchide acum Hümpel — influențat de Tomaschek! — din această presupunere, că anume ea se potrivește mai bine tocmai «ținutului central al peninsulei balcanice, ai cărui locuitori nu erau de mult creștini și de aceea se găseau mereu în primejdia de a fi biruiți de ispitirile păgânilor», nu mi se pare așa de convingător — față de numărul destul de respectabil al episcopatelor existente aici încă dinainte de 350, lucru trecut cu vederea și de Tomaschek și de Hümpel — ci cred că vorbele lui Nicetas se potrivesc mult mai bine misiunilor săi din Nordul Dunării, unde de fapt păgânismul era încă pretutindeni covârșitor⁷⁷⁶).

⁷⁷⁵) Ed. Migne, *Patr. Lat.* LII, p. 866 sqq. : *explanatio symboli habita ad competentes*, c. 9

⁷⁷⁶) Cf. mai sus, p. 120 sqq., cele expuse de mine cu privire la *Diana* și *Dianatici*-i din Dacia traiană. În ce privește alți termeni creștini, întâlniți la apostolul Daco-Romanilor și existenți până azi în limba noastră, iată o scurtă culegere a lor. Nicetas (apărut și în alte ediții, dar folosit de mine în ed. Migne, vol. LII al *Patr. Lat.*) zice de câteva ori *fides* și *fidelis*, pentru „credință“ și „credincios“; în a sa *Explanatio Symboli habita ad competentes*, el însă întrebuințează regulat pentru „credincioși“ termenul de *credens*, „*qui credit*“, ceea ce ne arată posibilitatea nașterii termenului tehnic *credentia* chiar dela dânsul — *Ecclesia*, (și, la plural : *ecclesiae*) e întrebuințat de Nicetas numai în senzul de „comunitatea credincioșilor“ (deci în-tocmai ca la părinții Bisericii din Apus, cari căutau să introducă pentru „lăcașul Domnului“ și în popor termenul de *basilica*!) : în *Expl. Symb.*, cap. 10, găsim chiar aceste vorbe : *post confessionem beatae Trinitatis, iam profiteris credere sanctam Ecclesiam catholicam. Ecclesia quid aliud, quam sanctorum omnium congregatio? ... Scito unam hanc esse Ecclesiam catholicam in omni orbe terrae constitutam; cuius communionem debes firmiter retinere. Sunt quidem et aliae pseudo-ecclesiae; sed nihil tibi commune cum illis; ut puta Manichaeorum, Cataphriguarum, Marcionistarum quia iam desinunt istae Ecclesiae esse sanctae: siquidem daemonicis deceptae doctrinis, aliter credunt aliter agunt, quam Christus Dominus mandavit.* — Pentru vorba „Dumnezeu“, găsim la Nicetas sau *Dominus* (= „a zis Domnul“)

Că interpretarea mea e mai aproape de adevăr, dovedesc următoarele două mărturii ale lui Hieronymus — contemporanul lui Nicetas — citate de Humpel (cărui i le și dătoresc), dar utilizate cu totul nesatisfă-

singur, sau *Deus singur* (*Deus pater*), iar pentru Iesus Christus el are următoarele expresii : *salvator* (cf. la mine mai sus, p. 123 sqq., despre „sărbătoare“ = *servatoria*, din *servator* (= *salvator* !) *conservator*) *Christus, Dominus Iesus et Salvator noster, Dominus noster I. C.*; apoi întimpinăm, firește, termenii general creștini, *angelus, crux* (și : *signaculum crucis, quo se* [împreună cu zicerea crezului și *oratio Dominica*] *contra diabolum munit* ... (fragm. IV, — ed. Migne, p. 873 sqq.), *peccatum, daemon, diabolus, baptismum, prophetae et apostoli et martyres, spiritus sanctus, sacerdos, frater* (ca fel de adresare), *satanas*, etc. De notat e în special uzul cuvintelor „sânta scriptură“. la Nicetas, uz care nu e cumva general în tot Apusul latin (de obicei se zice de părinții bisericii latine *Litterae divinae*, ori — *sacrae* — *τὰ Ἱερὰ Βιβλία* — sau, la Tertullian, Hieronymus, Augustinus, etc. *scriptura*, resp. *scripturae divinae* [termen folosit și de Nicetas, fragm. I, ed. Migne, p. 873] : cf. Forcellini și Du Cange, s. v.), și de aceea poate că trebuie în special pus la noi în legătură cu activitatea misionară a episcopului Remesianei. Astfel Nicetas zice : *multa nomina multaeque appellationes in Scripturis Sanctis inveniuntur, quae Domino Iesu et Salvatori nostro conveniunt* (ed. Migne, p. 863), — cf. și cap. 13 din *Expl. Symb* — Pentru terminologia noastră creștină-latină mai sânt de interes și următoarele pasaje din Nicetas : *qui credit in Christo, et sequitur eum ad veram ducentem vitam, sicuti Israelis populus (!) Moysen secutus terram (!) reprobmissionis ingressus, hic confidens duce Christo abrenuntiat inimico (!), et angelis (!) eius, et universae magicae (!)* [cf. la Diclescu, o. c., p. 26 sq., etymologiile cuvintelor «amăgi» (după Hasdeu), «ademeni», «înșelă» și «pângări», — urme ale luptei dintre creștinism și păgânism, cu caracter — semantic — apriat creștin] *curiositati, quae consta eius per angelos (!) Satanae (!) Deinde renuntiat operibus eius malis, et culturae, idolis (!)* [cf. S. Paulini Nolani *carm. XXXII*, 204 sqq. : *nec se paganus laudet, si qui idola vitat aut satis esse putat quod numine credat in uno. | qui colit ille deum, qui verbum non colit eius, | qui non virtutem simili veneratur honore?*], *sortibus (!) et auguris, pompis, et theatris, fornicationibus, ebrietatibus, choris, atque mendacis.....* (*Expl. Symb.* cap. 1, ed. Migne, p. 866 sq.); *Iesus ... = Salvator.... hic descendit a patre de coelis (!), . natus ex Spiritu Sancto, et Virgine Maria....* (*ibid.* cap. 3); *et putrescente in terra*

cător de dânsul⁷⁷⁷), — și cari confirmă încăodată creștinarea Nordului Dunării prin anii 390-410.

Într'o scrisoare către Heliodor, din anul 396, Hieronymus zice: *immortalem animam et post dissolutionem corporis subsistentem... Indus, Persa, Gothus, Aegyptius philosophantur. Bessorum feritas et pellitorum turba populorum, qui mortuorum quondam inferiis homines immolabant, stridorem suum in dulce Crucis fregerunt melos, et totius mundi una vox Christus est*⁷⁷⁸), și la câțiva ani după aceasta, în a. 403, Hieronymus adaogă: *de India, Perside, Aethiopia, monachorum quotidie turbas suscipimus. Deposuit pharetras Armenius, Hunni discunt psalterium; Scythiae frigora fervent calore fidei, Getarum rutilus et flavus exercitus ecclesiarum circumfert tentoria et ideo forsitan contra nos aequa pugnant acie, quia pari religione confidunt*⁷⁷⁹).

corpore (cap. 11). „Nașterea Domnului” e numită de Nicetas *Nativitas* și *Incarnatio* (*ibid.* cap. 4). — Asupra luptei lui Nicetas și a convertirilor săi cu păgânismul, sânt de comparat și aceste pasaje: *si te persecutio aliqua gentilis contristat, sume fiduciam...* (deci păgânii sânt în ținutul missionat, destul de energici și numeroși, ca chiar să persecute pe creștini): ed. Migne, p. 866; *si gentiles suadent multos patres iterum colere, tu retine beatam professionem tuam, quia unum confessus es Deum Patrem: nec enim natura fert, ut unus homo plures habeat patres (!): Expl. Symb.*, c. 9. — Asupra populației la care a predicat Nicetas mai aflăm din fragmentele lui (la Migne, p. 873 sq.), că eră în special rurală, și că bărbații purtau părul lung, plete, iar pe frunte tăiat [întocmai ca țărani noștri până azi, iar boerii și Domnii noștri, în trecut (!)] și femeile purtau cercei mari. Caracteristic e mai ales fragmentul I: *instructiones igitur necessarias ad fidem currentibus opus est explorare, quas et rusticae animae (!!) possint advertere pariter et tenere, non ex proprio ingenio compositas, sed ex divinarum Scripturarum (!) praedicatione collectas, quibus edocentur baptismum electi, ut quid dimiserint sciant, et quid desiderant magis intelligant...* (ed. Migne, p. 873).

⁷⁷⁷) O. c., p. 115 sq.

⁷⁷⁸) *Epist. LX* (ed. Migne, *Patr. Lat.*, vol. XXII, p. 591 sq.).

⁷⁷⁹) *Epist. CVII* (*ibid.*, p. 870).—Cf. și la Orosius, *Hist. l. VII*, c. 41: *quamquam si, ob hoc solum Barbari Romanis finibus inmissi*

Prin urmare, e mai înainte de toate confirmată — fără a se da numele missionarului — creștinarea Bessilor. Apoi, e vorba de o *pellitorum turba populorum*⁷⁸⁰⁾: mulțimea de popoare îmbrăcate cu blăni, am zice cu sarici: mulțime mai înainte și păgână și barbară. Că aceste popoare nu sânt a se căută în dreapta Dunării de jos, ne arată informațiile din a doua scrisoare, unde e vorba, în afară de Goții în luptă cu Imperiul (răspândiți la a. 400 în întreg Illyricul), de Huni și Scythi. Unde e Scythia, am văzut mai sus, în Ammianus Marcellinus și ceilalți contemporani ai lui Hieronymus: în Nordul Dunării. Unde erau Hunii la a. 400, iarăși știm: tot în Nordul Dunării⁷⁸¹⁾. Ba mai mult, «Huni» și «Skythi» sânt termeni etnografici, cari stau în strânsă legătură unul cu altul: prin Sciți se înțeleg de scriitori Hunii și supușii lor din stânga Dunării, sau, câteodată, Hun și Scit e acelaș lucru: fi-rește tot în senzul generic de stăpânitori + supuși⁷⁸²⁾.

Acеști Hunno-Skythi sânt deci *pellitorum turba populorum*, printre cari Hieronymus constată mai sus, că pe la a. 400 s'a răspândit cu succes Creștinismul. Că printre mulții purtători de sarici ai lui Hieronymus, sânt a se deosebi și Daco-Romanii noștri, cred că e, după cele spuse, destul de clar.

Împrejurarea fericită că Sf. Nicetas a păstorit la Dunăre încă mulți ani după a. 398—402, poate chiar până la 420⁷⁸³⁾, a contribuit, fără îndoială, la întărirea

forent, quod vulgo per Orientem et Occidentem ecclesiae Christi Hunnis et Suevis, Vandalis et Burgundionibus, diversisque et innumeris credentium populis replentur, laudanda et attolenda Dei misericordia videretur... — Hieronymus însă, e bine să nu se uite, că s'a născut în Stridon, la granița dintre Dalmatia și Pannonia.

⁷⁸⁰⁾ Precum observă și Humpel, *l. c.*, coordonată Bessilor, și deci deosebită de ei.

⁷⁸¹⁾ Cf. Wietersheim-Dahn, *Gesch. d. Volkerw.*, II, p. 217 sqq.

⁷⁸²⁾ *Ibid.*, p. 218.

⁷⁸³⁾ Cf. Humpel, *Nicetas*, p. 100 sq.

și înrădăcinarea definitivă a Creștinismului la Daco-Romani; ținutul missionat de Nicetas rămâne, potrivit sfintelor orânduiri bisericești, supt directa sa priveghere, și astfel Nordul Dunării fu legat încă de pe vremea apostolului nostru, ierarchic cu Sudul, atârând de dioecesa illyrică a «Daciei».

Această stare de lucruri ne e în chip îmbucurător confirmată de un întreg șir de mărturii, literare și monumentale, din vremea lui Iustinian, la un veac și ceva după repausarea Sf. Nicetas: toate aceste știri ne arată nu numai cumva ocuparea a câtorva puncte strategice din stânga Dunării și fortificarea lor, ci și întinderea provinciei bisericești din Sud destul de departe în Nord, cuprinzând toată partea de Miazăzi a Banatului și de sigur o bună bucată din Oltenia, precum vom arăta mai la vale. Cu acest prilej nu e de fel vorba în izvoare de o creștinare de curând a Nordului, ci lucrul se înfățișează ca foarte firesc și obicinuit: un fel de confirmare iuridică a unor stări de fapt existente dinainte.—Dar iată știrile istorice.

Procopius vorbind de întăririle ridicate de Iustinian la Dunăre, spre a împiedeca pe barbarii ce locuiau dincolo de fluviu, de a trece în Imperiu ⁷⁸⁴), zice că Împăratul nu numai întări cu castele puternice și dese posturi militare linia Dunării, dar că, neavând totuși destulă încredere în puterea de rezistență a acestor întărituri, și pentru a nu da prilej barbarilor să pustiască iarăși, dacă reușiau să treacă în Imperiu, toate provinciile, luând robi pe locuitori și distrugând avutul lor, el prefăcù toate orașele și orașelele provinciale în cetăți întărite, «așa încât fiecare așezare de țară sau să fie însăși un castel, sau să fie vecină cu un loc întărit» ⁷⁸⁵);

⁷⁸⁴) *De aedif.* IV 1 (ed Bonn, p 266): πᾶσαν γὰρ Εὐρώπην ἐς τὸ ἀναφαλῆς τειχισάμενος ἀπρόσβατον κατεστήσατο βαρβάροις εἶναι, οἳ δὲ ὅπερ Ἰστροῦ ποταμοῦ ᾤκηνται

⁷⁸⁵) *Ibid.* (ed Bonn, p. 268); πρόβολον δὲ ἐχυρότατον αὐτῶν τε

se știe că barbarii erau absolut neînstare să cucerească cetăți întărite: la Eugippius ⁷⁸⁶) vedem de pildă pe locuitorii romani ai Noricului apărându-se cu succes împotriva năvălitorilor, deși erau lipsiți de orice ajutor militar ori oficial, organizat. Măsura luată de Iustinian, bună în ea însăși, deși foarte grea de adus la îndeplinire, ne arată însă, pe de altă parte, că nici acum linia Dunării, cu toate întăririle ei naturale și artificiale, nu putea opri pe barbari de a trece în Imperiu, și prin urmare, că nici chiar în timpul lui Iustinian — relativ cel mai favorabil, în vremea năvălirilor, pentru provincialii din dreapta Dunării — fluviul n'a putut alcătui o graniță între Nord și Sud.

Aceasta e cauza, pentru care însuși Împăratul socoti necesar să-și întindă sistemul lui de fortificații și asupra malului stâng al Dunării, înaintând pe alocurea, prin castelele și cetățile sale, până destul de departe în interiorul ținutului «barbar». În această privință știrile lui Procopius sânt deosebit de instructive. Mai înainte de toate el ne spune, că și împărații dinaintea lui Iustinian (οἱ Ῥωμαῖον τῶ παλαιὸν αὐτοκράτορες), pentru a opri pe barbarii de peste Dunăre de a trece în Imperiu, au întărit cu orașe și castele nu numai malul drept al flu-

καὶ πάσης Εὐρώπης Ἰστρον ποταμὸν ποιεῖσθαι ἐθέλων, ἐρύμασι τοῦ ποταμοῦ τὴν ἡϊόνα περιβάλλει συχνοῖς, ὥσπερ μοι γεγράφεται οὐ πολλῶ ὕστερον, φυλακτῆριά τε στρατιωτῶν πανταχόθι τέθειται τῆς ἀκτῆς, ἀναχαίτισοντα τὴν διάβασιν βεβαιότατα τοῖς τῇδε βαρβάροις. ἀλλὰ καὶ τούτων οἱ ἐξεργασμένων, ὑπόπτως ἐς τῆς ἀνθρωπείας ἐλπίδος τὸ σφαλερὸν ἔχων, λογισάμενός τε ὡς εἰ τοῖς πολεμίοις ὅτῃ δὴ ποτε τρόπῳ διαπορθμήσασθαι δυνατόν εἴη, ἐπιθήσονται ἀφυλάκτοις τὸ παρῆπαν τοῖς ἄγροῖς οὖσι, καὶ ἀνθρώπους μὲν ἐξ ἀνδραποδιοῦσιν ἡβηδὸν ἔκπαντας, χρήματα δὲ ληίσονται πάντα, οὐκ ἐπὶ κοινῆς αὐτοῖς μόνον τὴν ἀσφάλειαν ἐν τοῖς κατὰ τὸν ποταμὸν ὀχυρώμασιν ἀπέλιπεν εἶναι, ἀλλὰ καὶ ἰδίαν πεποιήται· οὕτω συνεχῇ τὰ ἐρύματα ἐν τοῖς χωρίοις ἀπεργασάμενος, ὥστε ἀγρὸς ἕκαστος ἢ φρούριον ἀποτετόρνευται, ἢ τῷ τετελιχισμένῳ πρόσσικός ἐστιν, ἐνταῦθα (in Moesia) τε κἂν τῇ Ἡερίῳ ..

⁷⁸⁶) Vita Severini, *passim*

viului, ci pe alocurea și pe cel stâng: ... οὐ δὴ ἐν δεξιᾷ τοῦ ποταμοῦ μόνον, ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ ἐνιαχῇ ἐπὶ θάτερα πολίσματα τε καὶ φροῖρια τῇδε δειμάμενοι ⁷⁸⁷). Ce-i dreptul, zice Procopius, întăriturile acestea nu erau clădite după toată rânduiala, ca niște cetăți bine întocmite, ci mai mult de-a scăparea, spre a nu se lăsa malul Dunării chiar de tot lipsit de apărători; barbarii din aceste părți nepricepându-se la asediul cetăților, lăsau nesupărate chiar întăriturile acestea nesatisfăcătoare (constând dintr'un singur turn și apărate numai de câțiva soldați). Când însă veni Attila, el făcù una cu pământul toate sperietorile-de-barbari, cari mai durase, de bine de rău, până atunci ⁷⁸⁸).

Iustinian deci restaură cu totul după alt plan cetățile și castelele dela graniță ori din lăuntrul Imperiului: întăriturile lor trebuiau să fie de așa natură, ca să poată rezistă oricărui atac ori asediu: de aici masivitatea aproape barbară a cetăților sale,—de observat chiar în țara noastră la cele cari au mai ajuns, măcar în ruine, până la noi ⁷⁸⁹), — și lipsa de scrupule în procurarea materialului pentru ziduri: clădiri anterioare, cumva deteriorate, monumente funerare, sarcofage, etc.,

⁷⁸⁷) Procop., *de aedif*, IV, 5 (ed. Bonn, p. 286). Confirmarea *monumentală* a acestei informații a scrutorului byzantin va urma pentru Drobeta, îndată mai jos.

⁷⁸⁸) *Ibid.* (ed. Bonn, p. 286): pasajul caracteristic (urmând imediat celui citat mai sus în text) e acesta: ταῦτα δὲ τὰ ὀχυρώματα ἐξειργάσαντο οὐκ ἀμήχανα προσελθεῖν, εἴ τις προσίοι, ἀλλ' ὅσον δὴ μὴ ἀνδρῶν ἔρημον τὴν τοῦ ποταμοῦ ἡλίονα λελεῖσθαι· ἐπεὶ τειχομαχεῖν τοῖς ἐκείνῃ βαρβάροις οὐδαμῇ ἔγνωντο. τὰ πολλὰ τῶν ἐρυμάτων αὐτοῖς ἀμέλει ἀπεκρίτο ἐς πύργον ἓνα, μονοπύργιά τε, ὡς τὸ εἰκὸς, ἐπεκαλεῖτο, ἄνθρωποι τε ὀλίγοι κομιδῇ ἐν αὐτοῖς ἴδρυντο. καὶ τοῦτο τηνικάδε ἀπέχρηγ' αὐτῶν βαρβάρων δεδίσσεσθαι γένῃ, ὥστε δὴ ἀναδύεσθαι τὴν ἐς Ῥωμαίους ἐπίθεσιν. χρόνῳ δὲ ὕστερον Ἀττίλας στρατῷ μεγάλῳ ἐσβεβληκῶς, τὰ τε ὀχυρώματα πόνῳ οὐδενὶ ἐς ἔδαφος καθεῖλε, καὶ γῆν Ῥωμαίων δπαντιάζοντός οἱ οὐδενὸς ἐληγίσαστο τὴν πολλήν.

⁷⁸⁹) Axiopolis, Tropaeum, Drobeta, (poate și Ulmetum: încă nu i-am văzut ruinele, ca să mă pot cu siguranță pronunța), etc.

toate sânt sfărâmate⁷⁹⁰) și puse în zidul cetății noi⁷⁹¹).— În cap. 5 din cartea IV-a «*de aedificiis*», Procopius începe enumerarea restaurărilor iustinianice dela Dunăre, cu Singidunul și Viminaciul⁷⁹²). Apoi, în cap. 6, el continuă, textual: «iar dela Viminacium înainte sânt pe malul Istrului trei întărituri, Picnus, Cupus și Novae, a căror construcție și nume consistă mai înainte numai în câte un turn de fiecare. Dar acum împăratul Iustinian le-a adăugat, acestor locuri, atâtea clădiri și fortificații, încât cu dreptate le-a distins cu numele și demnitatea de orașe. În fața cetății Novae, pe malul opus, eră un turn de multă vreme lăsat în părăsire, anume *Literata*: oamenii de mai înainte ai acestor locuri l-au numit *Lederata*. Împăratul nostru făcù din acest turn un mare castel, extraordinar de întărit. După Novae vin castelele Cantabazates, Smornes, Campses, Tanatas, Zernes și Ducepratum; iar pe malul opus o mulțime altele (ἐν ἰδὲ τῇ ἀντιπέρασ ἡπείρῳ ἄλλα τε πολλὰ φρούρια), pe cari le-a ridicat și întărit din temelii (ἐκ θεμελίων καὶ ταῦτα τῶν ἐσχαίων ἐδείματο)»⁷⁹³): prin *Tanatas* și *Zernes* avem a înțelege, fără îndoială, vechile *Taliata* și *Tierna* (resp. *Tsierna*), așa încât pentru cel din urmă constatăm un proces asemănător celui întâmplat cu *Lederata*: ambele și-au avut pe malul opus un *Trans-* (— *oppidum*)⁷⁹⁴) și la amândouă s'a păstrat vechiul nume apoi numai pentru orașul nou: ele fiind localizate de

⁷⁹⁰) Ori chiar și lăsate întregi, ca în turnul rotund dela Drobeta (în ipoteza că ar fi, cum crede Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques*, p. 141, dela Iustinian).

⁷⁹¹) Ce-i dreptul acesta e un obicei general roman al vremilor târzii, și nu numai oamenii lui Iustinian s'au făcut vinovați de această împietate.

⁷⁹²) *Octavum* — între aceste două orașe — nu e, cum au crezut unii, în stânga, ci tot în dreapta Dunării.

⁷⁹³) *De aedif.*, IV, 6.

⁷⁹⁴) Cunoscut ne e tocmai *Trans-tierna*: cf. hărțile IV și V la CIL. III, Suppl. II

Procopius invers de cum le cunoaștem noi din timpurile vechi.

Și acum urmează la Procopius, după enumerarea încă a vre-o câteva castele de mai în josul Dunării, următorul pasaj, din care se vede, că scriitorul nostru sau se făcea că nu știe, sau de fapt nu mai știă, că teritoriul din stânga Dunării moesice fusese odată provincie romană și că numele de Dacia, dat provinciei din dreapta Dunării, astfel chemată și în timpul său, de acolo se trăgea, dela cealaltă și singura Dacie adevărată. — Pe urmă, zice Procopius, întâlnim castelul *Pontes*, al cărui numire, iată de unde vine: «împăratul Traian... neputând suferi ca împărăția lui să fie mărginită de Istru, în loc să fie nelimitată (ἀπέραντος) [va să zică întocmai ca în poveștile pentru adormitul copiilor!], se grăbi să unească cele două maluri cu un pod, pentru ca să treacă fără greutate dincolo, oridecâteori ar fi avut de mers împotriva barbarilor de peste fluviu ⁷⁹⁵⁾. . . Totuși asta n'a fost apoi de nici un folos Romanilor, căci podul s'a dărâmat, și de revărsările Dunării și și de timp. Dar Traian a făcut atunci și două castele pe cele două maluri ale fluviului, numind pe cel din stânga Dunării Theodora ⁷⁹⁶⁾, iar pe cel din Dacia (aureliană!) Pontes, întocmai ca și podul. Pentru că însă acolo fluviul devine nenavigabil din pricina ruinelor și temelilor podului, el e silit să-și schimbe cursul pe o mică distanță, făcând un ocol, spre a fi și din acea parte navigabil.—Așa dar, ambele castele dărâmându-se de vreme, și nu mai puțin de atacurile barbarilor, împăratul Iustinian restaură pe cel din dreapta Dunării (Pontes), clădindu-l și întărindu-l din nou și în chip

⁷⁹⁵⁾ Dacă Procopius e sincer, când scrie acestea, atunci el îi atribuie lui Traian motivele ce l-au făcut pe Constantin să facă apoi și el un pod peste Dunăre.

⁷⁹⁶⁾ Cum a ajuns Procopius dela *Drobetae* la *Theodora*, e greu de înțeles.

inexpugnabil, asigurând astfel pe provincialii Illyricului din partea aceasta. Cât privește castelul de pe celalalt mal, numit Theodora, nu-l socoti vrednic de grija sa, ca fiind expus barbarilor din acel ținut⁷⁹⁷). Urmează înșirarea celorlalte castele dela Dunărea de jos, dintre cari Sicibida și Daphne pe malul stâng⁷⁹⁸).

Știrile acestea ale lui Procopius sânt din vremea când Iustinian eră bătrân și părea a fi renunțat la multe din visurile sale de cucerire, printre cari fusese și acel al *reocupării Daciei din stânga Dunării*. Despre această intenție a sa⁷⁹⁹) ne încredințează însuși Împăratul în *Novella* XI, prin care reorganizează administrația bisericească a Illyricului, după pierderea de către Romani atât a Noricului și Panoniei, cât și a unei mari părți din Dalmația⁸⁰⁰).

⁷⁹⁷) *De aedif.*, IV, 6 (ed. Bonn, p. 288 sq.). — Întrucât e, sau nu, exactă afirmarea lui Procopius cu privire la «Theodora» (=Dro-beta), vom vedea mai departe.

⁷⁹⁸) P. 291 și 292. Numai două față de «mulțimea» celor de pe teritoriul nord-danubian din fața Moesiei superioare (resp. Daciei aureliane): încăodată deci, și pentru timpurile acestea așa de târzii, stabilită legătura intensivă, de natură romană, a Daciei traiane cu Illyricul, numai prin părțile Moesiei superioare, va să zică orientarea *apuseană-latină* a fundației împăratului Traian.

⁷⁹⁹) Sprijinită desigur pe faptul că Gepizii, stăpânitorii de atunci ai Daciei traiane [aduși la mare strămoare de Longobarzi din Apus (în Pannonia) și Avari (în Răsăritul Oltului și Carpaților): vezi hărțile istorice pentru acest timp] intraseră în înțelegere cu împăratul roman, oferindu-se ca federați, și deci de voe de ne-voe, trebuieră să acorde Romanilor, dreptul de a ridica cetăți în stânga Dunării, chiar și mai departe de țarm.

⁸⁰⁰) *Corpus iuris civilis*, ed. Schoell-Kroll, Berlin, 1895, III, p. 94. Din a. 535 Această novellă ni e păstrată—și foarte probabil așa a fost dată—numai pe latinește: o dovadă de latinitatea ne-condiționată a Illyricului și în secolul al VI-lea. Dacă din granițele arhiepiscopatului (latin!) al Primei Iustiniane ne-ar fi îngăduit să conchidem și asupra întinderii Romanismului spre Sud și Est, atunci am constată o surprinzătoare statornicie în dăinuirea și aspectul acestor granițe, întrucât și pe vremea lui Iustinian, ele ar

Iustinian hotărăște, ca nou înființatul arhiepiscopat al Primei Iustiniane să aibă supt autoritatea sa, pe lângă Dardania, încă și următoarele provincii: Dacia mediterranea, Dacia ripensis, Mysia prima, Praevalitana, Macedonia secunda, *et pars secundae Pannoniae, quae in Bacensi est civitate*. Totodată așează în Prima Iustiniana și reședința prefecturei Illyricului, foastă pe vremurile bune ale Imperiului în Sirmium, dar dela năvălirile sec. IV—V, în special, cum zice Iustinian, *Attilanis temporibus*, «refugiată» în Thessalonike. Cu mutarea prefecturei aici, episcopul de Thessalonike căpătase anume prerogative asupra tuturor celorlalți episcopi din Illyricum: ca arhiepiscop al întregii prefecturi illyrice și vicar al Papei, de care am văzut mai sus că atârnă bisericeste Illyricul, apare episcopul de Thessalonice fără întrerupere din sec. IV (a. 369: deci în legătură cu ocuparea Pannoniei de către Goți) și până pe vremea lui Iustinian⁸⁰¹). Acum însă, vicariatul papal e trecut de împărat la arhiepiscopul Primei Iustiniane, care îl păstrează până în secolul al VII-lea, când diluviul slav înecă tot Romanismul și tot Creștinismul illyric, și arhiepiscopia latină a Illyricului trebuie să se refugieze iară la Thessalonice⁸⁰²).

Făcând istoricul și motivând înființarea noului arhiepiscopat, Iustinian ne dă și unele lămuriri prețioase asupra împrejurărilor romano-creștine dela Dunăre, lă-

fi identice cu hotarele sudice ale vechilor provincii Dalmația și Moesia superioară, iar în Răsărit cu o linie Oescus—Serdica—Scupi, stabilită în partea I a acestui studiu, prin mărturii monumentale, ca esențial și pregnant deosebitoare spre Sud-Est, a Romanismului de Elenism.

⁸⁰¹) Cf. Jaffe, *Regesta Pontificum Romanorum*, Lipsiae 1888, ed. II, vol. I, p. 37—108, și vol. II, p. 733, ap. Onciul, *Papa Formosus în tradiția noastră istorică*, în *Omagiu Maiorescu*, București, 1900, p. 624.

⁸⁰²) Cf. pentru aceste timpuri și cele următoare, Onciul, *l. c.*, p. 624 sqq. și *Originile principatelor române*, p. 14 sqq.,—și Iorga, *Istoria bisericii românești*, I, p. 10 sqq.

muriri cari cer o anume interpretare mai de aproape. După ce determină limitele archidioecesei Primei Iustiniane, cum am arătat mai sus, el zice: *cum igitur in praesenti deo auctore ita nostra respublica aucta est, ut utraque ripa Danubii iam nostris civitatibus frequentaretur, et tam Viminacium, quam Recidiva⁸⁰³⁾ et Litterata⁸⁰⁴⁾, quae trans Danubium sunt, nostrae iterum ditioni subactae sint, necessarium duximus ipsam gloriosissimam praefecturam, quae in Pannonia fuerat constituta, iuxta Pannoniam in nostra felicissima patria collocare, cum nihil quidem magni distat a Dacia mediterranea secunda Pannonia, multis autem spatiis separatur prima Macedonia a Pannonia secunda...* După care Împăratul continuă: *et ideo tua beatitudo et omnes praefatae Primae Iustinianae sacrosancti antistites archiepiscopi habeant praerogativam et omnem licentiam suam auctoritatem eis impertire et eos ordinare, et in omnibus supradictis provinciis primum honorem,...: ut a tua sede creentur et te solum archiepiscopum habeant, nulla communione adversus <eos> Thessalonicensi episcopo servanda; sed tu ipse et omnes Primae Iustinianae antistites sint eis iudices et disceptatores..., neque ad alium quendam eatur, sed suum cognoscant archiepiscopum omnes praedictae provinciae, et eius sentiant creationem, et vel per se vel per suam auctoritatem vel clericos mittendos habeat omnem potestatem omnemque sacerdotalem censuram et creationis licentiam.* La care, în special, Iustinian mai adaogă: *sed et in Aquis, quae est provinciae Daciae ripensis, ordinari volumus a tua sanctitate episcopum, ut non in posterum sub Meridiano episcopo sit constituta...*

⁸⁰³⁾ Aceasta e forma exactă din timpul lui Iustinian, iar nu *Recidua*, care e o simplă lectură coruptă a msptelor: din *Recidua*, prin uitarea lui *i*, *Recidua*.

⁸⁰⁴⁾ Formă expres accentuată de Procopius, ca întrebuintată pe vremea lui, spre deosebire de cea veche, *Lederata*

Aquensis autem episcopus habeat praefatam civitatem et omnia eius castella et territoria et ecclesias, ut possit Bonosiacorum scelus ex ea civitate et terra repellere vel in orthodoxam fidem transformare.

Ce înțelege Iustinian prin *pars secundae Pannoniae, quae in Bacensi est civitate*? Fără îndoială, dacă nici măcar Sirmium nu e în stăpânirea sa, numai mica limbă de pământ mărginită din trei părți (Vest, Sud și Est) de apele Savei și Dunării, și numai la Nord deschisă: deci foarte ușor de apărat, ca un post înaintat, dincolo de granița naturală a Savei, în ținutul barbar. Tocmai aici e însă localizată și vechea *Bassiana*⁸⁰⁵), care cred, că fără mare dificultate ar putea fi identificată cu *Bacensis civitas* a Noveliei a XI-a⁸⁰⁶). Aceasta e dară toată stăpânirea pannonică a lui Iustinian.

Dar dacă Împăratul trecuse în Pannonia — la Longobarzi — cu posesiunile sale granița firească a Imperiului în spre Nord (formată până la Singidunum de Sava, iar de aici încolo, spre Răsărit, de Dunăre), cu atât mai mult el o putea trece în Dacia traiană, unde stăpâneau Gepizii: aceștia erau așa de pacinici, încât, după vorbele lui Iordanes⁸⁰⁷), *nihil aliud a Romano imperio, nisi pacem et annua solemnia postulaverunt*. In

⁸⁰⁵) Cf. hărțile VI și VII la CIL. III, Suppl. II, — Kiepert's *Atlas antiquus*, harta XI Go, — Justus Perthes' *Atlas antiquus* de A. v. Kampen, harta X A 1, — etc.

⁸⁰⁶) În acest caz localizarea Basianei, de care vorbește Iordanes, *Get.* 53, la luptele Hunilor cu Goții, c. 455 (*vementesque ad Basianam Pannoniae civitatem eamque circumvallans* [sc. Dintzico rex Hunnorum] *finis eis coepit praedare*), „östlich von Savaria, auf der Strasse nach Arrabona“, propusă de Jung, *Romer u. Romanen*², p. 237, n. 2, trebuie respinsă și înlocuită cu cea dată aici în text, — care de altmintrelea e cea în general primită de geografia istorici (cf. nota 805). Pentru localizarea din urmă vorbește și situația în care apare *Bassiana* în *Itinerarii*; cf. d. p. *geogr. ravennat*, ed. Pinder-Parthey, Berlin 1860, p. 214, r. 13 sqq.

⁸⁰⁷) *Get.*, cap 50; cf. Jung, *o. c.*, p. 237 și n. 4

adevăăr, ce ne spune Iustinian în *Novella* XI: *cum igitur in praesenti deo auctore ita nostra respublica aucta est, ut utraque ripa Danubii iam nostris civitatibus frequentaretur*⁸⁰⁸), nu poate fi înțeles decât în sensul unei învoeli liniștite cu Gepizii,— căci dacă cetatea pomenită și de Iustinian și de Procopius, *Literata*(=Lederata), eră chiar la malul Dunării, în stânga fluviului, *Recidiva* cră destul de departe în interiorul foastei provincii romane: anume. *Recidiva* e, în chip evident, forma coruptă a numelui *Arcidava*, care ne e cunoscut, pentru Dacia traiană, ca aparținând orașului de pe râul Caraș (vechiul Apus)—azi, satului Varadia — pe drumul dela Lederata (resp. Viminacium, ceva la Vest de Lederata) prin Bersovia și Azizis la Tibiscum și Sarmizegetusa. E acum natural, că acest drum însemnat spre interiorul Daciei nu putea fi ocupat și întărit cu cetăți puternice până la a patra stațiune⁸⁰⁹) de Iustinian, dacă Gepizii nu s'ar fi învoit

⁸⁰⁸) Că în *Novella* CXXXI a lui Iustinian, din a. 545, cap. III, cetățile acestea din stânga Dunării nu mai sânt pomenite pe nume, nu poate fi sub nici un cuvânt adus ca argument — precum s'a făcut de unii istorici—că Iustinian nu le-a mai stăpânit, chiar numai după zece ani dela *Novella* XI. Căci Nov. CXXXI e redactată foarte pe scurt,—cetățile din Nordul Dunării nu formau o provincie deosebită, ci țineau de provinciile din Sud, și Iustinian nu citează aici decât simplu provinciile,—însfârșit *Novella* citând *Pannonia* întreagă—fără vre-o restricție, deși știm că nu putea fi vorba decât de un minuscul fragment—ca provincie de sub iurisdicția arhiepiscopului Primei Iustiniane, poate ca chiar, tacit, a subsumat „Pannoniei“ și cetățile nenumite din Nord. Iată și textul părții din *Novella* CXXXI, relativă la arhiepiscopia noastră (cap. III): *per tempus autem beatissimum archiepiscopum Primae Iustinianae nostrae patriae habere semper sub sua iurisdictione episcopos provinciarum Daciae mediterraneae et Daciae ripensis, Privalis et Dardanae et Mysiae superioris atque Pannoniae, et ab eo hos ordinari, ipsum vero a proprio ordinari concilio, et in subiectis sibi provinciis locum obtinere eum sedis apostolicae Romae secundum ea quae definita sunt a sanctissimo papa Vigilio.*

⁸⁰⁹) Iată lista completă a stațiunilor dela Dunăre la Tiviscum și Tema [numele păstrat (?) în „Temeșul“ de azi] după *geogr.*

dinainte cu această ocupare, în schimbul altor avantagii acordate lor de Împărat, și pe cari nu le mai cunoaștem precis, dar le putem bănuî.

Prin urmare cuvintele rezumative ale lui Iustinian, din *Nov. XI: in omnibus supradictis provinciis și omnes praedictae provinciae*, se raportează — pe lângă celelalte — nu numai la infima Pannonia secunda, «quae in Bacensi est civitate»!, ci și la mult mai însemnata provincie transdanubiană, ne-nunită, dar din care cunoaștem cel puțin două cetăți — *civitates* — întărite, la Iustinian, «mai multe», nespecificate (afară de Lederata), la Procopius, și, cel puțin, încă Drobeta, din resturile monumentale ⁸¹⁰).— Că prin *novella* sa Împăratul întindea în aceeași vreme în Nordul Dunării și iurisdicția arhiepiscopului Primei Iustiniane, e clar chiar din textul mai sus citat și nici nu mai e pus azi ⁸¹¹) la îndoială de nici un istoric ⁸¹²).—Ceeace însă trebuie mai ales accentuat în acest document, e expresia caracteristică «... *Recidiva et Litterata, quae trans Danubium sunt, nostrae iterum dicioni subactae* ...»: fără îndoială, că prin *iterum* Iustinian nu făcea legătura cu vechea stăpânire a lui Traian; am văzut mai sus, la Procopius, că tradiția istorică despre «Dacia traiană» eră aproape stinsă în secolul al VI-lea. Atunci la ce se va fi gândit? Cred că numai la faptul

ravennat, ed. cit., p. 203—4: Bacaucis, Potula, Canonis, Arcidava, Bersovia, Zizis, Gubali, Tiviscum, Tema. Cf. hărțile IV și V din CIL. III, Suppl. II, unde sânt localizate pe acelaș drum stațiunile ce urmează: Lederata (în dreapta Dunării), Apo Fl., Arcidava, Centum Putea, Berzovia, Azizis, Caput Bubali, Tibiscum, Acmonia, Pons Augusti, Sarmizegetusa,—și unde e de notat că Apo Fl. e destul de departe de Dunăre, înspre Nord, pentru ca între el și malul fluviului să fi mai fost cel puțin o stațiune.

⁸¹⁰) Vezi îndată mai jos.

⁸¹¹) Căci la 1885, în *Teoria lui Roesler*, publ. în *Convorbiri literare* XIX, p. 336, d. Onciul eră de altă părere.

⁸¹²) Cf. Onciul în *Omagiu Maiorescu*, p. 624 și Iorga, *Ist. bis. Rom* I, p. 10.

general, pe deoparte al continuității elementului roman și creștin de ambele laturi ale fluviului, pe de alta al existenței fortificațiilor romane din secolul al IV-lea, începând dela Constantin cel Mare, nu numai în dreapta ci și în stânga Dunării.

Această interpretare e sprijinită și de faptul următor. Iustinian pomeneste la sfârșitul noii sale secte eretice a «Bonosiacilor», pe care episcopul din Aquae are a o combate în chip special. Dacă în cetățile sau teritoriile (cf. pentru Aquae expresia *ea civitate et terra*) din stânga Dunării ar fi existat păgâni, cari să trebuiască a fi convertiți, nu îmi pot închipui, că Împăratul nu ar fi luat vre-o dispoziție specială în această privință, dând, ca pentru Aquae, vre-unui alt episcop însărcinarea apriată de a aduce la lumina credinței pe oblăduiții săi din stânga Dunării. Dimpotrivă Iustinian vorbește ca de ceva foarte firesc despre *re*-luarea în posesiune a teritoriului nord-danubian, care, desigur, încă dinainte, eră din punct de vedere ierarhic-bisericesc repartizat în total, ori pe părți, la una, ori mai multe din episcopiile dioecesei illyrice a Daciei, aflătoare în imediata apropiere a Dunării, pe malul drept: astfel în afară de Remesiana, reședința Sfântului Nicetas (distrusă și ea de Huni pe vremea lui Attila)⁸¹³), și de Aquae⁸¹⁴), încă și

⁸¹³) Cf. Procopius, *de aedif.*, IV, 1 (ed. Bonn, p. 268) și IV, 4 (p. 284).

⁸¹⁴) Castelele enumerate de Procopius, *de aedif.*, IV, 4 (ed. Bonn, p. 284 sq.), ca restaurate de Iustinian ἐν χώρᾳ Ῥεμεσιανείᾳ și ἐν χώρᾳ Ἀκουείᾳ (ceea ce cred, fără a greși, că pot traduce nu numai prin: teritoriul, ci și prin: eparchiile [episcopale] «Remesiana» și «Aquae») sânt deosebit de numeroase (30 în teritoriul remesianens și 37 în cel aquens, — dintre cari unul singur nou, celelalte numai restaurate) și multe dintre ele poartă nume romane: Lutzolo, Spelunca, Lupofantana, Castellonovo, Sceptecasas, Tredetilius, Iulioballae (=...vale), etc., — prin urmare populația de aici e foarte deasă și a dăinuit (precum și dăinuește încă !) statornic în aceste părți.

Viminacium, Singidunum, Horrea Margi, Ratiaria, ba chiar și Sirmium⁸¹⁵⁾, etc., etc. Singurul lucru, pe care Împăratul crede necesar să-l precizeze, e că, atât episcopia din Aquae, cât și cetățile — adică Biserica — din stânga Dunării, vor ține de arhiepiscopia Primei Iustiniane. Încolo Arhiepiscopul însuși va orându-i toate cu depline puteri, cum va crede el de cuviință.

Totuși dovada peremptorie despre existența creștinismului roman în stânga Dunării încă dinainte de Iustinian, am păstrat-o pentru finele acestei argumentări. Făcând săpături la *Drobeta*, Tocilescu a constatat în resturile de zidării ale cetății trei epoci: prima «dela Traian», alta «dela Constantin cel Mare», a treia «dela Iustinian». Pentru cea din urmă, ca rămășiță monumentală, numai «la *tour circulaire* mentionnée par Procope»: anume nu cumva cu prilejul Drobetai⁸¹⁶⁾, ci în alt loc din *de aedificiis*⁸¹⁷⁾. La care Tocilescu mai adaogă: «la partie du plan de Turn-Séverin, située à l'extérieur indique l'emplacement des édifices religieux: une église et une chapelle, situés hors des murs du Castellum»⁸¹⁸⁾.

Ducându-mă la Severin, să controlez afirmările lui Tocilescu, am putut stabili următoarele fapte noi. La Apus, și de castel, și de pod, și de cele două «edificii religioase», s'a ridicat în timpurile vechi, drept la malul Dunării, dacă nu chiar un întreg oraș, desigur un mare complex de clădiri, ale căror ziduri de fundament se pot bine observa în malul înalt, dărâmat acum în parte, al Dunării. Aici, pe lângă alte fragmente arhitectonice,

⁸¹⁵⁾ Cf. Iorga, *Geschichte des rum. Volkes*, I, p. 106.

⁸¹⁶⁾ Despre care am văzut mai sus, că dimpotrivă, Procopius ne relatează, că *n'a* fost restaurată de Iustinian

⁸¹⁷⁾ Poate Tocilescu s'a gândit la IV, 1 (ed. Bonn, p. 266), care ar putea fi folosit pentru Drobeta, dar nu menționează apriat turnuri circulare, sau la II 1 (p. 212), care nu poate fi folosit pentru cazul nostru; în orice caz Tocilescu nu citează anume locul din Procopius, la care s'a gândit când a făcut observarea din text

⁸¹⁸⁾ *Fouilles et recherches archéologiques*, p. 141.

s'a găsit, căzut în vale, în Octomvre 1910, un capitel de pilastru ⁸¹⁹⁾, foarte primitiv lucrat, având săpată în relief o cruce ⁸²⁰⁾, în aceeași formă (sec. V – VI), ca cea care ne întâmpină pe monumentele funerare vechi-creștine, găsite la Constanța și păstrate în Muzeul național de antichități, din București ⁸²¹⁾.

Tot odată examinând colecția de monete a liceului din Turnu-Severin, am constatat, că dela Constantin și Licinius până la Valens și Gratian, castelul Drobeta a fost locuit, aceste monete fiind găsite chiar în castru ⁸²²⁾. De cine a fost locuită vechea cetate nu e greu de hotărât: sau de o garnizoană imperială, sau de o populație romano-barbară trăind în pace cu Imperiul. De barbari dușmani, în orice caz nu: și anume, pentru că dela Constantin la Valens expedițiile romane în stânga Dunării sânt aproape neîntrerupte, Imperiul e destul de puternic, și supt nici-un cuvânt Constantin, Constantius ori Valens n'ar fi putut suferi încuibarea vre-unui roiu de barbari în poziția strategică așa de importantă dela Drobeta.

Dar mai mult: tot în lagărul dela Drobetae s'a găsit—tot în ultimul timp—printre multele țigle fărâmate, una ⁸²³⁾ cu o inscripție prea fragmentară, ca să poată fi cu siguranță descifrată, dar având, evident, caracterele speciale scrierii ⁸²⁴⁾ secolului al IV-lea și cei

⁸¹⁹⁾ Probabil; cu siguranță nu mă pot pronunța, blocul fiind foarte rău lucrat și aproape inform.

⁸²⁰⁾ Acest prețios monument se păstrează deocamdată în grădina liceului din Turnu-Severin. Poate că ar fi mai prudent să fie pus la adăpost de eventuale deteriorări, undeva într'un loc închis

⁸²¹⁾ Vezi-le mai sus, p. 62 sq.

⁸²²⁾ După asigurarea ce mi-a dat d. A. Bărcăcilă, profesor la liceul local

⁸²³⁾ Păstrată tot în colecția liceului.

⁸²⁴⁾ Inscripția de pe cărămida din Drobeta e în parte scriere de «placat», în parte «cursivă», dar și cu anume elemente «lapidare», ca A, T, S.

imediat următori, cu litere ca A, E, P, M, etc. E clar însă, că o astfel de inscripție nu putea fi zgâriată pe cărămidă decât numai de niște locuitori de cultură romană, iar nu de vre-un neam de barbari.

Toate cele stabilite de mine aici au fost câștigate în urma numai a unei singure vizitări a ruinelor. Ce va fi când se vor face săpături sistematice, e, cred, ușor de bănuț.—În orice caz afirmarea lui Procopius⁸²⁵), că și alți împărați creștini, iar nu numai Iustinian, au clădit castele în stânga Dunării, e adevărată în chip indiscutabil prin ruinele enumerate, dela și de lângă Drobeta, prin monetele pomenite, prin fragmentul arhitectonic cu crucea pe dânsul, descris mai sus, etc.

Dar ceea ce am constatat pentru Drobeta, de care nici-un izvor literar nu ne vorbește apriat ca fiind un centru roman ori creștin în timpul ce ne preocupă, trebuie cu atât mai mult admis de centrele importante, cetăți puternice, ca Lederata, Arcidava, și celelalte πολλά φρούρια ale lui Procopius și Iustinian, existente în Dacia noastră, și în timpul romano-byzantin, dar, după cum ne arată resturile monumentale pentru Drobeta, iar Procopius în general⁸²⁶), desigur și mai înainte: în stare mai înfloritoare ori mai nenorocită, dar existând!

Astfel putem, cu probabilitate, admite existența în Nordul Dunării, atât în secolul al IV-lea cât și într'al VI-lea, a unei adevărate provincii romane, cuprinzând o parte însemnată din Banat, în Vest, și din Oltenia, în Est: această provincie, ca și Pannonia, cea pierdută la 380, e, când total deslipită de Imperiu, când supt autoritatea lui (prin intrarea barbarilor stăpânitori acolo în legături de federație cu Roma nouă), când însăfârșit deadreptul romană, ca pe vremea lui Iustinian.

Căci doară — de altă parte — în dreapta Dunării,

⁸²⁵) *De aedif.*, IV 5 (ed. Bonn, p. 286). Cf mai sus, p 179 sq

⁸²⁶) Vezi nota precedentă.

împrejurările din secolul al V-lea sânt așa de nenorocite, că ar fi trebuit să nu mai rămâe picior de Roman pe aici, dacă ar fi după judecata istoricilor «roesleriani», români ori streini. Iustinian singur spune în *Novella* XI, că praefectul praetoriului pentru Illyricum a fugit la venirea Hunilor, cu episcopul, oastea, etc., din Sirmium tocmai în Thessalonic, și, o sută de ani aproape, au rămas lucrurile și în vechea «Moesie superioară» în voia barbarilor prădalnici, cari distruseseră toate orașele și pustiiseră cumplit întreg Illyricul latin. — Unde au mai fugit și Romanii de aici? Și de unde i-a cules Iustinian, când a început marea lui operă de restaurare, — ca să poată popula cetățile și castelele lui? — Apoi n'au fugit nicăiri, și Împăratul aici i-a găsit. Ei se adăpostiseră, cum putuseră, prin munții și văile Serbiei, și Bulgariei vestice de azi³²⁷⁾. — După trecerea furtunii propriu zise, a Hunilor, care n'a ținut mult, «Romanii» au ieșit iar la lumină, s'au împăcat de bine de rău cu Barbarii³²⁸⁾, au reocupat orașele și cetățile, și, aici i-a găsit Iustinian.

Dăr încă împrejurările lamentabile din Pannonia, — unde dela 380 înainte, va să zică la o sută de ani după părăsirea Daciei traiane, sânt toți barbari lumii acasă

³²⁷⁾ Cel mai instructiv document în această privință e scrierea lui Procopius *de aedificiis*, unde vedem că vechile numiri de sate și orașe, thraco-illyrice ori romane, se păstrează în număr extraordinar de mare, în forme destul de credincioase, până — cel puțin — pe vremea lui Iustinian. — Notez că toate castelele enumerate de Procopius, purtând nume «romanice», nu sânt de localizat în Thracia, ci în Illyricul latin (Moesia superioară, Daciile și Dardania): *de aedif.*, IV 4, ed. Bonq, p. 280 sqq.

³²⁸⁾ Cf. vorbele lui Orosius, *Hist.*, VII, c. 41: *quamquam et post hoc quoque continuo Barbari, execrati gladios suos, ad aratra conversi sunt, residuosque Romanos ut socios modo et amicos fovent, ut inveniantur iam inter eos quidam Romani, qui malint inter Barbaros pauperem libertatem, quam inter Romanos tributariam sollicitudinem sustinere*, — după care vorbește de creștinarea Barbarilor.

la ei, pradă pe locuitori, terorizează și distrug orașele, se bat și se alungă între ei, însfârșit prăpădenia pă-mântului ⁸²⁹).

Și totuși nimănui nu i-a trecut prin cap să nege existența elementului roman, după datele amintite, în aceste provincii, cel puțin tot așa de nenorocite, dacă nu chiar mai chinuite ca Dacia traiană! — Dar să ne întoarcem la Creștinismul Daco-Romanilor.

Cele dezvoltate mai sus, cu prilejul expunerii operei missionarice a Sf. Nicetas pe ambele maluri ale Dunării, se sprijiniau numai pe izvoarele literare. Concluziile că-pătate atunci își găseau, ce-i dreptul, și ca direcție a răspândirii creștinismului latin, și ca timp al missionării, și ca legături culturale dintre Nord și Sud, o confirmare evidentă în cuprinsul istoric-creștin al termenilor noștri sacri de origine latină. — Mărturiile monumentale, descoperite la Drobeta și puse în lumina știrilor lui Procopius și Iustinian, aduc însă dovada nestrămutată, că noi sântem, și ca Romani și ca Creștini, aici în Dacia traiană acasă la noi, iar nu veniți deabia târziu de tot de pe alte meleaguri.

Urmărind creștinismul Daco-Romanilor până la Iustinian, mi-am îndeplinit sarcina luată la începutul acestor «Contribuții». — Îmi rămâne acum numai să rezumez în câteva cuvinte faptele istorice — după posibilitate — asigurate prin cercetarea de față.

⁸²⁹) Vezi în această privință un strașnic tablou al năvăli-
rilor barbare la Hieronymus, în scrisoarea LX din a. 396 (ed.
Migne, *Patr. Lat.* XXII, p. 600). — Cf. asupra soartei elementului
roman din dreapta Dunării în aceste timpuri, și Iorga, *Gesch. d.*
rum. Volkes, I, p. 86 sqq

Illyricul latin n'a cunoscut Creștinismul în forma greacă sau grecizantă, în care noua credință fusese predicată în primele două veacuri întregi lumii mediteraneene. Secolele dearându-le existență comunități și episcopii creștine înfloritoare în Thracia ori Macedonia, fără ca în Moesia să se facă nici cea mai mică încercare de a înlătura religia păgână. Orașele de coastă ale Dalmației aveau creștini—foarte probabil—încă din veacul întâi al erei noastre: totuși acești credincioși erau Orientali, nu Romani illyrici; ei își aveau cultul lor creștin, de limbă greacă, numai pentru ei, ca un cult privat; împrejurul lor întreaga lume illyrică cră de altă limbă și de altă credință.

Către finele secolului al III-lea Creștinismul devenise înfățișat familiar și lumii latine a Apusului, și el însuși se familiarizase cu această lume, latinizându-se. Illyricul latin nu mai putu nici el rezista credinței biruitoare: oastea romană, vechea pavăză a păgânismului, începuse să treacă la creștinism: persecuția lui Diocletian încunună cu nimbul martiriului nenumărați soldați din garnizoanele dela Dunărea de mijloc și de jos.

Dar de abia dela Constantin înainte putem vorbi despre o generalizare a credinței creștine printre orașenii Illyricului; episcopate numeroase se întemeiază în marile centre economice și culturale ale Romanismului danubian; frumoase clădiri de cult se ridică pretutindeni; apostoli ai noii credințe încep să cutreereze satele rămase păgâne, ba trec chiar dincolo de granița

Imperiului, în ținuturile barbare. — Totuși creștinarea «țăranilor» Illyricului se face foarte încet: Creștinismul e o religie cu învățături de ordin superior-ideal, care nu s'a putut răspândi la început decât numai în vechile ținuturi de cultură, unde nivelul general al educației masselor fusese mai ridicat: în special, firește, în orașele grecești. Lumea satelor romane din provincii eră însă foarte puțin pregătită pentru o astfel de religie: a trebuit deci întreprinsă o anume «popularizare» a Creștinismului, care să-l facă adaptabil și minților agreste ale «Illyrilor». Această vulgarizare însă nu eră cumva numai o «latinizare», ci și o «păgânizare» a credinței creștine: «religia» trebuî să ia pentru acești noi adepți mai mult înfățișarea unui *cult*; formulele sacre, abstracte, trebuî să se preschimbe ori să se explice prin forme concrete, adaptate minții strict intuitive a Indo-Germanilor Europei, cari nu aveau ca Semiții Asiei, facultatea de a concepe o divinitate invizibilă, infinită și impalpabilă. Vechile sărbători păgâne fură primite—de nevoe—și de biserica creștină: martyrii fură sărbătoriți cu banchete și cântece ori jocuri de veselie nebună, cum aveau doar Adonis ori Attis la zilele lor aniversare.

Creștinismul astfel «popularizat» cucerî în adevăr în secolul al IV-lea mai toate orașele Illyricului. Dar satele, mai conservative tot rezistau încă. De-abia în secolii V—VII fu biruit deplin păgânismul și la țară. Că aici Creștinismul fu nevoit să ia o înfățișare încă și mai «indo-germanică» decât la orașe, e clar și firesc.

Dar și acum—sec. IV—VII,—când dela izvoarele Dunării până la gurile Eufratului întregul «Răsărit» european ori asiatic, eră creștin, nu se șterse deosebirea dintre Creștinismul grec și cel latin. Dimpotrivă: linia de demarcare între Romanism și Elenism, stabilită încă din timpurile păgâne ale Imperiului în peninsula balcanică, se menține și se precizează încă mai mult în

vremile creștine,—și anume: în Răsărit (Scythia minor și Moesia secunda) în defavoarea Romanismului, în Apus (Dardania, Macedonia secunda, Praevalitana și Epirus nova) în defavoarea Elenismului. Cele două lumi creștine își împart adepții nu numai în Imperiu, ci și dincolo de hotarele lui: Goții primesc Creștinismul în forma greacă; Daco-Romanii lui Traian, îl primesc dimpotrivă în cea latină. Și nu cumva numai terminologia religio-bisericească e diferită la noii credincioși din Nordul Dunării, — ci însuși spiritul religiunii lor e deosebit: la Goți pătrunde și se stabilește doctrina eretică: ariană, audiană, ori altfel; la Daco-Romani doctrina orthodoxă.

Dar mai mult: creștinismul latin al Illyricului se dezvoltă într'o așa de strânsă legătură cu lumea romano-creștină a Apusului, încât putem vorbi de o *perfectă continuitate* cultural-bisericească între Italia și provinciile dela Dunăre. A mai accentua însemnătatea acestui fapt pentru Romanismul Illyricului, cred că e superfluu; exemple însă am căutat să dau în cursul cercetării mele cât mai multe și mai variate.

O dezvoltare ceva mai complicată are Creștinismul în Dacia lui Traian. Aici constatăm anume — prin monumente — creștini chiar înainte de a găsi noua credință în Illyricum,— în prima jumătate a secolului al III-lea. Dar acești creștini sânt Orientali, veniți în Dacia cu credința lor deacasă: ei nu au căpătat-o aici în Dacia. Și cu toate că sânt «Romani», iar nu «Eleni», ca limbă și cultură, ei nu constituie încă decât o excepție, un fenomen singular, eventual chiar trecător, în mijlocul Romanismului păgân al Daciei și Illyricului. Ce-i dreptul, minuscula comunitate daco-romană primește în curând întăriri dela comunitățile ce răsar cu repeziciune în cei cincizeci de ani următori în toate părțile, primprejur, la Dunăre,—și deci ea nu piere, ci se mărește. Dar, și în Dacia lui Traian, nu putem vorbi de o generalizare a credinței creștine decât după Constantin cel Mare.

Anume, terminologia noastră creștină, de origine latină, cercetată cultural-genetic, ne învață, că mai toate numirile de instituții și forme ale cultului creștin, aflătoare azi în limba română, sânt creații ale secolilor IV și V, resp. chiar VI și VII, dacă privim procesul de formare până la perfecta cristalizare a noilor termeni; astfel: din sec. IV: «biseriică», «Crăciun», etc.,—din sec. V, «Duminică», «păgân», «răposă», «cuminec», ș. a. m. d. Apoi, alte forme, ca «Dumnezeu», «sărbătoare», «Florii», «Rusalii», etc., etc., arată instituții păgâne primite și de Creștinismul daco-roman: unele din ele sânt chiar caracteristice numai Daciei lui Traian. Dimpotrivă alte forme, ca «zână», «zănatic», «drac», arată până azi violența luptei între păgânism și creștinism la noi în Dacia: cultul «salvator» al lui Aesculapius-Dracco și cultul fatalist și agrest al Diane-Nemesis, ne sânt în chip immutabil documentate prin cuvintele noastre «drac» și «zână»-«zănatic», — iarăși, specifice daco-romane. Că acești termeni nu s'au putut naște decât după ce Creștinii au devenit destul de numeroși, ca să poată — nepedepsiți — întrebuiți ca o insultă termenul de *dianaticus* pentru adversarii lor, și că deci, timpul nașterii lor, trebue fixat în secolul al V-lea—VI-lea, e, cred, clar.

Tot din studiul istoric-critic al terminologiei noastre creștine latine, mai învățăm, că creștinismul Daco-Romanilor e de natură missionarică; data missionării, reiese din aceiași termeni, că trebue să fie c. 375—450. Tocmai în acest timp cade însă și activitatea apostolică a Sf. Nicetas, episcopul Remesianeii; știrile istorice asupra lui per nit, în cel mai firesc chip, o interpretare în sensul predicării lui și în stânga Dunării: lucru contestat de unii istorici străini, sau nerelevat de istoricii români. Astfel deci am avea chiar numele și biografia apostolului nostru.—Un moment deosebit de important în apariția lui Nicetas, în istoria Creștinismului daco-roman, e acela, că episcopul «dac» e un fel de reprezentant tipic al tra-

diției de strânse legături între Italia și Illyric, fiind în relații personale cu Sf. Paulinus din Nola, călătorind de mai multe ori în Italia, și, mai ales, luând parte activă la mișcarea literară bisericească a Apusului prin scrieri în cea mai frumoasă limbă latină, în deobște prețuite de contemporani și urmași pentru claritatea și simplitatea lor clasică. — Chiar fără Sf. Nicetas însă, predicatorii Creștinismului nu ne-au putut veni, în acele timpuri de vie propagandă missionară în Nordul Dunării (Ulfila, Saba, Nicetas martirul, Audius, etc.), decât tot din Illyricul latin, și, firește, în special din Moesia superioară, cea așa de intenț creștinată, cu multele ei episcopate la Dunăre și cu relațiile ei neîntrerupte și excepțional de bine nutrite cu Dacia lui Traian. — În adevăr, dacă Creștinismul ne-ar fi venit și nouă, ca Goților, din Orientul grec, atunci terminologia noastră creștină s'ar fi resimțit de această înrăurire greacă, așa precum a fost de fapt cazul la Goți, și cuvintele ca «biserică», «înger», «Duminică», «cuminec», «lege», «păgân», «tâmplă», «vărgură», etc., etc., sau ar fi avut azi o altă înfățișare fonetică, sau, cele mai multe, nici n'ar fi existat de fel în limba noastră. Prin urmare, creștinarea Goților n'a avut, în specie, nici-un fel de înrăurire mai de aproape asupra Daco-Romanilor: apostolii mai sus pomeniți, venind din Orientul grec, sânt desigur — cei orthodoxi dintre ei — niște sfinți și martyri ai bisericei oecumenice grecești, dar ei nu sânt și apostolii noștri, ai bisericei naționale românești.

Organizarea bisericei creștine latine din Dacia lui Traian, s'a făcut în directă atârnare de biserica mamă, missionară, din Dacia mediterranea, Dacia ripensis, ori Moesia prima: episcopii din dreapta Dunării își întinseră adică iurisdicția și în stânga fluviului. Această stare de lucruri ne e documentată de *Novella* a XI-a a lui Iustinian, dată în a. 535, și prin care teritoriul din Nordul Dunării, cu cetățile Lederata și Arcidava, pomenite apriat

de Iustinian, și cu o sumă altele, nenumite, dar constatate ca existente de Procopius, pe lângă cari, însfârșit, încă și unele cetăți despre cari din fericire avem știri monumentale — precum e Drobeta, — fu pus sub iurisdicția supremă a arhiepiscopului Primei Iustiniane, care aveă a ordină pe episcopii dela Dunărea dacică și, în ce privește stânga fluviului, poate păstoriă chiar direct pe credincioșii de aici. — În orice caz, un lucru trebuie aici accentuat: faptul că nu se constată în Dacia lui Traian nici-un episcop în timpurile vechi, până la reorganizarea supt influență slavonă, nu are sub nici-un cuvânt a servi ca argument împotriva creștinării noastre generale încă din sec. IV—V, și împotriva organizării complete a bisericei noastre. Căci doară întreagă Scythia minor nu aveă decât un episcop, pe cel din Tomi, și pentru asta nu i-a trecut nimănui prin minte, să nege organizarea bisericească a ținutului scythic dela Dunăre față de cel dela Mare. Dimpotrivă, în Dacia traiană, direct missionată de episcopii moesici din imediata ei vecinătate, dela Dunăre, ar fi fost aproape o anomalie să se mai creeze alți episcopi, atunci când în Moesia superioară și Dacia aureliană episcopatele erau, pe un teritoriu mic, așa de numeroase și deci așa de sărace. Iustinian, de pildă, pentru a mai întări autoritatea episcopului din Aquae, care aveă de luptat cu ereticii Bonosiaci, îi dă expres spre păstorie, pe lângă cetatea Aquae, încă toate «castellele» și «teritoriile» și «bisericele (= ecclesiae)» dimprejur, cari, știm dela Procopius, că erau destul de numeroase, dar probabil fuseseră treptat-treptat pierdute de episcopul aquens de supt cârmuirea sa. — Întinderea iurisdicției arhiepiscopului Primei Iustiniane și asupra Nordului Dunării consfințește numai, iuridic, niște împrejurări de fapt, cari existau încă de un veac în aceste părți.

Pentru a explică deci prezența Creștinismului roman în Dacia traiană, nu e nevoie să aducem din Sud

o întreagă populație creștină, ci numai pe Sf. Nicetas, sau, cel mult, încă doi-trei missionari. Căci Creștinismul își avea chiar de pe când Dacia ținea de Imperiu, reprezentanții săi speciali în provincia lui Traian; iar mai apoi relațiile ei cu Sudul fuseseră, cu toată separarea, așa de vii, încât nu avuse loc nici un eveniment politic, religios ori cultural în dreapta Dunării, care să nu-și aibă imediat repercutarea și în stânga: destul să pomenim expedițiile împăraților din secolul al IV-lea în Nordul Dunării,—creștinarea și arianismul Goților,—relațiile economice neîntrerupte între Pannonia, resp. întreg Illyricul, și Dacia traiană, etc. — În adevăr terminologia noastră creștină, împreună cu anume alte cuvinte, profane, ale limbii noastre, ne învață, că nu numai noi nu sântem veniți ca creștini din Sud, dar anume forme ale Creștinismului și ale vorbirii noastre latine *nici nu s'au putut alcătui în Sud*: «biserică», «sărbătoare», «lună», «pământ», «țară», ș. a., sânt astfel de documente, cari, împreună cu monumentele vechi creștine dela Drobeta, ne dovedesc, cred, definițiv, că Romanismul și Creștinismul nostru sânt născute și crescute, în chip firesc: încet și trainic, în Dacia lui Traian, și nù sânt deabia mai târziu «immigrate» din alte ținuturi. Dacă însă Romanismul și Creștinismul nostru s'au putut *astfel* desvoltă, cauza e că noi am putut trăi până în veacul al VII-lea în continuitate trupească și sufletească cu patria noastră mamă, italo-illyrică; când am fost deci lăsați în vălmășagul barbarilor slavo-turanici, noi nu eram niște copii, ci eram un popor viguros, firește încă tânăr, dar deplin format. De aceea dară n'au pierit coloniștii lui Traian, ci au dăinuit și s'au înmulțit, colonizând toate țărilor până la Tisa, și Mare, și izvoarele Nistrului: pentru că Dunărea n'a fost niciodată un dușman hain, care să despartă pe frați, ci a fost un prieten bun, care i-a unit.

INDEX NOMINUM.

- Abonuteichos, 105, 118 și 537.
 Abraham, Syrus, creștin, 43.
 Abraxas, 24, 26, 87.
 Abrittus, 67 sq., 72 și 346
 Adiaum, 440, 581
 Adonai, 24 sq., 26.
 Adonis, v. Adonai.
 Ad Mediam, 586, 127, 593, 146, 679, 682.
 Adrastia (syncret.), 122
 Adrianopol, 9, 11.
 Adriatica, 15.
 Aegyptii (creștini), 176.
 Aequinoctium, 464.
 Aesculapius (v. și Asclepios), 103, 505, 198; — conservator, 126 și 586; — Augustus, 442.
 Aeternus, Aeterna, vezi Deus, Dea —.
 Aetherius (ep. de Chersones), 341
 Aethiopia (monachi), 176
 Afer (natio), 94.
 Africa, 139, 435.
 Africani în Dacia traiană, 331, 442.
 Ailoe, 24 sq., 26.
 Alani, 429, 747 sq
- Alexander (episc. de Tomi), 71 sq.
 Alexandria (patriarhul de), 109.
 Alexandru din Abonuteichos, 105, 479, 118 sq., 537, 547.
 Almus, 583.
 Alpii creștini, 400; păgânism, *ibid.*
 Alpi tridentini (păgânismul în —), 161 și 39.
 Altinum, 513.
 Amantia, 43
 Amantius (episc. de Nicop), 61 și 287.
 Amasitus (episc. de Viminacium), 47.
 Ambrosius S. (episc.), 51.
 Ammianus Marcellinus. 559, 747,
 Ampelum, 79 sq. și 366, 104, 127, 438
 Anastasius (imp.), 44.
 Anchialus, 8, 9, 56 sq., 341.
 Andreas, S., 53 (biserică).
 Anemius, episc., v. Armenius.
 Annamata, 46
 Antiochia, 81.
 Apamea (Coelesyria), 38.
 Aphrodite (syncret.), 121.
 Apiaria, 70, 338, 72, 346.

NB. Cifrele drepte arată pagini, cele cursive, note. — Numele moderne nu s'au pus — Numele care revin *passim*, s'au lăsat afară — Dintre numele proprii cu valoare pur onomastică, s'au primit numai cele de un interes mai deosebit.

- Apo Fl. (stațiune), 809.
 Apollo, 117, 119, 452; — conserva-
 tor, 581; — Pythius (syncret),
 126.
 Apollonia (Thracia), 56 sq., 261
 sq., 343
 Aprianus (episc.), 37, 42.
 Apulum, 99, 438, 442 sqq., 452,
 462, 104 și 471, 479, 533, 118
 și 540, 119, 121, 556, 586, 588,
 127 sq., 612, 679.
 Apus fl., 187.
 Aquae (Dacia ripensis), 47, 48,
 185 sq., 189 și 814, 190, 200.
 Aquae (div., dii, numina), 682.
 Aquileia, 10, 17 sqq. și 49, 23,
 28 sq., 118, 34 sqq., 45 sq., 51.
 Aquincum, 36, 440, 555, 581.
 Arabia, 579.
 Arcidava (Recidiva), 187, 809,
 192, 199.
 Ariadna (fiica împ. Leo), 44
 Ariani (episcopi), 47.
 Ariani (lui Ulfila), 156.
 Arius (sau Arrius), 31
 Armenii (creștini), 176.
 Armenius, episc., 29 și 92.
 Aromânii (originile), 161 și 734.
 Artacia, patria —, ținutul moe-
 sic al trib. Artakioi, 56.
 Artakioi, v. Artacia.
 Artemis (syncret.), 121.
 Arubianus (Iup o. m.), 569.
 Arupium, 124.
 Ascholiuș, episc. de Thessalo-
 nike, 137, 156, 715.
 Asclepios, 117 sqq., 533 sqq.; cult
 syncret. 385.
 Asiæ, synoade, 48; prov. creș-
 tună, 81, 136.
 Asiani în Napoca, 80 și 373;
 82 sq.
 Asianus (natio), 94 și 430.
 Aspalia, 169.
 Atena, 8.
 Athanarich, 69, 149 sqq., 697,
 705 sq., 155 sqq., 718, 158.
 Athanasius, S., 47
 Athanasius (episcop de Develtum
 și Sozopolis), 57, 343.
 Athena (syncret.), 121.
 Attila, 49, 180 și 788, 184, 189.
 Audiann (eretici), 156.
 Audius (ereticul), 154, 709, 156 și
 713, 157 sq., 199.
 Augsburg, v. Augusta Vindelico-
 rum.
 Augusta Vindelicorum, 45, 583
 Aurelian (împ.), 147.
 Auxentius (episc. arian de Du-
 rostorum), 51, 68 sq., 342, 627,
 149 sqq.
 Avarii, 338, 799
 Axiopolis, 11, 62, 65, 66 și 317, 67,
 72, 789
 Azizis, 187 și 809.
 Azizus (conservator), 126, (syn-
 cret) *ibid*, 590.
 Baal (— im), 432.
 Babus (Aurelius —), 76, 80 și 370.
 Bacensis, civitas. 184, 186, 188.
 Balmarcodes, v. Iupiter.
 Banatul (temeșan), 178, 188, 192.
 Barbarii (trăind la un loc cu
 Romanii), 828.
 Basiliscus (episc. de Serdica),
 52 sq.
 Bassiana (Basiana), 186 și 806.
 Bassus (episc. de Doclea), 219
 Bassus (episc. de Scodra), 219
 Bellinzona, 89 și 401.
 Bellona (syncret.), 121.
 Bellunum, 112
 Benenatus (metrop.), 49.
 Beroea, 8, 265, 474

- Bersovia, 187 și 809.
 Berytus, 464, 579.
 Bessi, 50; — romanizați, 247;
 115 sq., 528; 159 sqq. (ca
 „Români“, 160 sq.); (crești-
 nați de Nicetas) 162 sq., 737;
 (lucrători în minele de aur)
 738; coloniști, soldați: *ibid.*,
 164; 746; 734; aurileguli, 173;
 creștini, 176 sq și 780.
 Bessus (natio), 94
 Bistue, 23
 Bithynia, 359, 119
 Blače, v Stobi.
 Bonosiaci (eret.), 186, 189, 200
 Bonosus (episc. de Serdica), 52.
 Bonus eventus, 104,
 Bonus puer, v. Azizus.
 Borasi (prov Dalmatia), 23
 Bosnia: centre vechi creștine,
 23 sq
 Bosporus (Crimea), 13.
 Bostra, 579.
 Brașov, 32.
 Bretanio (episc. de Tomi), 71.
 Brigetio, 46, 440, 113, 581.
 Britto (natio), 94.
 Brixia, 509, 511.
 Budrun, v Hierapolis
 Burgundiones (creștini), 779.
 Burnum, 124
 Buthrotum, 9.
 Buzeul (râul), 157 și 719, 722
 Byzantium (vezi și Constantino-
 pol), 8, 9, 49

 Cadmus, episc., 13.
 Caelestis Augusta, 442.
 Caelus, 452.
 Caesar, 433.
 Caesarea (Cappadociae), 371
 Caesarea (Palaestinae), 81 sq.
 și 378.
 Calchedon (concil.), 346.
 Callatus, 62, 65.
 Calpurnius Iulianus, 146.
 Calsus, vicus —, 56.
 Calvus (episc.), 47.
 Campanus (natio), 94.
 Campses, 181.
 Cantabazates, 181
 Cappadocia, 81, 393, 137; apostoli
 creștini din —, 148; 709, 715,
 717, 157, 721.
 Capua, 112, 523.
 Caraș (râul), 187.
 Caria, 81.
 Carieni în Napoca, 80 sq.
 Carnuntum, 124, 36, 41, 175, 46,
 555, 581.
 Carpați, 147 (pasuri); 697 (mon-
 tes Serrorum).
 Carthago, 442.
 Cassiodor, ist., 5.
 Castabala, v. Hierapolis.
 Castellonovo, 814
 Castra Martis, 47 sq., și 212.
 Castra Regina, 45, 136.
 Cataphriguae, 776.
 Celeia, 25 și 73, 76, 26, 36 sq.,
 43 sq., 46, 124.
 Celeia sancta (div.), 569.
 Celeiu (pod p. Dunăre), 148.
 Celsus, 534.
 Cenchreae, 8
 Ceres (syncret.), 121.
 Cerven (Moesia infer.), 288.
 Chalcis (Syria), 453.
 Chaldaei (magi, vrăjitori, pro-
 feți, etc.), 546.
 Chersones, 341.
 Chersonesul tauric, 206.
 Christus, medic divin, 117 și 534.
 Cibalis, 12, 35 sq.
 Cicero, 433
 Cilicia, 81, 121.

- M. Claudius Fronto, 670.
 Coelesyria, 38.
 Concordia (Italia), 34.
 Comea (Moesia infer.), 283, 71 și 338.
 Constantin cel Mare, 100, 30, 79, 88 sq., 398, 124, 148, 795, 189 sqq.
 Constantin (Porphyrog.), imp. și scr., 405.
 Constantinopol, v. și Byzantium, 11; synoade, 48 sq.; patriarch., 401; 500.
 Constantius (episc.), 33 și 125
 Constantius (imp.), 31, 35 sq., 37 sq., 69, 150 și 694, 156, 191.
 Corcyra Nigra (Carzola), ins., 14, 22 sq.
 Corduba, 12.
 Corint, 8, 9.
 Coronis, 119.
 Cosma, S., 238, 62 și 288 (biserică).
 Costobocae, 429, 747.
 Crescentia, 169.
 Cruni (?), 58.
 Cuccium, 35 și 135
 Cupus, 181.
- Dabrovina (prov. Dalmația), 23.
 Dacia (diferitele „Dacii“), 95 și 428, 105, 479, 106, 522, 114, 182, 798, 185, 187 și 808, 188 sq., 192, 827, 199 sq.
 Dacia, dioecesa illyrică, 178.
 Dacia (= Terra mater), 99 sqq.
 Dacia (și terra —), divinitate, 100 sq., 445 sq.
 Dacia «aureliană», 12 (v. sub — mediterrănea și ripensis).
 Dacia mediterrănea, 47 sqq. și 207, 52 sqq., 159 sq., 162, 754, 167, 184 sq., 808.
 Dacia ripensis, 47 sqq. și 207, 50, 51, 166, 754, 184 sq., 808
- Dacia «traiană», 13 sq.; legături cu Dalmația, 28; — cu Pannonia (Sirmium), 32; dela pag. 74 înainte, *passim*, mai însemnate următoarele locuri: 408, 95, 117 sqq., 125 sqq., 593, 128, 141, 144 sqq. și 670, 682, 697; leg. cu Italia, 734, 166, 172, 174, 176 (creștinată), 776, 183, 798 sq., 186 sqq., 192 (supt Iustinian), 194, 197 sqq.; relații cu Illyr. și Italia, 199 și 201; organ. biser., 199
 Daciae (tres): divin., 99 sq., 442 sqq.
 Dacii (înainte de Traian), 147.
 Dacii romani, resp. «Daco-Romani», din cele cinci Dacii, 50, 115 sq., 163, 165 sq., 754, 177 sq., 197 sqq.
 Daciscus (natio), 94.
 Dacus (natio barbara), 429
 Dacus (natio romana), 94 și 428, 429.
 Dalluntum, 23.
 Dalmața (natio), 94.
 Dalmația, 8, 10, 11, 13, 14 sqq., 18, 20 sqq., 359, 87; Romani = οι Ῥωμαῖοι, 405, 99, 439, 101, 501, 124, 136, 144, 161, 172, 779, 183, 800, 195.
 Dalmații, 41.
 Damascus, 38, 61.
 Damian, S., 238, 62 și 288 (biserică).
 Daniel, episc. de Odessus, 58.
 Daphne, 183
 Dardania, 9, 47 sqq. și 207, 51 sq., 124, 162, 164, 184, 808, 827, 197.
 Dardanus (natio), 94.
 Dasius (episc. de Durostorum), 68.
 Dea aeterna, 452.
 Dea Syria, 546.
 Debeltum, 8 sq., 56 sqq., 262, 343.

- Delmata, v. Dalmata.
 Delminium, 26.
 Demeter (syncret), 121.
 Destinul, v. Nemesis.
 Deultum, v. Debeltum.
 Deus aeternus, 452.
 Deus magnus conservator, 452, 571.
 Develtum, v. Debeltum
 Diana (syncret), 120 sqq., 127, 143; — conservatrix, 572, 581, 776, — Nemesis, 198
 Di aquarum 682
 di deaeque immortales (ceteri—), 445.
 dii deae Daciarum, 99 sq., 444.
 Diocletian, 195.
 Diogenianus (episc.), 51.
 Dionysopolis, v. Cruni.
 Dittas (episc. de Odessus), 59.
 Doclea (Dioclea), 14, 22, 50, 219.
 Dolichenus (v. Iupiter), 573.
 Dolni Ildschik (Moesia infer.), 60.
 Dominae, v. matronae.
 Domna (zeiță), 104 sq.; (— regina) *ibid.*; 473
 Domna (nume creștin), 105, 474, (Sfânta —).
 Domnica (nume creștin), 41, 105.
 Dominus (episc. arian în Marcianop.), 59.
 Domnio (nume creștin), 105.
 Domnio, episc. și mart., 38, 39 (genit. Domniones).
 Domnio (episcop de Serdica), 52
 Domnus (nume creștin), 105
 Domnus, episc., 13, 177.
 Domnus (zeu), 104 sq.
 Dorotheus (episc. eretic de Marcianop), 60, 69, 343.
 Draccena, 479, 529, 118 sq
 Dracco (și Draco), 479, 116—120, 531, 549, 198
 Drava, 15
 Drizipara, 9
 Drobetae, 119, 145, 679, 689, 180 și 787, 789 sq., 182 sq. și 796 sq., 188, 190 sqq. și 816 sqq., 194, 200 sq.
 Drusipara, v. Drizipara.
 Ducepratum, 181.
 Dulcis(s)imus (episc. de Durostorum), 58, 70.
 Duminică, Sf., 143.
 Dunărea, 11, 15, 18, 52, 25 sq., 36, 522, 115; — de jos, 161 și 734, 177 sqq., 181 sqq.; episcopii dela —, 48; păgânii dela —, 160, pod la Celeiu, 148; — ca graniță, 125 sq., 754, 167, 178 sqq., 181 sqq., 201; poduri 182 și 795; 186, 189, 192
 Dunnonia civis (Britannia : Dumnonii), 38
 Durostorum, 11, 278, 68 sqq., 343, 72 și 346.
 Elainus, 40.
 Elohe, v. Ailoe
 Elysii (în inscr. creșt.), 64.
 Emmeram, S., 45.
 Emona, 73, 28, 29, 35 sqq., 161, 46, 113
 Engadin, 89 și 401.
 Epagathus (episcop de Marcianop.), 59.
 Ephesus (latrocinium Ephesium), 51.
 Epibata, 9
 Epicureu — «atheu», 119 și 547.
 Epidamnus, 22.
 Epiphania (Coelesyria), 38.
 Epirus, 9, 160 sq., 785; — nova, 197.
 Equitius, vir inl., 175.
 Eriza (Caria), 81.
 Eugippius, *vita Severini*, 33, 36, 39, 42 sqq., 400, 137 sq., 142, 179.

- Europa, provincia — 9.
 Eusebiani, arianizanți, 12.
 Eusebiu, 1st bis., 22.
 Euterius „a Pannonius” (episc.), 42¹
 Evagria (Octavia —), 360
 Evagrius, 1st. bis., 5
 Evandrus (episc.), 219.
 Evangelicus (episc. de Tomi), 12
 și 27, 71.
 Evangelus (episc. de Pautalia), 55.
 Eventus (div.), 104.
 Evreii (în Dalmația), 27 sq.
 Fabianus (episc.), 49, 52.
 Felix (episc. de Iader), 23 și 29.
 Felix, S, din Nola, 169 sqq.
 Felix (episcop de Serdica), 53
 Flavia Solva, 44
 Florenția, 54
 Florentinus, 40
 Florentius, 268.
 Foca (imp.), 45
 Fontes calidi (div.), 146.
 Formiae, 473.
 Fortuna (syncret.), 122; — conservatrix, 124, 571, 581.
 Friedrich (al Rugilor), 70
 Fritilas (episc.), 277.
 Funfkirchen, v Sopianae.
 Gabriel (archangelul), 83
 Galata (natio), 94 și 430.
 Galatae (Galatia), în Napoca, 80.
 Galatia, 81, 119, 709
 Gallia, 10; (Păgânismul în luptă cu Creștinismul, în —) 38 sq.
 Gaudentius, 169.
 Gaudentius (episc.), 47.
 Genius Carthaginis 442.
 Genius commercii, 100, 446.
 Genius Daciarum, 99, 442
 Genius legionis XIII geminae, 443
 Genius loci (conservator), 570, 581, 583; 146.
 Genius Noricorum, (101 și) 449.
 Genius populi Romani, 100, 446.
 Gennadius din Massilia, 168.
 Gepizii, 799, 186 sq.
 Germanicus (natio), 94.
 Germinius, episc., 31.
 Gerontius (episc. de Tomi), 71 și 341.
 Glycon, 105, 479, 118 sqq., 536 sqq.
 Gornji Turbe (prov. Dalmația), 23.
 Gothia, biserica din —, 27, 13; 156, 717
 Goții, în Dacia traiană, 14, 50, 147 sq., 697; pe ambele maluri ale Dunării, *creștin*: 69 sq., 73, 87 sq., și 393 sqq., 91, 115, 150 sq., 154 sq. și 709 sqq., 158 și 725; 163, 165 sqq., 748, 754, 170, 172, 176, 197, 199; în Pannonia, 18, 32 sq., 42, 147, 184; la a. 400, 177.
 Graecus (natio), 94.
 Gratianus (imp.), 33, 173, 191.
 Grecia, 8, 401, 501, 161.
 Grigore din Nyssa, 499.
 Haemus, 737.
 Halmyris, 12.
 Hecate (syncret.), 121.
 Heliodor, 176.
 Heliopolitanus (v. Iupiter), 579, 146.
 Hera (syncret.), 121.
 Heraclea (Thracia), 9, 277.
 Hercules (conservator), 577, 127 și 593; 146.
 Hermanrich, 152.
 Hero («Eroul thrac»), 103.
 Hertegovina: centre vechi creștine, 23.
 Hierapolis Castabala ad Pyramum, 121

- Hieronimus, S, 175 sqq, 779, 829
 Hispanus (natio), 94
 Hissar (Thracia nordică), 265
 Horrea Margi, 26, 47, 49 și 214, 190.
 Hunii, în Pannonia: 33 și 125,
 163; 48 sq, 342, 697, 177 și 779,
 189, 193; creștini: 176.
 Hygia, 505, 533; — conservatrix:
 126 și 586.
 Iacobus (episc. de Durostorum),
 278, 69, 343.
 Iader, 23 și 29, 35.
 Iahvâ, v. Iao
 Iajee (prov. Dalmația), 23
 Iao, 24 sq, 26, 87
 Ielele (zâne) 523
 Ierusalim, 22.
 Illok, v. Cuccium.
 Illyria, creșt. în —, 8.
 Illyricul latin (în afară de pag.
 1—73, încă:) 87, 401, 92, 430,
 446 (vămi), 103 sqq., 109 sqq.,
 500 sq, 525, 117 sqq, 121 sq.,
 123 sqq., 130 sq., 135 sqq., 141,
 144 sq., 729, 162, 738, 172, 183,
 798, 800, 184 sqq. și 193 (praef.),
 193 și 827, 195 sqq., 199, 201.
 Indi (creștini), 176.
 Ioan Chrysostomul, S., 393, 158
 și 725.
 Ioannes (episc. de Odessus), 270.
 Ioannes, S. (biserică), 64 (grec.)
 Ioannes (episc. de Tomi), 71.
 Iodorus, 41.
 Iordanes, ist., 5, 186.
 Iovinus, episc. de Debelum, 262.
 Iovis dies, 130 și 612.
 Isaccea, v. Noviodunum.
 Isidorus, praef. praet. Or, 135.
 Isis (syncret.), 121, 127; 143;
 conservatrix, 584; myrioniy-
 ma, 590.
 Issa (insula), 124.
 Istria, 23 sq., 46.
 Istrus, 66, 72, 113 și 517, 528.
 Italia, 10, 15, 18, 52, 23 sq., 34 sq.,
 37, 46, 48, 50, 92, 473, 509, 522 sq.,
 114 sqq., 525, 159 sqq., 729 sq.,
 734, 742, 168 sqq., 172, 197, 199.
 Italicus (natio), 94.
 Italus (natio), 94.
 Iudaei în Senia, 27 sq.
 Iulia Domna (imp.), 105.
 Iulianus (episc. de Serdica), 52.
 Iulianus (imp.), 37.
 Iuloballae, 814.
 Iulus I, papa, (a. 349), 31.
 Iunius Soranus, v. Soranus.
 Iuno, 479, 118; bona dea, 531.
 Iupiter (optimus maximus), 100,
 445 sq., 452, 479, 118; 121 și 127,
 syncret; 124 sqq. și notele,
 146; — Balmarcodes (gennaeus
 dominus), 464, — Commageno-
 rum aeternus, 79 sq; — Doli-
 chenus, 79 sq. și 366; — Eruse-
 nus, 81; — Tavianus, 80.
 Iustin (imp.), 287.
 Iustinian (imp.), 48 și 212, 49,
 160, 178—192 și notele, 193 sq.,
 199 sq.
 Iustiniana (Prima), 184 sqq.; v
 sub Prima Iustiniana.
 Iuvavum, 13, 44.
 Kalendina (Aelia —), 40.
 Karanasib (Scythia minor), 295.
 Kawarna (Moesia infer.), 238, 61 sq.
 Klaros, 87.
 Konjica (prov. Dalmația), 26.
 Kybele, 473 sq., syncret, 121.
 Lactantius, 78 sq.
 Ladjevina (prov. Dalmația), 26
 și 82

- Langerringen (Raetia), 45.
 regio Laodicensa (Phrygia), 41.
 Lapac (prov. Dalmația), 26.
 Larissa, 8, 9, 265, 77.
 Laudicea (Phrygiae), 41
 Launionius (?), 41
 Lauriacum, 13, 44.
 Lederata, 181 sq., 804, 187, 809,
 188, 192 199.
 Leo (imp.), 44, 346
 Leontius, 61
 Leto, 119.
 Liber pater Tasibastenus, 608.
 Licinius, 191
 Lissa, v Issa.
 Literata, 181, 185, 188; v. Lede-
 rata.
 Lituanieni, 501.
 Longobarzi, 799, 186.
 Lucania, 509.
 Luceafărul de dim., 126.
 Lucian, Pseudomantis, 105, 537,
 119, 543, 547.
 Luna (syncret.), 121 sq., 127.
 Lunae dies, 130.
 Luni, Sf., 143.
 Lupicinus (episc. de Apiaria), 70.
 Lupofantana, 814.
 Lutzolo, 814.

 Macedon (natio), 94
 Macedonia, 8, 9, 11, 77, 104, 119,
 160 sqq., 164, 195;— prima 185;
 — secunda, 184, 197.
 Macedonica, 588.
 Macedonius (episc.), 47, 52.
 Madara (Moesia infer.), 60 și 279.
 Magari (vicus), 737.
 Magna mater, 473.
 Maica Domnului (= Isis, Diana),
 143
 Mali Moschunji (prov. Dalma-
 ția), 23
 Manastirine, lângă Salonae, 37.
 Manichaei, 776
 Marcellinus Comes, 48
 Marcellus (episc. de Nicopolis), 61.
 Marcianopolis, 11, 59 sq., 67, 69,
 343, 72.
 Marcianus (episc. de Abrittus), 68
 Marcianus (imp.), 57.
 Marcionistae, 776.
 Marcus (Aegypto profectus, Mem-
 phi ortus) introduce întâi Gnos-
 ticismul în Spania, 80
 Marcus (sau Marius), episc. de
 Comea, 71 și 338.
 Marcus, episc. de Siscia, 29, 42
 Margus, 49 și 214.
 Maria (Sf. Fecioară) = regina
 caeli=divinitate păgână, 482;—
 Virgo, Beata Maria, 142.
 Marina (Aurelia —), 76, 79, 80.
 Marinianus (Aurelius —), 70, 79.
 Marinus (cogn.), 79 sq și 365 sq.,
 371.
 Mars (— pater), 124; (syncret.),
 126; (conservator) 128.
 Martialis (episc. de Apiaria), 70.
 Martinus, S. (vita, de Sulpicius
 Severus), 37 sqq., 159 sq., 729.
 Martis dies, 130.
 Martyrius (episcop de Marcia-
 nop.), 59
 Mater deum, 473.
 Matrica, 440.
 Matronae (div. germane), 471.
 Mauricius (imp.), 338, 161.
 Maximinus (episc. arian), 51, 69.
 Maximus (episc. de Doclea), 219.
 Maximus, episc. de Emona, 29.
 Maxsimus, archiepiscop de Sa-
 lonae, 38.
 Mediolanum, 37, 51.
 Menander, ist., 48.
 Mercurii dies, 130.

- Mercurius, 453.
 Mesembria, 56 sq., 583
 Mesopotamia, 156.
 Michael (episc. de Serdica), 234.
 Micia, 81, 438, 100, 446, 145.
 Miercure, Sf, 143.
 Mikháza (Dacia), 557.
 Mithras, 440, 104, 452
 Mitrovița, v Sirmium.
 Moco (nume, la nom.), 56
 Moesia: inferioară 56 sqq, 269, 287, 72 sq, 346, 113 sq, 522, 583, 144, 149 sq, 162, 166, 197; — superioară, 12, 32, 47 sqq, 207, 73, 479, 125, 582, 144 sqq, 670, 161, 172, 785, 798, 800, 184, 808, 814, 193, 827, 199 sq.
 Moesule amândouă, 22, 10 sq., 101, 105 sq, 161, 172. 195
 Moesus (natio), 94.
 Monophylus, episc. de Durostorum, 70.
 Municipium Mal .. (Dalmatia), 26, 124
 Mursa, 13, 31, 36. 47, 581, 136.
 Naissus, 11. 12, 26, 47—50, 104, 118 sq., 737
 Napoca, 75 sqq și 334 sqq; 128 și 598.
 Narona, 22
 Nemesis (—Diana), 198; syncret., 121 sqq
 Nemesius, 40
 Neptunus (conservator), 582.
 Nicaea (synodul dela), 109.
 Niceta(s) (nume daco-roman), 769.
 Nicetas, S. (episc. Remesiane), 50 sq., 115 sq, 154, 158—178 și *notele*, 189. 194, 198, 201.
 Nicetas martyrul, 154. 158, 199.
 Nicolaos (episc.), 288.
 Nicomedia, 359, 643
 Nicopolis, în Epir, 94
 Nicopolis (Moesia infer.), 61 și 285, 72 și 346, 430, 113 și 548.
 Nicopolis (Thracia), 70.
 Niș, v. Naissus.
 Nocentianus, 54
 Nola, 50, 159 sq.
 Norici, 405, natio: 94.
 Noricum, 11, 13. 52, 73, 33, 36, 39, 42 sqq, 46, 238, 400, 124, 659, 142, 156. 167, 179, 183.
 Norocul, v. Nemesis.
 Novae, 70, 72 și 346, 430, 522, 181.
 Noviodunum, 11, 66
 Numina aquarum, 682.
 Nutrices Augustae, 435.
 Odessus, 58 sq, 60 și 279, 70, 346.
 Oescus (valea râului), 54.
 Oescus, 61 și 285, 70, 72, 800.
 Okthivautes, ὀκτὴν ἡμέρας ἐπιστόπου Nicolaos, 288
 Oltenia, 178, 188, 192
 Orientali: în Illyricum, 25 sq, 28; în Dacia și Moesia, 118, 146; creștini în Dacia, 74, 79 sq, 197; — în Saloniae, 106.
 Origenes, 74 sq și 350, 534.
 Orosius, ist, 5.
 Osus, episc, 12.
 Ovilava, 44 sq, 659.
 Palladius (episc. arian), 51
 Pamphiha. 81.
 Pan (—diavoli), 531, 120
 Pannonia, 22 sq., 10 sqq., 30, 23, 73, 28 sqq., 32 sq, 120, 36 sqq, 43, 46, 99, 435 sqq., 101, 113 sq., 125, 581, 583, 590, 136, 144, 161, 166, 172, 779, 183, 799, 184 sqq., 806, 808, 188, 192 sqq, 201.
 Pannonii, 41, 405; natio, 94.

- Pantheus, 452
 Paphlagonia, 118.
 Paregorius (episc.), 47.
 Parentium, 24, 46
 Paternus (episc. de Tomi), 72.
 Paul, apost., 8
 Paulinianus, 40.
 Paulinus din Nola, S., 50, 115, 136,
 159 sqq., 729, 162—173 și *notele*,
 199.
 Paulus (episc.), 49, 52.
 Pautalia, 207, 54 sqq. și 256, 528,
 162.
 Pele. 9
 Pella, 119
 Pergamum, 125.
 Perinthus, 9, 265
 Persae (creștin), 176
 Persephone (syncret.), 121.
 Petronius (episc. de Novae), 70.
 Petrus (episc. de Novae), 70
 Pettau, v. Poetovio.
 Philadelphia (Palaestina), 579.
 Philippi, 8, 9, 58, 104, 113, 509,
 528, 608 160 sq, 737, 742, 164.
 Philippopolis, 9, 31, 49, 265.
 Philippus Arabs, 365, 83.
 Philus (episc. de Tomi), 71.
 Philostorgius, ist. bis., 5
 Phocas (episc. de Pautalia), 56
 Photinus (episc. eretic), 31.
 Picnus, 181.
 Pisidia, 81.
 Pîstus, episc. de Marcianop.,
 11, 59
 Podalrius, 119.
 Poetovio, 23, 13, 73, 36 sq., 42,
 46, 435, 590.
 Pola, 24.
 Polycarpus (episc. de Sexanta-
 prista, 70
 Pons Augusti (statio portorii),
 446.
 Pontes, 182
 Pontus, 547
 Potaissa, 104, 126, 588 sqq., 145.
 Praevalitana, 50 și 219, 184, 808,
 197.
 Preslav (Moesia infer.), 60 sq.
 Priepus Pantheus, 452.
 Prima Iustiniana (archiep.), 800,
 184 sqq., 188, 190, 200.
 Primus, episc., 39.
 Priscus, ist., 33 și 125, 48 sq.
 Prista, v. Sexantaprista.
 Procopius, 178 sqq., 795 sqq., 804,
 188, 190 și 816 sq., 192, 827,
 194, 200.
 Proiectus (episc.), 49.
 Proterius, S., 346.
 Protogenes, episc., 12, 47, 52.
 Puer, v. Azizus
 Puteoli, 737.
 Pydna, 9.
 Rabbath Ammon, v. Philadelphia.
 Raedestus, 265.
 Raetia, 45, 405, 430, 583.
 Ratiaria, 26, 50 sq., 119, 190.
 Ravenna, 17, 18 și 41, 206, 512,
 523, 608
 Recidiva, 185 și 803, 187 sq.
 Recidua, 803.
 Regensburg, v. Castra Regina.
 Regina Castra, v. Castra R.
 Remesiana, 50 sq, 87, 391, 528,
 158 sqq., 742, 172, 189, 814.
 Renata, 20
 Rhodope, 737.
 Ripaei (munții), 745.
 Riphacae orae, 164 și 745.
 Roma, 10, 125, 35, 139, 46, 401,
 429, 111 și 500, 112 sq. și 510,
 523, 636, 682.
 Romani (nume de popor roma-
 nic), 92 sqq., și 405, 96 și 430

- Romania ('Ρωμαία), 694, 724.
 Romanii din Illyricum în sec IV—VI, 193;—din Imperiu, în conviețuire cu Barbarii, 828.
 Românii (= Bessii romanizați), 247
 Romanus (natio, — barbara !) 95 și 427.
 Rugii (la Novae), 70
 Saba (apost și mart.), 137, 154, 156, 745, 157, 721 sq., 158, 199.
 Sabbatia, nume de femeie, 23.
 Salonae, 11, 13, 14 sqq., 24 sqq., 28 sqq., 439, 357, 430, 475, 106, 124, 608, 644, 136, 621 sqq., 632, 141, 660.
 Sarajevo, 26.
 Sarapis, 103, 117; syncret., 121, 127; Serapis conservator, 584.
 Sarmatia, 745.
 Sarmizegetusa, 104, 122, 126, 593, 642, 145, 679, 147, 769, 187, 809.
 Saturni dies, 130
 Saturninus (episc. de Marcianop.), 60.
 Satyri (— diavoli), 531, 120.
 Sava, 15, 28, 161, 734, 186.
 Savaria, 13, 36 sqq., 463, 475, 113, 520, 583.
 Sânzana (etymologie problematică), 123 și 564.
 Sânziana (?), 564.
 Scarbantia, 13, 36, 41.
 Sceptecasas, 844.
 Sciti, v. Scythae.
 Scodra, 22, 50, 219.
 Scupi, 9, 47, 207, 49, 51 sq., 227, 479, 118 sq., 124, 162, 742, 164, 800.
 Scythae, 50, 429, 115, 163, 165, 747, 166, 754, 176 sq
 Scythia, 156, 177.
 Scythia minor, 12 și 27, 62 sqq., 322, 71 sq., 339 sqq., 73, 104, 509, 528, 137, 144, 156, 738, 744, 754, 197, 200.
 Scythopolis (Dacia ripensis), 47 sq. și 212.
 Sebastianus (episc. de Anchialus), 341.
 Secundinus (episc. de Novae), 70
 M. Sedatius Severianus, 682.
 Selene (syncret.), 121
 Selinus (Cilicia), 54.
 Senecio (episc.), 219.
 Senia, 27 sq., 359
 Serdica, 11, 12, 29, 103, 31, 42, 47 sqq., 207, 52 sqq., 56 sqq., 430, 141, 737, 800.
 Severinus, S., 52, 36, 39, 42 sqq.; (vita —), 156, 167.
 Severus Alexander, 83 și 384.
 Sexantaprista. 70, 72
 Sicibida, 183
 Silvanus (conservator și bellator), 578.
 Silvanus, episc în Gotia, 713.
 Singidunum, 12 și 30, 26, 31, 47 sqq., 181, 186. 190.
 Šipovo (prov. Dalmația), 23.
 Sirmium, 11, 13, 38, 17sqq., 52, 25sq., 29 sqq., 34 sqq., 133, 49, 87, 390, 475, 477, 578, 136, 184, 186, 190.
 Siscia, 13, 23, 26, 29, 118, 42.
 Slano (Istria), 24.
 Slavii: în Illyricum, 97, 184; în Dacia 504, 152 sq.; în Nord (azi), 501, năvăl., 92.
 Smornes, 181.
 Soare, Sf, 143
 Soarta, v. Nemesis.
 Socrates, ist. bis., 5
 Sofia, v. Serdica
 Sol (syncret.), 121, 127; — invictus, 435. 65, 103 sq., 452, 124, 575

- Solis dies, 107
 Solva, v Flavia Solva.
 Sopianae, 36.
 Soranus, ducele Scythiae, 137, 156, 745, 747, 721
 Sozomenus, ist bis., 5, 67
 Sozopolis, v. Apollonia
 Sîarta, 8
 S elunca, 814.
 Stobi, 9, 118
 Stolac (prov Dalmația), 23.
 Stridon, 779.
 S rymon (valea râului), 54
 Suevi (creștini), 779.
 Sulpicius Severus, ist. bis., 5, 36 sqq., 457, 159 sq., 729.
 Surus (natio) 94 (v. Syri).
 Syneros, martyr din Sirmium, 30 și 107, 34 și 126, 477.
 Syria, 61, 453, 106, 579; — Com-magene, 79 sq și 366; creș-tina. 81.
 Syrieni (mulți creștini), în Illy-ricum, 38, 25 sq., 41, 43, 76, 80 (Dacia), 106.
 Tahata, 181
 Tanatas, 181, v Tahata
 Tarsus (Cilicia), 81.
 Tasibastenus, v Liber
 Tavia (Galatia), 80
 Tellus, 435
 Terra mater, 98 sqq., 435 sqq., 446, 449.
 Tertullian, 74 sq. și 350 sq., 433.
 Tournia, v Tiburnia.
 Theba, 9.
 Theoderich (al Goților), 70
 Theodora (= Drobeta), 182 sq și 796 sq.
 Theodoret, ist bis., 5, 499
 Theodosius I (imp), 32 sq
 Theodosius cel tânăr, 8, 135
 Theophilus, episc. de «Gothia», 27, 13, 340
 Theophylactus, ist., 48.
 Theotimus, episc. de Tomi, 71, 342.
 Theotimus II, episc. de Tomi, 72.
 Thessalia, 8 sq
 Thessalonike, 8 sq., 118 sq., 160, 742, 184 (archiep și praef Illyric.), 185 (episc.), 193.
 Theuprepus (episcop de Ser-dica), 53.
 Thracia, 8, 9, 11, 56 sqq., 59 sq., 446, 103 sqq., 434, 119, 583, 161 sq., 738, 743, 166, 827. 195
 Thracii, 116,
 Thrax (natio), 94
 Tiberias (Palestina), 27 sq
 Tiberiopolis (Moesia infer.), 283.
 Tibiscum, 438, 119, 187 și 809.
 Tiburnia, 13
 Ticinum, 37, 522.
 Timotheus (episc. de Tomi), 71 și 343
 Titus, apost., 8
 Tomi, 11, 12 și 27, 13, 60, 62 sqq., 66 sq., 322, 71 sq., 339 sqq., 345, 362, 460 sq., 113, 509, 523, 742, 164, 744, 191, 200.
 Tragurium, 14, 21, 83, 482
 Traian, 182 și 795, 188, 190
 Traiana, 56 sqq., 474.
 Traianopolis, v. Selinus.
 Transierna, 181 sq. și 794
 Tredetilius, 814.
 Triest (Istria), 24
 Troesmis, 66 și 317.
 Tropaeum Traiani, 60, 62, 65, 66 și 317 și 319, 67 sq. și 322, 72 și 343, 789
 Tsierna, 446, 679, 181.
 Tyche (syncret.), 121 sq.
 Tyrus (synodul din 335), 47.

- Ulfla, 68 sq., 342, 73, 393, 149 sqq., 694, 154 sq. și 709 sqq., 157, 168, 199.
 Ulmetum (Scythia minor), 528, 789.
 Ulpiana, 47, 49, 50, 52.
 Ursa, 23, 44
 Ursacius (episc. arian), 31, 47.
 Ursilla, 20.
 Ursus (episc. de Abrittus), 68

 Valens (imp.), 32, 175, 150, 697, 191.
 Valens (episc orth.), 47.
 Valens, episc. arian, 31, 36, 47.
 Valentinianus (imp.), 124, 42 și 175.
 Valentinianus (episc de Tomi), 72 și 345, 744.
 Valerianus (episcop de Marcianop.), 60.
 Val Tellina, 89 și 401.
 Vandali (creștini), 779.
 Varadia, v. Arcidava.
 Vasile cel Mare, S., 393, 137, 156 sq., 715, 717.
 Veglia, 89 și 401.

 Venus Pelagia (templu ridicat ei), 23
 Venus (syncret), 121.
 Verona, 511.
 Vertumnus (deus — dominus), 472.
 Victoria ([dea] bona), 128
 Victorin, episc., 23, 13.
 Vigilius, papa, 49, 345, 744, 808.
 Viminacium, 26, 47 sqq., 119, 582, 145, 181, 185, 187, 190.
 Vindobona, 581
 Vineri, Sf., 143.
 Virunum, 43 sq., 46, 463, 124.
 Višegrad, 26.
 Vitalis (episc.), 47.

 Zappara (Sappata-Albania). 49, 52
 Zenica (prov Dalmatia), v. Bistue.
 Zeno (imp.), 44.
 Zernes, 181, v. Tsierna
 Zeugma (Syria), 76.
 Zeus, 119.
 Žirovac (prov. Dalmația), 23.
 Zosimus (episcop de Serdica), 52.
 Zosimus (episc. de Horrea Margi), 47.

Ἀβρααξ, v. Abraxas.
 Ἀδωνε, v. Adonai.
 Αἰλωε, v. Ailoe.
 Ἀμμοῦκας, 54.
 Ἀσκληπιὸς νέος, v. Glycon.
 Ἀταλα, 63 și 296.
 Ἀφροδίτη, 103
 Γῆ μήτηρ, 99.
 Εἰμαρμένη (syncret), 122
 Ἐνμανουήλ, 62, (64).
 Ἐρμῆς, 103.
 Ἑρακλῆς, 103.
 Ἑρως Σουιτουληνός, 103.
 Ἴαω, v. Iao.
 Κάρσοος, v. Calsus.
 Κοσταντζίο, 63.

Κοσταντιανά (orașul), 63.
 Μαρκία, 65.
 Μάρου (nom), 64.
 Μουσέος, 157 și 719 (Buzeul), 722.
 Νικομηθία (nume fem.), 65.
 Ὀρέντης, 63.
 Παμμήτωρ ὕψις, 99.
 Πεπρωμένη (syncret.), 122.
 Ῥοδνις (= Cruni ?), 58.
 Ῥωμάνα, 63.
 Ῥωμᾶνοι, 405.
 Σαβάσιος, 103.
 Σουιτουληνός, 103.
 Τζειουκ, 63, 296 și 297.
 Τορπίλλα 62.

NOTABILIA VARIA.

- Abraham în arta primitivă creștină, 22
 abtissa, 38
 ac (hac), 20.
Acta martyrum, valoarea istorică, 1
Acta sanctorum, valoarea istorică, 1
 adcepit, 40.
 ademeni, 776.
 aeclesia, 38
 aedituus (biser.), 53
 ajun, 131.
 altar, 131 și 616.
 altaria, 616
 amăgi, 776.
 amulete gnostice, 27.
 Andrae (genit.), 53.
 angelus Gabriel, 21.
 angelus, 776 (senz și ceresc și infernal).
 annus (annos), 20.
 anul lunar și cel solar, 131
 apostoli, 776.
 ara, 131 și 616.
 arcepiiscopus, 38.
 Arianismul (în Illyricum), 31; 249; în Pautalia, 55; 111.
 arta primitivă creștină, 22.
 at (at dua corpura deponenda), 20.
 aurileguh, 173 (Bessu).
 balaurul thrac, 118
 Balentes (Valentis), 38.
 baptismus, vârsta de botezare a unui copil, 38, 776
 baselica, 107.
 basilica (= ecclesia), 107;— martyrum extra oppidum sita, 36 și 139; 387sq. și 87 sq.; 94, 96; 155, 776; basilici coemeteriale, 139; ruini de basilici creștine, 66 și 317 sqq.
 biarcus fabricensis (= fabricensium), 34.
 birginia (uxor), 20.
 biserică, 386 sq., 131 sq, 143, 155, 198 sq, 201.
 blăstăm, 143
 blesteme antice, v. defixiones.
 botez, 131.
 Brumalia, 501, 525.
 brumar, 501
 caeli (senz creștin), 776.
 calatio (crăciun), 108 sqq.
 candeda (hlha —), 520.
 Carnaria, 113.
 carnatio (crăciun), 108.
 cășlegi, 131.
 castele în stânga Dunării ridicate între a. 300 și 500, 179 sq. și 192.
 Catacombele din Roma, 9, 636

- cetățile iustinianeice, 180 sqq. și 769 sqq., 806.
 chori (senz creștin), 776.
 ciperunt, 22.
 civis Graecus ex regione Laodicea, 41
 civitas, 98
 cneaz, 152 sq. 704
 coniugem, 20
 coloniștii italici în Illyricum, 116
 comând, 130 și 607.
 comândare, 130
 comunicare, 132
 confessio, 45.
 confrater in ✕ (Christo), 360.
 conservator (epitet divin), 121 sq., 123 sqq. și *notele*; conservator (deus) = σωτήρ (θεός), 129; 776
 conservatoria (dies), 128 sq., 604
 continuitatea Românilor în Dacia traiană, 387, 151 sqq., 194, 201.
 convirginus, 45.
 corpora (at dua corpora depouenda), 20.
 corpus (hunc, alium), 38.
 Cosma (genit.), 62 și 288.
 Costhanti (-uxor), 23.
 crăciun, 108 sqq., 495, 500, 143, 776, 198
 credens, 776.
 credentes, 779
 * credentia, 776
 credincios, 627, 135.
 credință, 133, 135, 627 sq.
 credit, qui, 776.
 Cresteani, 38
 Crestiana, 44, 659.
 creștin, 131
 Creștinii — «atheii», 119 și 547.
 Creștinismul, religia orașenilor, 4; raspândirea —, 117; — grec în Apus, 195; păgânizat, 196; latin, 197; 198; altfel, *passim*.
 cruce, 131.
 crucea, pe monete, 100; pe inscripții, 41; venerandae Christianae religionis signum, 135; pe un capitel dela Drobeta, 191
 crux, 776.
 crux monogrammatica, 78 sq.
 crypte mortuare creștine, 36, 66
 crypto-creștine, inscripții, 18
 cultul martirilor, 136 sqq., 648.
 cultul morților la Daco-Românii creștini, 130, 610.
 cultura (= cultul idolilor!), 776.
 cumând, v comând
 cuminec, 131 sq., 143, 198 sq
 cumpar (compar = frater), 34.
 cuncordiens, 604.
 cunparabid (comparavit), 20
 daemon, 776.
 daemoniace doctrinae, 776.
 Daniel în arta primitivă creștină, 22.
 defixiones, 633; — Christianae, 21, 58, 60, 65, 313.
 demonii (în cred. creștină), 21, 83
 denontio, 21
 depositeo, 19.
 descânt, 143.
 descânțete, 142 sq
 Deum (per —) = zău, 133 sqq. și 632 sq.
 Deus (invocație creștină), 106 și 480.
 Deus (termen syncretistic, monoteizant), 102 sqq (cf. Deus aeternus) și 452.
 Deus, înaintea diferitelor nume de zei, — v. acele nume
 Deus dominus, 101 sqq., 472
 Deus (pater), 776.
 dextera (dextra), 126, 107.
 diabolus, 549, 776.

- dialecte latine în Illyricum, 20 sq.
 dianaticus, 120 sqq., 776, 198.
 diabol, 531
 dies dominica, 106 sqq, Solis, 107
 v și Sol); natalis, 109; rosae,
 rosationis, violaris, 112 și 505;
 Lunae, Martis, etc. (v. sub L.,
 M., etc.), 130
 dies (festi, feriati, februară, lus-
 trici, natales, religiosi, paren-
 tales, sollemnes, violares, ser-
 vatorii, conservatorii), 128.
Dis manibus în inscripții creș-
 tine, 75 sqq. și 354 sqq
 Disiderius, 126.
 dius dominus, 461.
 domeni imperială în Pannonia,
 40 sq.
 domesticos (nom.), 56.
 Domina (la zeițe), 102 sqq
 Domine-deus 129
 Dominica, 106 sqq., 115, 129
 Dominica oratio, 776.
 dominicum, 87 sqq. și 392 sqq.,
 155
 Dominus (la zei), 102 sqq.
 Dominus (Dumnezeu), 776.
 Dominus deus, 101 sqq.
 Domne-deus, 105 sqq.
 Domnica, 19.
 Domniones (genet. dela Domnio :
 nepos Domniones martores), 39
 Domnus, Domna (la zei), v Do-
 minus, Domina.
 domnus (apelativ dat sfinților și
 mărtirilor), 105.
 domo eterna (accus), 56.
 domus dei, 77.
 done (= dominae, — dat.), 56,
 474.
 drac, 116 sqq., 198
 dua (duo corpora), 20.
 Duona (ancilla Balentes), 38.
 Duminică, 101 sqq., 106 sqq., 111,
 131, 143, 198 sq.
 Dumnezeu, 101 sqq., 776, 198.
 dux, 153
 ecclesia = basilica, 107; 86 sqq.,
 388 sqq., 776.
 ecclisia, 38, 21.
 Elenismul (până în munții Thra-
 ciei), 161; 196 și
 epigrafiă creștină, 7, 21, 163,
 165.
 Epiphania, 109 sqq., 495
 episcopium, 61.
 escae (în parentalibus), 113.
 esponsa (isponsa), 38
 exorcisme, 142
 extranius, 54.
 fabricesis, v biarcus.
 famulus (în senz bisericesc), 53
 și 237; laic 43.
 farmec, 143.
 fatum durus, 64.
 feriae, 128; — conceptivae, 110.
 festa (dies), 128 sq.
 fidelis, *passim* (cf în special 133,
 627 sq., 776).
 fides, 133 și 627, 776.
 fiscus dominicus, 64.
 Floralia, v. Florilia
 Florii, 110, 501, 198
 Florilia, 110, 501
 fontis (fontes), 22.
 Fortunatanem (ac dela Fortu-
 nata), 126.
 frater (adresare creștină), 776.
 frunsci, 45
 geme gnostice, 25, 26 și 83, 27.
 genesis (steaua de naștere), 44
 sq. și 189.
 gentiles, 173, 776.

- Gnosticisml (in Illyricum), 24 sqq., 87, 43, 84, 383.
 granița dintre Romanism și Ele-
 nism, 56 sqq.
 guvernatorii Daciei și Moesiei,
 146
- heclisea, 20.
 henothetismul, 121.
 henothetizare (a polytheismului),
 102 sqq.
- ianitor (biser.), 53.
 idola, 776.
 Ieso Cristi (in nomine domi-
 ni —), 21.
 incânt, 143.
 Incarnatio (crăciun), 491, 776
 închin, mă —, 131.
 Îndrea, 131.
 inele gnostice, 25 sqq.
 infere, 20.
 inger, 131, 199.
 inimicus (senz creștin), 776.
 inmondissime spirete tartaru-
 ce, 21.
 înșelă, 776.
 interantem (intranți), 107, 126;
 interantibus, 126.
 Ionas în arta primitivă creș-
 tină, 22.
 Isaac în arta primitivă creș-
 tină, 22.
 iudex-jude, 151 sqq. și 700 sqq.,
 705 sq., 708.
 ius liberorum, 61
- jude, județ, 151 sqq., 704.
 kaledae, 19.
 Kirche, 155.
- lămpi creștine, 66 și 320.
 latina vulgară, 20, 22.
- lege, 131 sqq., 631, 199.
 lex sancta Christiana și leges
 Creșteanorum, 38 și 133 sqq.
 luceafăr, 143.
 lucifer (Azizus), 126.
 luna (pentru mensis), 131, 612.
 lună, 131, 143, 201,
 lunaticus, 566.
- magica curiositas (senz creștin),
 776
- martores (genit. : nepos Domni-
 nes martores), 39.
 martur, 131 sq., 135 sqq., 143.
 martyr, 38, 34, 45, 136 sqq. (mar-
 turibus, martyres, marturem,
 martures); 634 (martur, mar-
 tor); 648; după a. 350, 138; =
 sanctus, *ibid.* și 649; = testis,
 138 sq; 776.
 martyrii (cultul —), 45; —, elem.
 păgâne, 129; — sărbătoriți, 499-
 martyrii de soldați în Illyricum,
 82 și 382, 195.
 martyrium, 139.
 matrona tribun, 77.
 medicii divini, 117 sqq., 125.
 memoriam (= monumentum), 126,
 40 sq., 61.
 mensis, 131.
 mugațiile cultelor și superstiți-
 lor orientale, 546.
 miles Christi, 148, 139 sq.
 militia caelestis (— Christi), 38 și
 153, 139 sq.
 missionarea ținuturilor rurale din
 Illyricum și Dacia, 776.
 missionari creștini (la Goți și în
 Nord), 88, 396; în Alpi, 89 și
 400; la Goți și în Nordul Du-
 nării, 91; în Illyricum și Da-
 cia, 115, 120, 123, 132; în ținut.
 barbare, 137; în Illyricum —

- dela orașe, la țară, 138 ; în Dacia traiană și în Illyricum, 139, 142, 144, 167 ; în Nordul Dunării, 154 sqq., 174 ; la Bessi și în peninsula balcanică, 162, 173, 177 ; — latini și greci la Dunăre : 194 sq., 198 sqq.
- Mithraismul, 117,
- monimentum, 608
- monogramul creștin, 38, 20, 30, 100, 32, 34, 36, 141, 37, 40 sq., 44 sq., 49, 218, 62 sq., 66, 75 sqq., 78 sqq., 82 sq., 481, 124, 628.
- monotheizarea polytheismului, 84, 102 sqq., 452.
- monumente creștine la Drobeta, 201.
- monumentele funerare creștine, 620, 628.
- monumentum sive sepulcrum, 54, 608, 611 ; monumentum = mormânt, 113.
- mormânt, 386, 130, 608
- Muzeul național de Antichități din București, 65 sq. și 308 sqq., 191.
- mysteriile antice (literatură), 87 ; — lui Glycon, 537, 119, 543, 547.
- natalis (— e), 109 și 492
- natus (dat.), 145.
- Nativitas, 776.
- Nativitatea, 109 sqq., 495.
- necropole creștine, 139.
- nestrus (dat.), 64
- Novellae (Iustin), 48.
- nume de Bessi (romanizați în parte) din Philippi, 528.
- oppidum, 98.
- organizarea biser. din Dacia, 199.
- Orientalismul în Dacia traiană, 130 sq.
- oro, 143.
- osăminte, 130 și 607,
- ostarius (biser.), 53
- oxor (uxor), 20.
- păcat, 131.
- păgân, 386, 131 sq., 139 sqq., 143, 198 sq.
- Păgânismul, după a. 312, 3 ; în Illyricum, persecutat, 135, 37 sqq. ; în Nordul Dunării, 174 ; persecutor pe la a. 400, 776 ; păgânismul în creștinism : 22, 44, 65, 499, 129 sqq., 142 sqq., 196, 198.
- paganus, 98 ; = păgân, 139 sqq., 776, = sătean, 139 sq., 655, = nemilitar, civil, 139 sq., 655.
- pagensis (— e), 96 sqq. ; = «țară», 140.
- pagus (v. și pagensis), 98, 140.
- păioară, 130 și 609
- palliola, 609.
- pallium, 609.
- pământ, 96 sqq., 141, 143, 201.
- pângări, 776.
- parentalia, 113 și 510 sqq., 523.
- parentes (= rude) ?, 167.
- Păresimi, 109, 131.
- părinte, 131.
- Paște, 109, 114, 131.
- pastor, bonus —, reprezentarea figurată, veche creștină, 43 și 182.
- patria (— Artacia : în Moesia) : [cf pentru uzul târziu latin al acestui cuvânt, geogr. Ravenn. *passim*] 56.
- pausatio, 38, 141.
- pauso, 44, 141 și 659.
- pavimentum, 96 sqq., 432 și 100.
- peccatum, 776.
- pelegrinus, 41

- perquosset, 22.
 persecutio gentilis, 776.
 pervigilium, 610.
 peștele symbolic creștin, 62, 66.
 petra genetrix domini (Solis invicti Mithrae), 103 sq.
 Petrus, ca Moses, în arta primitivă creștină, 22
 phylacteria, 66 și 315.
 pictor, 41
 picturi primitive creștine, 36.
 populus (senz creștin, popor, poporeni), 776.
 portorium, v. vectigal
 porumbul symbolic creștin, 62 sqq
 posphorus (Azizus). 126
 praesbyter, 61.
 preot, 131
 priveghiu, 130 și 610.
 pro comoda, 64.
 procoratorium, 61.
 profusiones (in parentibus), 113
 prophetae, 776.
 punere, 20 sq.
 pureremus (poneremus), 20 sq și 55
 pusuit, 55.

 quis (quis), 38.
 quadrabit, 20.
 qui in loc de quae (fem.), 40, 44 sq
 quinquem, 20
 quorere, 22.

 răposă, 131 sq., 141 sq., 662, 143, 198
 redere, 64.
 regina (pentru zeițe), 451
 religio, 133 sq
 repauset (prez.), 54. 142 și 661.
 repauso, 141.
 reprezentarea figurată a supremei zeități gnostice, 26
 requiescet (prez.), 53 sq
 rogos, 611.
 român, 143
 rosa, 111 sqq., 501; dies rosae, 112 și 505; rosae et escae (in parentibus), — et profusiones, 113 sq.
 Rosalia. 110 sqq., 501, 509 sqq 522 sqq, 525, 528, 608.
 rosaria, 112.
 rosatio, dies — onis, 112.
 rug, 130 și 611.
 rugă. 143.
 rugăciune, 131.
 rujă, 111 și 501.
 rus, 98
 rusae, 112
 Rusaliu, 110 sqq, 501, 525, 143, 198
 rusticae animae, aduse la creștinism de Nicetas, 776
 rusticus, 98.

 sacerdos, 776
 salvator (σωτήρ) = conservator, 602, 129, 776.
 sanctus = martyr, 138 sq.
 sărbătoare, 123 sqq., 129, 603 sq, 143, 776, 198, 201.
 sărbește, elemente romanice în —, 501.
 sarcofagum (hoc), 38.
 Sarmanne (?), 45
 sartofagus, 20.
 satanas, 776
 scolasticus, 43
 scriiniarius, 58 și 268.
 scriptura, Sf. 776.
 scripturae sanctae, 776; — divinae, *ibid.*

- semnul crucei pe monumente
păgâne, 135 Cf. crucea.
sepulcri violati (de —, lex), 620
Sermensis (Sirmiensis), 19.
sermo rusticus (balcanic), 433
șerpele asclepieic și balaurul
thrac, 117 sqq.
servator, 776
servatoria (dies), 128 sq., 603; 776
servatoria (φυλακτήρια), 128
sfinți, patroni ai bisericilor, 53
și 238.
sfinți (cultul lor, — elem pă-
gâne), 129
signaculum crucis, 776.
signum Christi, 77 și 355
silvae Dominicae în Pannonia,
40 sq.
sinedria, 61
soldați martyri, v. sub martyrii.
sortes (senz creștin), 776.
spirete (voc), 21.
spiritus sanctus, 776.
Susanna în arta primitivă creș-
tină, 22.
Syncretismul păgân și păgâno-
creștin, 84 și 385, 99 sqq.,
102 sqq., 442, 121 sqq., 633 și
135, 143 sq.
table de blesteme, v. defixiones.
tâmplă, 131, 199.
țară, 96 sqq.; (la Aromâni) 447;
131, 140 sq., 143, 201.
țărănă, 447
țărână, 447.
tartaruce (voc), 21.
terminologia creștină latină în
l. rom, 85 sqq., și 386 sqq., 155,
198 sq.
terra, 96 sqq. și 432 sqq., 140 sq.,
776, 186, 189.
terrānus, 98
territorium, 98, 814.
testis (= martyr), 138 sq.
turnătorii de bani, ale Imperiu-
lui, 32 și 118.
unc (hunc), 20.
urbs, 98
urdenaverunt, 20
urez, 143.
usteari (ostiaris), 38
vămile Illyricului, 446
vărgură, 131sq., 142 și 667, 143, 199.
vectigal publicum portorii Illy-
rici et ripae Thraciae, 446
Veneres (die Veneris), 19.
vernaculi (Romani Illyricului), 430.
violaria, 514
violaris, dies —, 505
vindedit (vendidit), 38.
virgo, 142; — Maria, 776, virgi-
nes consecratae, 53 sq., 237,
239 sq., 142 și 664.
virgula, 142 și 667.
vivi (p. abl : se vivi....), 20
voevod, 152 sq., 704.
volueret, 38.
zacoms [depositio Iulii —], 38
zaconus (diaconus), 38.
zână, 123 și 566, 143, 198
zănatic, 120 sqq., 143, 198
zău, 131 sq., 134 sq.
ἀβιτώριον (abitorium), 295.
ἄγγελοι (οἱ—θεοὶ), 65 (senz pă-
gâno-creștin).
ἄναξ (pentru zei), 451.
ἄνασσα (pentru zeițe), 451
βάνθου (genit., vexillationis), 58
βασιλική, 87 sqq.
γνώσις, 84; v. sub Gnosticism.

δέσποινα (pentru zeițe), 454.

δεσπότης (pentru zei), 454.

ἐκκλησία, 87 sqq

θεὸς σωτήρ, 117 sqq.

Κλαυδίου (genit.), 359.

κυρία (la zeițe), 102 sqq

κυριακόν (— κυριακή), 73 și 347;

87 sqq. și 392 sqq., 155.

κύριος (la zei), 102 sqq

Κύριος ὁ πάντα ἐφορῶν, 65 (senz
păgăno-creștin).

μαγιστράτης, 295.

νεοφώτιστος, 62

παρθένος, v. *virgo*, resp *virgines
consecratae*.

ποιμὴν ἄγιος, v. *pastor*.

πραγματευτῆς ἁγίου Ἰωάννου, 64

Σάνβατον, 268.

σκρινάριος (*scriniarius*), 268.

σωτήρ (θεὸς) = *conservator*, *sal-
vator*, 129; v. și sub θεὸς σωτήρ.

τήτολον (τὸ), 63.

φυλακτήρια (*servatoria*), 128.

φωσφόρος (*Azizus*), 126.

ADDENDA VEL ERRATA.

Pe când se tipăria acest studiu, autorul lui a primit și direcția Muzeului național de Antichități. Astfel îndemnul exprimat de dânsul în nota 308, de a se orândui o secție creștină antică în Muzeu, trebuia urmat chiar de cel care îl exprimase. La adunarea materialului respectiv s'a constatat atunci, că nu toate inscripțiile creștine publicate de Tocilescu fuseseră aduse la București. Dimpotrivă se aflau aici diferite fragmente de inscripții ori resturi sculpturale, care ne rămăseseră necunoscute la redactarea studiului de față. Însemnătatea lor nu e prea mare, pentru a le mai înșiră aici; ele își vor găsi toate locul în catalogul amănunțit al secțiunei din care fac parte în Muzeu. Notez aici numai o eroare făcută de mine la pag. 63: inscripția ἔθηκεν τὸ τέτολον τοῦτο..., e completă; razura n'are nici-o importanță, iar literele dinaintea razurei formează, în chip evident, cuvintele: ὅπου κίντε.

Cât privește acea *defixio*, cu Κύριος ὁ πάντα ἐφορῶν καὶ οἱ ἄγγελοι θεοῦ, pe care eu la pag. 65 și nota 313, am primit-o drept creștină și de origine din Thracia greacă (Bulgaria), trebuie să adaog, că Tocilescu într'un studiu foarte întins din *Rev. p. ist. arch. și fil.* pe 1902, a căutat s'o dovedească drept pre-creștină și de origine din insula Rhenea (lângă Delos). Pentru completarea literaturii chestiunii trimet deci și la studiul lui Tocilescu, care însă, încât mă privește, nu m'a convins.
